

การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว:กรณีศึกษา  
การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน

Changing of Rice Culture :A Case Study of Self –sufficiency on  
Rice genetic resources of Esan Farmer

นางนันทา กันตริ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก  
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ  
กระทรวงวัฒนธรรม  
ประจำปีงบประมาณ 2548

## คำนำ

งานวิจัยเรื่องนี้ได้นำเสนอถึงสถานการณ์ของชาวนารายย่อยภายใต้กระแสของวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ ที่พบว่าความสามารถในการพึ่งตนเองด้านพันธุกรรมข้าวได้ลดถอยลง รวมทั้งปัญหาพื้นฐานการทำนาที่นับวันจะเป็นภาระหนักสำหรับชาวนาขึ้นทุกที แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาทำให้เห็นถึงศักยภาพของชาวนาในการที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในการพึ่งตนเองให้กลับคืนมา การฟื้นฟูวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน การปรับเปลี่ยนการทำนาเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน ตลอดจนการสร้างเศรษฐกิจแบบพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน เหล่านี้เป็นสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนพื้นที่ศึกษา ซึ่งจะเป็นตัวอย่างให้กับชุมชนอื่นๆ ได้เรียนรู้ต่อไป

ผู้วิจัยขอขอบคุณ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (สวช.) ที่ให้ทุนอุดหนุนการวิจัยครั้งนี้ และขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชลิต ชัยครรชิต และคณาจารย์ทุกท่านที่กรุณาให้คำแนะนำสำหรับงานวิจัยเรื่องนี้ และขอขอบคุณชาวบ้านในพื้นที่ศึกษาทั้งสองแห่งทุกท่าน

นันทา กันตริ

กรกฎาคม 2549

## บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

ชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านนับว่ามีบทบาทสำคัญในการคัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้มีความหลากหลาย เหมาะกับวิถีการผลิตแบบพึ่งตนเองที่เคยมีอยู่อย่างเข้มแข็งในชุมชนชาวนาอีสานแต่เดิม แต่ภายใต้กระแสของวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ที่เข้าสู่ชาวนาอีสานมากกว่า 4 ทศวรรษ ได้เปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาอีสานให้หันเข้าสู่การทำเกษตรสมัยกันมากยิ่งขึ้น

การเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยีการทำนาที่สำคัญประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงในเรื่องพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ที่มาจากการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตรของหน่วยงานภาครัฐเป็นสำคัญ เมื่อพิจารณาว่าแบบแผนของการใช้ปัจจัยการผลิตเป็นองค์ประกอบหนึ่งในวัฒนธรรมข้าว การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมข้าวในประเด็นของการใช้พันธุ์กรรมข้าวจึงมีนัยยะที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะการใช้เมล็ดพันธุ์ถือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของการทำนา การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตในการใช้เมล็ดพันธุ์ได้ส่งผลกระทบอย่างมากต่อระบบการผลิตของชาวนา โดยเฉพาะในด้านความหลากหลายของพันธุ์ข้าวและความสามารถในการพึ่งตนเองของชาวนา การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์คือ 1) เพื่อศึกษาลักษณะของการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์กรรมข้าวของชาวนาอีสาน 2) เพื่อศึกษาเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองด้านพันธุ์กรรมข้าวของชาวนาอีสาน 3) เพื่อศึกษาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในเรื่องพันธุ์กรรมข้าว โดยทำการศึกษาในสองชุมชนคือ คือ บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ที่มีผลกระทบจากการส่งเสริมข้าวหอมมะลิเพื่อการค้า มีการปลูกข้าวหอมมะลิในระบบเกษตรสมัยใหม่อย่างเข้มข้น ข้าวพันธุ์พื้นบ้านได้สูญหายไปจากพื้นที่แล้ว และที่บ้านโจด ตำบลนาเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ที่ชาวนาจำนวนหนึ่งได้ปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรยังยืนมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยังยืน

ผลการศึกษาพบว่าในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน การพึ่งตนเองในการใช้พันธุ์กรรมข้าวของชาวนาอีสานนั้นมีลักษณะร่วมกันหลายประการ

ประการแรก ชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ให้เป้าหมายอยู่ที่การบริโภคภายในครัวเรือน ซึ่งสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนแบบ “เอื้ออยู่ เอื้อกิน” การที่ชาวนาตั้งเป้าให้ครัวเรือนมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภค ได้สร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับครอบครัวชาวนา สร้างหลักประกันจากการปลูกข้าวที่หลากหลายสายพันธุ์เพื่อลดความเสี่ยงการขาดแคลนข้าว ทำให้

ชาวนาในเวลานั้นสามารถพึ่งตนเองได้ ทั้งในแง่ของการมีข้าวพอเพียงและการมีพันธุ์ข้าวที่ตอบสนองต่อการผลิตของตน

ประการที่สอง การพึ่งตนเองได้ต้องมีเพียงพอ ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ ชาวนาจึงต้องคัดเลือก และเก็บพันธุ์ข้าวให้เพียงพอสำหรับการทำพันธุ์ โดยการเก็บรักษาพันธุ์เองภายในครัวเรือน หรือเสาะหาจากเครือข่ายญาติพี่น้อง เพื่อให้มีพันธุ์ข้าวสำหรับการปลูกในฤดูนั้นๆ หรือได้พันธุ์ข้าวที่ดีกว่าเดิมมาปลูกนานาของตน ในแง่นี้ชาวนาจึงเป็นผู้เก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวที่ตนเองเห็นว่าดี เหมาะกับสภาพการปลูกในนาของตนไว้ไม่ให้สูญพันธุ์

ประการที่สาม การรักษาและสร้างความหลากหลาย การพึ่งตนเองในเรื่องพันธุ์ข้าวของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน เป็นการรักษาและสร้างความหลากหลายทางสายพันธุ์ เพราะชาวนาต้องปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์อยู่ทุกปี โดยมาจากการคัดพันธุ์และเก็บเองในแปลงนาของตน การพึ่งตนเองโดยการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวที่หลากหลายไว้ต่อเนื่อง ทำให้ชาวนายังคงมีพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับระบบนิเวศในนาของตน และสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างหลากหลาย

ประการที่สี่ การมีอิสระและเป็นตัวของตัวเองในการตัดสินใจใช้พันธุ์ข้าว จะเห็นว่าเหตุผลของการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในเวลานั้นมีความเป็นอิสระ การเลือกใช้พันธุ์ข้าวจากชนิดพันธุ์ที่มีอยู่หลากหลายถูกกำหนดและตัดสินใจได้เองโดยชาวนา ตั้งแต่การเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่จะปลูกจนถึงการบริโภคข้าว ตลอดจนการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์กับเครือข่ายญาติ หรือเพื่อนบ้าน สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นโดยเสรี บนพื้นฐานของความเท่าเทียม และการเอื้อเฟื้อแบ่งปันกัน

ประการที่ห้า มีการสั่งสมภูมิปัญญาด้านพันธุ์ข้าว การที่ชาวนามีการเก็บรวบรวม และคัดพันธุ์ข้าวในนาของตน ทำให้ความรู้ในเรื่องข้าวแต่ละพันธุ์ได้ถูกพัฒนาขึ้นจากการเรียนรู้ของชาวนาเอง เช่น ความรู้เรื่องระบบนิเวศของข้าว ความรู้เรื่องลักษณะของข้าว ความรู้เรื่องการใช้ประโยชน์จากข้าว ฯลฯ จึงเห็นว่าการพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ได้ทำให้เกิดการสั่งสมภูมิปัญญาเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวไว้มากมาย มีการเรียนรู้ถ่ายทอดผ่านครอบครัว ชุมชน อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นความรู้ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนและระบบนิเวศ

ภายใต้กระแสวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ การที่ข้าวหอมมะลิถูกส่งเสริมและสนับสนุนโดยหน่วยงานภาครัฐให้ชาวนาปลูกเพื่อขายเป็นหลักมาเป็นเวลานาน โดยเฉพาะในช่วงแผนพัฒนาทุ่กุลาร้องให้ที่เริ่มเมื่อ 20 กว่าปีที่ผ่านมา ได้ส่งผลกระทบที่สำคัญในการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา

จากพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่มีมาแต่เดิม เป็นการปลูกข้าวหอมมะลิเป็นหลัก ลดพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวลง นัยยะนี้การทำนาปลูกข้าวหอมมะลิจึงเป็นไปตามแนวทางเกษตรสมัยใหม่ สำหรับชาวนาเมื่อเปลี่ยนการผลิตเป็นการทำเกษตรสมัยใหม่ การทำนาปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขายได้ทำให้ชาวนาพึ่งตนเองได้น้อยลงในด้านการผลิต การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่จากการศึกษาพบว่ามีลักษณะคือ

### 1. การขาดความมั่นคงทางอาหาร

การปลูกข้าวมะลิเพื่อขายของชาวนาบ้านคูกาสิงห์เป็นการเน้นปลูกข้าวเพียงพันธุ์เดียว บางครัวเรือนเปลี่ยนเป็นการซื้อข้าวเหนียวบริโภคแทนการปลูกข้าวเหนียว การไม่ปลูกข้าวเหนียวเลยจึงทำให้ขาดความมั่นคงทางอาหารเพราะต้องพึ่งการซื้อข้าวเพียงอย่างเดียว หรือหากไม่ซื้อเขาก็ต้องออกไปหาแลกข้าวมากิน

### 2. การซื้อพันธุ์ข้าวปลูก

เนื่องจากคุณภาพของข้าวหอมมะลิถูกกำหนดโดยพ่อค้ารับซื้อข้าว และการเก็บคัดพันธุ์ข้าวของชาวนาก็มิได้ปฏิบัติกันดังแต่ก่อน ทำให้ชาวนาไม่มีพันธุ์ข้าวปลูกของตนเอง คุณภาพของพันธุ์ข้าวปลูกก็ลดต่ำลงดังที่ชาวนาพบว่ามีการปนของข้าวแดง และต้องเปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูกเป็นประจำ การใช้พันธุ์ข้าวปลูกของชาวนาจึงมาจากการซื้อพันธุ์ข้าวปลูกเป็นหลัก ทั้งจากซื้อจากเพื่อนบ้าน การซื้อจากหน่วยงานของรัฐและการซื้อพันธุ์ข้าวของบริษัทเมล็ดพันธุ์ แม้ว่าราคาของพันธุ์ข้าวปลูกเพิ่มขึ้นทุกปี แต่ชาวนาก็ต้องซื้อมาปลูกเพราะไม่ได้เก็บพันธุ์ ทำให้การทำนามีต้นทุนที่สูงขึ้น

### 3. การสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าว

ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิม การปลูกข้าวที่หลากหลายสายพันธุ์ เป็นการรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าว และก่อให้เกิดความมั่นคงทางอาหารเพราะสามารถเป็นหลักประกันการมีข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้ แต่เมื่อปลูกข้าวเพียงพันธุ์เดียว แม้ว่าสามารถสร้างผลตอบแทนที่เป็นเงินสดให้กับครอบครัวชาวนาได้ แต่ก็ได้ทำให้เสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในไร่นา ที่เคยเหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา ทนทานต่อโรคแมลง และเป็นโอกาสในการใช้ประโยชน์ที่หลากหลายมากขึ้น

#### 4. การปรับเปลี่ยนความรู้การทำงาน

ความรู้การทำงานของคนงานได้ปรับเปลี่ยนไปตามเทคโนโลยีการทำงานสมัยใหม่ที่เข้ามาในชุมชน ความรู้เดิมที่สั่งสมกันมา และเคยเป็นตัวสนับสนุนการผลิตแบบพึ่งตนเองก็ลดถอยลงไป ความรู้เรื่องการทำงานแบบพื้นบ้าน พิธีกรรมต่างๆ และความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่มีในพิธีกรรมสูตรขวัญข้าว หายไปจากชุมชน อาทิความรู้เรื่องการปลูกข้าวหลายหลายสายพันธุ์เพื่อเป็นหลักประกันการมีข้าวกินและง่ายต่อการจัดการแรงงาน เปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวพันธุ์เดียวและในแปลงนาขนาดใหญ่และใช้รถเกี่ยวแทนการจัดการแรงงานแบบเดิมที่ทำได้ยากกว่า ความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านก็เหลืออยู่น้อยเพราะคนรุ่นหลังต่างเติบโตมาในยุคของข้าวหอมมะลิกันแล้ว

การเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของดินที่เคยอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศและการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี ไม่เพียงพอในระบบเกษตรสมัยใหม่ เพราะระบบนิเวศได้เสื่อมแล้วจากการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีเป็นเวลานาน ความรู้การเพิ่มผลผลิตในวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่จึงเน้นที่เทคโนโลยีปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูข้าวชนิดต่างๆ ดังที่พบในเอกสารของหน่วยงานราชการคำแนะนำการปลูกข้าวหอมมะลิได้ส่งเสริมให้มีการใช้สารเคมีเพื่อกำจัดศัตรูข้าวตลอดระยะเวลาการผลิต เทคโนโลยีเหล่านี้ต้องซื้อและนำเข้ามาจากภายนอก เพิ่มต้นทุนการผลิต ชาวนาต้องซื้อปุ๋ยมาใช้อยู่ตลอดเพราะหากไม่ใช้ก็ทำนาไม่ได้ผล จากสภาพนิเวศของนาที่เปลี่ยนไป

ด้วยความจำกัดของความรู้ที่อาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เป็นความรู้สำเร็จรูป ทำให้การพัฒนาความรู้การทำงานในระบบเกษตรสมัยใหม่ของชาวนาไม่มีความเป็นอิสระเพราะยังคงเป็นเทคโนโลยีที่เกษตรกรต้องซื้อปัจจัยการผลิตมาใช้เช่นเดิมโดยมิได้ลดต้นทุนการผลิตลงแต่อย่างใด

การสูญเสียการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขปัจจัยหลายประการที่สัมพันธ์กัน

ประการแรก การส่งเสริมการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของหน่วยงานด้านการเกษตรภาครัฐที่มีมาต่อเนื่องยาวนาน ได้เป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาจากการปลูกหลายสายพันธุ์มาปลูกข้าวหนึ่งหรือสองพันธุ์เท่านั้น พันธุ์ข้าวส่งเสริมนี้สามารถตอบสนองต่อการใช้สารเคมีได้ดีกว่าข้าวพื้นบ้านเมื่อปลูกภายใต้สภาวะที่ใส่ปุ๋ยและใช้สารเคมีกำจัดศัตรูข้าว ชาวนาได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไปสู่พันธุ์ส่งเสริม

ประการที่สอง ควบคู่กันกับการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐให้มีการปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การขยายตัวของการตลาดข้าวหอมมะลิก็เป็นเงื่อนไขสำคัญที่เจ้าหน้าที่ของรัฐใช้เป็นเหตุผลที่สนับสนุนการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา ดังที่พบว่าปัจจุบันตลาดข้าวหอมมะลิของไทยถือเป็นตลาดข้าวระดับดีมีราคาแพง ปริมาณการส่งออกเพิ่มสูงขึ้น

ประการที่สาม เมื่อเข้าสู่เกษตรสมัยใหม่ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนเป้าหมายการผลิตหลักเป็นการผลิตเพื่อขาย ดังนั้นเพื่อให้สามารถขายข้าวให้กับพ่อค้าโรงสีได้ก็ต้องผลิตตามที่พ่อค้าต้องการ คือเน้นการปลูกข้าวหอมมะลิเพราะเป็นข้าวขาวที่ขายได้ราคาดี ตลาดต้องการ

ประการที่สี่ การทำเกษตรสมัยใหม่ของชาวนาบ้านกู่กาสิงห์พึ่งพาทุนและเทคโนโลยีต่างๆ สูงขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สินกับ ธกส. อย่างต่อเนื่อง ชาวนาต้องพึ่งพาเทคโนโลยีเหล่านี้อยู่ตลอดเวลาเพราะชาวนาไม่ได้พัฒนาความรู้เดิมขึ้นมาปรับเปลี่ยนให้เข้ากับการทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ การอาศัยความรู้การทำนาแบบเกษตรสมัยใหม่จึงต้องอาศัยความรู้และเทคโนโลยีที่ชาวนาต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้น นำไปสู่ภาวะหนี้สิน เช่น การไม่เก็บพันธุ์เองแต่ซื้อพันธุ์แทน การใส่ปุ๋ยเคมี และฉีดยากำจัดศัตรูข้าว ต้องเสียเงินเพิ่มขึ้น ขณะที่การทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ยังไม่ได้มีการนำเข้ามาส่งเสริมในชุมชนอย่างจริงจัง ทำให้ชาวนาไม่มีความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตน จึงยังคงทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ต่อไป เพราะยังมั่นใจว่าข้าวหอมมะลียังคงขายได้ราคาดี

ประการที่ห้า การเปลี่ยนแปลงระบบการทำนาที่เกิดขึ้นมายาวนาน ได้ทำให้ระบบนิเวศของชุมชนเปลี่ยนไป จนไม่สามารถรองรับการผลิตแบบข้าวพื้นบ้านได้อีกต่อไป เช่น ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ การใช้สารเคมีเป็นเวลานานได้ทำให้ศัตรูตามธรรมชาติของข้าวเพิ่มสูงขึ้น ขาดพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ การปรับแปลงนาให้เหมาะสำหรับปลูกข้าวพันธุ์เดียวเพื่อให้ง่ายต่อการจัดการ เหล่านี้ทำให้ชาวนายากที่จะออกจากระบบการผลิตสมัยใหม่ เพราะขาดความรู้และความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์

แต่อย่างไรก็ตามพบว่าชาวนาอีสานได้พยายามปรับตัวให้ระบบการผลิตของตนเองคงอยู่ได้ภายใต้กระแสวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ ความพยายามที่จะพึ่งตนเองของชาวนาคือการฟื้นฟูวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านให้มาสนับสนุนการผลิตแบบเอื้ออยู่เอื้อกิน เพื่อให้มีข้าวกิน ซึ่งการปลูกข้าวพื้นบ้านเพื่อบริโภคของชาวนาทำให้ชาวนาสามารถพึ่งตนเองในเรื่องพันธุ์ข้าวได้อย่างอิสระ

และมีความมั่นคงในการผลิตเพราะมีพันธุ์ข้าวของตนเองอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้ทำให้ชาวนาสามารถลดรายจ่ายในการซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวลง

ความพยายามของชาวนาที่จะพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าว พบว่าการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชนสามารถตอบสนองต่อการมีข้าวกินของครัวเรือนได้และยังสามารถทำให้ครัวเรือนมีรายได้เสริมจากการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งเป็นการตอบสนองในเชิงเศรษฐกิจที่หลากหลายมากยิ่งขึ้นของข้าวพันธุ์พื้นบ้าน อีกทั้งยังสามารถรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้คงอยู่ในระดับแปลงนาของชาวนา การศึกษาในชุมชนบ้านโจด ได้แสดงให้เห็นชัดเจนถึงความสามารถของชาวนาอีสานในการปรับตัวเอาภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านมาใช้และรักษาวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านให้คงอยู่

ขณะที่ในปัจจุบันข้าวหอมมะลิเป็นข้าวที่ได้รับความนิยม มีราคาดี ตลาดทั้งในและต่างประเทศมีความต้องการมาก แต่การที่หน่วยงานภาครัฐได้พยายามพัฒนาให้เขตทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเขตปลูกข้าวหอมมะลิคุณภาพดีเพื่อการส่งออกตามแนวทางเกษตรสมัยใหม่ พบว่ากลับส่งผลกระทบต่อชาวนามากขึ้น ทั้งในด้านต้นทุนการผลิตและคุณภาพของข้าวหอมมะลิ ภายใต้เกษตรสมัยใหม่การรักษาคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวชาวนามีได้เคร่งครัดเช่นดังแต่ก่อน และมีแนวโน้มที่จะหันไปซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกกันมากขึ้น จึงเป็นการเสื่อมถอยของระบบการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาลง และทำให้การพยายามที่จะยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิของหน่วยงานภาครัฐทำได้ยากยิ่งขึ้น

การหันมาสนับสนุนการฟื้นฟูความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวตามแนวทางข้าวพื้นบ้าน และการส่งเสริมการทำนาตามแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน น่าจะเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่จะสามารถช่วยยกระดับคุณภาพการผลิตข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพดีขึ้น และสามารถสนับสนุนการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานได้อีกทางหนึ่ง

## บทคัดย่อ

ภาคอีสานแต่เดิมนั้น การผลิตของชาวนาอีสานยังคงมุ่งที่การผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน การทำนาของชาวนาอีสานแต่เดิมนั้นการปลูกข้าวเพื่อกินเอง มีการปลูกข้าวที่หลากหลายพันธุ์ตามลักษณะพื้นที่ การใช้ปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ พันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน ยังคงอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกนั้นชาวนาอีสานทุกครัวเรือนจะต้องคัดพันธุ์ข้าวปลูก คือเลือกคัดรวงข้าวที่มีลักษณะดีตามสายพันธุ์เดิมไว้ และเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้ให้เพียงพอสำหรับฤดูกาลปลูกในปีถัดไป

ชาวนาในแต่ละพื้นที่ได้คัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์ข้าวให้มีความหลากหลาย เหมาะกับพื้นที่และวิธีการผลิตของชุมชน ลักษณะของเทคโนโลยีการเกษตรในเวลานั้น ยังคงเป็นอิสระจากการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตร เป็นเทคโนโลยีการเกษตรแบบดั้งเดิมที่อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิตที่สำคัญ

จนเมื่อเข้าสู่ช่วงของการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวนาอีสานให้เข้าสู่การทำเกษตรสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเรื่องเทคโนโลยีการเกษตรของชาวนาคือ การเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ในภาคอีสานการเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์ข้าวพบว่า การทำนาของชาวนาอีสานในปัจจุบันเน้นที่การปลูกข้าวเพียงไม่กี่สายพันธุ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวพันธุ์ส่งเสริมของหน่วยงานราชการ

ภายใต้การรุกคืบของวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ การพึ่งพิงอยู่กับเทคโนโลยี และระบบการตลาดของชาวนา ได้ส่งผลกระทบอย่างมากต่อระบบความรู้ในเรื่องพันธุกรรมข้าวของชาวนา การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมข้าว ในประเด็นของการใช้พันธุกรรมข้าวมีนัยยะที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะพันธุ์ข้าวที่ได้นั้นถือได้ว่าเป็นหัวใจการผลิตของชาวนา และชาวนาเคยมีความรู้อยู่อย่างหลากหลายในการจัดการเรื่องพันธุ์ข้าว การศึกษาครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาลักษณะของการพึ่งตนเองในด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน 2) ศึกษาเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน 3) ศึกษาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในเรื่องพันธุกรรมข้าว ทำการศึกษาใน 2 ชุมชนคือ ชุมชนบ้านบ้านภูกาสิงห์ ตำบลภูกาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย และบ้านโจด ตำบลนาเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

การศึกษาพบว่าในระบบการผลิตของชุมชนชาวนาอีสานแต่เดิมมุ่งเพื่อการบริโภคในครัวเรือนโดยปัจจัยการผลิตที่สำคัญ อาทิ เมล็ดพันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง มีการเก็บพันธุ์คัดพันธุ์ข้าวเพื่อรักษาลักษณะที่ตรงตามสายพันธุ์ไว้ปลูกในฤดูต่อไป การเลือกใช้พันธุ์ข้าวชาวนาเลือกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาเป็นสำคัญ ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมจึงนับได้ว่าการผลิตของชาวนาอยู่บนฐานของการพึ่งตนเอง การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้านแรงงานของคนในชุมชนยังทำให้วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

ชาวนามีการสั่งสมความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้อย่างหลากหลาย ดังที่พบในตำราสูตรขวัญข้าวตำราต่างๆ พบกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวนหลายสายพันธุ์ และจนถึงปัจจุบันการปลูกข้าวพื้นบ้านก็ยังคงมีอยู่ในหลายพื้นที่ของภาคอีสานขณะที่ในบางพื้นที่พันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้สูญหายไปจากชุมชน และมีหลายชุมชนที่กำลังฟื้นฟูการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านขึ้นอีกครั้ง

การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่เกิดจากปัจจัยหลายประการ เงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้การปลูกข้าวหอมมะลิเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางในภาคอีสานเกิดจากนโยบายการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อกว่า 20 ปีที่ผ่านมา โครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวภายใต้แผนงานของโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ที่ดำเนินการในระยะนั้นมีบทบาทมากต่อการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา ซึ่งพบว่าประสบผลสำเร็จในแง่ที่สามารถเปลี่ยนแปลงการทำนาของชาวนาให้หันมาปลูกข้าวหอมมะลิกันอย่างแพร่หลาย

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของพันธุ์ข้าวของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่พบว่าชาวนาได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ลดความสำคัญของการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การรักษาคุณภาพของพันธุ์ข้าวลงไป การสูญหายไปของข้าวพันธุ์พื้นบ้านเกิดขึ้นพร้อมกับการส่งเสริมการทำเกษตรแผนใหม่ที่เน้นปลูกข้าวเพียง 1-2 พันธุ์ โดยเฉพาะในภาคอีสานที่พบว่าส่วนใหญ่ชาวนาปลูกข้าวมะลิ 105 และข้าวหก 6 ซึ่งเป็นข้าวที่มีฐานพันธุกรรมเดียวกัน

การศึกษาในชุมชนบ้านกุกาสิงห์ การปลูกข้าวในระบบเกษตรสมัยใหม่ชาวนาต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมีในปริมาณที่เพิ่มขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สิน และที่สำคัญคือการทำนาไม่มีการเก็บคัดพันธุ์ข้าวดังแต่ก่อน หรือในรายที่เก็บพันธุ์ข้าวก็ไม่ได้ทำพิธีพิถันดังแต่ก่อน ทำให้คุณภาพข้าวต่ำลง และชาวนาต้องซื้อพันธุ์ข้าวปลูกแทนการเก็บพันธุ์ข้าว การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาขึ้นอยู่กับพ่อค้าเป็นผู้กำหนดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวมิใช่กำหนดโดยชาวนาเอง ความสามารถในการพึ่งตนเองของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ได้ลดถอยลงมาก

การพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน จากการศึกษาในชุมชนบ้านโจด ชาวนามีการปลูกข้าวพื้นบ้านหลายสายพันธุ์ มีการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ในแต่ละครัวเรือน และการหาที่ทางให้กับข้าวพื้นบ้านเพื่อสร้างมูลค่าในเชิงเศรษฐกิจโดยผ่านกิจกรรมการแปรรูปข้าวพื้นบ้าน ได้ทำให้ข้าวพื้นบ้านมีโอกาสมากขึ้นในเชิงเศรษฐกิจระดับชุมชน

การที่ชาวนามีการเก็บรักษา และคัดพันธุ์พันธุ์ข้าวไว้เองเพื่อรักษาคุณภาพของสายพันธุ์ปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์มากขึ้นโดยเน้นข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับพื้นที่และระบบการผลิต มีการนำความรู้เดิมมาปรับใช้เพื่อรักษาระบบการผลิตแบบพึ่งตนเองให้ดำรงอยู่ได้ การฟื้นฟูความรู้เกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชน การปรับระบบการผลิตเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน รวมทั้งการเปิดพื้นที่เศรษฐกิจชุมชนให้กับข้าวพื้นบ้าน เหล่านี้ถือเป็นเงื่อนไขที่จะสนับสนุนการพึ่งตนเองและความเป็นอิสระของชาวนา

ส่วนเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองของชาวนาประกอบขึ้นด้วยหลายปัจจัย นับตั้งแต่ การส่งเสริมการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของหน่วยงานด้านการเกษตรภาครัฐ เป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาจากการปลูกหลายสายพันธุ์มาปลูกข้าวหนึ่งหรือสองพันธุ์เท่านั้น ภาวะการขยายตัวของตลาดค้าข้าวหอมมะลิก็เป็นเงื่อนไขสำคัญ ดังที่พบว่าปัจจุบันการส่งออกข้าวหอมมะลิมิปริมาณเพิ่มขึ้น ข้าวหอมมะลิมีราคาสูงขึ้น ชาวนาการเน้นปลูกข้าวตามที่ต้องการมากกว่าจะเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน การอยู่ในระบบเกษตรสมัยใหม่มาเป็นเวลานานทำให้ชาวนาสถูยเสียการพัฒนาความรู้ที่อยู่บนฐานของการพึ่งตนเองแต่ต้องการศักยภาพการทำนาที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอก ทำให้ชาวนาไม่มีความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตน จึงยังคงทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ต่อไป เพราะยังมั่นใจว่าข้าวหอมมะลียังคงขายได้ราคาดี ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศนาที่ผ่านการทำนาแบบใช้สารเคมีมานานทำให้การปลูกข้าวพื้นบ้านทำได้ยากยิ่งขึ้น เพราะข้าวพันธุ์พื้นบ้านไม่ตอบสนองต่อระบบการผลิตแบบเกษตรเคมี

การส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อส่งออกของหน่วยงานภาครัฐที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน โครงการยังไม่สามารถยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิและเพิ่มผลผลิตตามเป้าที่คาดหวังไว้แต่อย่างใด แต่การที่หน่วยงานภาครัฐได้พยายามพัฒนาให้เขตทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเขตปลูกข้าวหอมมะลิคุณภาพดีเพื่อการส่งออกตามแนวทางเกษตรสมัยใหม่ พบว่ากลับส่งผลกระทบต่อชาวนามากขึ้น ทั้งในด้านต้นทุนการผลิตและคุณภาพของข้าวหอมมะลิ ภายใต้เกษตรสมัยใหม่การรักษา

คุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวชาวนามีได้เกรดครบเช่นดังแต่ก่อน และมีแนวโน้มที่จะหันไปซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกกันมากขึ้น จึงเป็นการเสื่อมถอยของระบบการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาลง และทำให้การพยายามที่จะยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิของหน่วยงานภาครัฐทำได้ยากยิ่งขึ้น

การฟื้นฟูความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวตามแนวทางข้าวพื้นบ้าน และการส่งเสริมการทำนาตามแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อลดต้นทุนการทำนา และรักษาระบบนิเวศแปลงนา น่าจะเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่จะสามารถช่วยยกระดับคุณภาพการผลิตข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพดีขึ้น และสามารถสนับสนุนการพึ่งตนเองของชาวนาได้อีกทางหนึ่ง

## Abstract

In the Northeast, farmers were traditionally engaged in rice cultivation for household consumption. Their rice culture was primarily done for subsistence. They grew diverse rice varieties to suit conditions of local areas. Major farm inputs, such as rice seeds, land and labour, were acquired from self-supporting base and mutual aid among community members. For rice seeds in particular, all Northern farming households had to select rice varieties. They selected rice ears with good desired properties adherent to original varieties, and stored enough of the seeds for cultivation in the following year.

Farmers in each area selected and improved rice varieties with diversity that was suitable for local areas and mode of production of farming community. Farming technology in those days was free from agricultural extension and development. It was a traditional farming technology depending on richness of natural resources as the significant production base.

Modern farming development since the introduction of the first national economic development plan has changed mode of production of Northeastern farmers towards ever more modern farming. The major change in farming technology is a change in plant and animal species. Regarding change in rice varieties in the Northeast, it is found that rice culture of Northeastern farmers at present gives priority to cultivation of limited number of rice varieties, mainly from extension by state agencies.

Given the penetration of modern rice culture, dependence of farmers on technology and market has yielded adverse effects on knowledge of farmers on rice genetics. Change in this rice culture, especially on the use of rice genetic resources, is very significant, because rice genetics is the heart of production of farmers. They used to have knowledge on diverse management of rice genetics. This research had objectives of studying 1) nature of self-supporting of Northeastern farmers on rice genetics, 2) conditions or factors affecting self-supporting of Northeastern farmers on

rice genetics, and 3) self-supporting potential of Northeastern farmers on rice genetics. The research was conducted in 2 communities, namely Ban Goo Gasing community in Goo Gasing Sub-District, Kaset Wisai District, and Ban Joad community in Na Muang Sub-District, Selapoom District, Roi-et.

The study found that production system of Northeastern farming community in the old days was primarily for household consumption. Their main inputs, such as rice seeds, land and labour, were acquired from the self-supporting base. Farmers selected rice seeds to maintain unique properties of their parents for cultivation in the following season. In selecting the seeds, farmers basically chose the varieties that fit conditions of their farmland. Therefore, rice production of farmers in the traditional farming system was based on self-supporting. Mutual aid on human labour in local community helped traditional rice culture to exist soundly.

Farmers have accumulated knowledge on diverse rice varieties, which appear in various texts on devotion to rice spirits. These texts mentioned several native rice varieties. At present, we can still find cultivation of native rice varieties in several areas of the Northeast, while in certain areas native rice varieties have already disappeared from local communities. There are also many communities that are trying to revive cultivation of native rice varieties.

Change towards modern rice culture occurs under several factors. One of the factors fostering widespread cultivation of Hom Mali (jasmine) rice in the Northeast is the state policy on development of Thung Gula Ronghai in the past two decades. A project on rice genetic exchange implemented under Thung Gula Ronghai Development Program during that period played a significant role on change of rice varieties. It was very successful in supporting many local farmers to opt for cultivation of Hom Mali.

In the change of rice varieties in modern farming system, it is found that the farmers have deserted native varieties, storage of rice seeds and maintenance of quality of rice genetics. The disappearance of native rice varieties occurred side by side with

extension of modern farming with emphasis on growing only a few varieties. In the Northeast in particular, farmers mainly grow Hom Mali 105 and Gor Kor 6, which share common genetic base.

The study on modern rice farming in Ban Goo Gasing community shows that the farmers had to apply more fertilisers and chemicals. They are indebted. More important is that they have not selected rice seeds as before. Those who still store rice seeds, they have not done it carefully as before. Hence, quality of rice fell, and farmers have to buy rice seeds to grow instead of storing their own rice seeds. The farmers changed their rice varieties because of pressure from traders, but not the farmers, who impose rice varieties. Potential of farmers to attain self-supporting in modern farming system has significantly declined.

Regarding self-support on native rice genetics, the study in Ban Joad community reveals that the farmers have grow several native rice varieties. Each farming household has stored native rice seeds. They also try to look for alternative for their native rice to create economic value through processing activities of native rice, which would provide greater economic chance for native rice at community level.

As farmers store and select rice seeds by themselves to maintain genetic quality and diversity with native varieties that are suitable for local soil and climatic conditions and production system, they have applied this indigenous knowledge to support self-supporting production system. Revival of indigenous knowledge on native rice in community, development of sustainable farming system, as well as opening space for community-based economy for these native rice varieties, all these are conditions favourable to self-supporting and sovereignty of farmers.

On the other hand, there are several conditions or factors inhibiting self-supporting position of farmers, from extension of rice varieties by state agricultural agencies, which is a significant incentive moving farmers to change their diversified rice culture to cultivation of just a few extended varieties. Expansion of Hom Mali market is

also a crucial factor, as the current volume of Hom Mali export grows and the price of Hom Mali rice rises. Farmers prefer to grow rice that is demanded by market rather than for household consumption. Being engaged in modern farming for a long time makes farmers to stop developing knowledge based on self-supporting, but resorting to knowledge on rice cultivation depending on external technologies. As a result, farmers do not have confidence to change their production system, but continue to practise modern rice farming for they are still confident in good price of Hom Mali rice. Furthermore, the changing ecosystem resulted from long years of chemical rice farming makes it more difficult to grow native rice varieties, because the latter do not respond to chemical farming.

In extending Hom Mali cultivation for export, state agencies at present still cannot develop quality of Hom Mali rice and increase the yield as expected. State agencies have tried to develop Thung Gula Ronghai as a leading area for cultivation of good quality Hom Mali rice for export along modern farming direction. However, it is found that this policy yields more adverse effects on farmers, especially production cost and quality of Hom Mali rice. Under modern farming system, farmers do not maintain quality of rice seeds as strictly as before. There is a trend that they turn to buy rice seeds for their cultivation. Therefore, it deteriorates self-supporting system in rice genetics of farmers and makes it more difficult for state agencies to develop quality of Hom Mali rice.

Revival of knowledge on selection of native rice varieties and promotion of rice culture along the road of sustainable agriculture to reduce cost of production and maintain ecosystem in farmland should be a direction that helps develop better quality of Hom Mali rice and enables farmers to be self-supporting at the same time.

## สารบัญ

|                                                                                                    | หน้า |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| บทสรุปสำหรับผู้บริหาร                                                                              | ก    |
| บทคัดย่อ                                                                                           | ข    |
| Abstract                                                                                           | ิ    |
| บทที่ 1 บทนำ                                                                                       | 1    |
| บทที่ 2 ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน                                                     | 9    |
| 1. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในคดีอีสาน                                                     | 9    |
| 2. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน            | 18   |
| 3. ข้าวพื้นบ้านกับความหลากหลายของระบบนิเวศนาในภาคอีสานและความเป็นพันธุ์เฉพาะถิ่นภายใต้วัฒนธรรมข้าว | 23   |
| 4. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวตามกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน                                           | 25   |
| 5. สรุป                                                                                            | 26   |
| บทที่ 3 วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านในชุมชนชาวนาอีสาน                                                      | 27   |
| 1. วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านอีสาน                                                                       | 27   |
| 2. ลักษณะของวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม                                                                 | 27   |
| 3. การตั้งถิ่นฐานของชาวนาในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม                                                | 30   |
| 4. การทำนาและการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน                                        | 32   |
| 4.1 ระบบการปลูกข้าว                                                                                | 32   |
| 4.2 ความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ                                                                    | 33   |
| 4.3 เครื่องมือเครื่องใช้สำหรับทำนา                                                                 | 33   |
| 4.4 การใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม                                               | 34   |
| 4.5 การได้มาของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน                                                                  | 36   |
| 4.6 การเก็บพันธุ์และการคัดพันธุ์ข้าวของชาวนา                                                       | 37   |
| 4.7 ระบบการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว                                                                    | 39   |
| 5. ความแข็งแกร่งของข้าวพื้นบ้านในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน                                              | 40   |
| 6. ลักษณะของการพึ่งตนเองด้านพันธุ์กรรมข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน                           | 42   |
| 7. สรุป                                                                                            | 44   |

|                                                                                                          | หน้า |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|
| บทที่ 4 วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ในชุมชนชาวนาอีสาน                                                            | 45   |
| 1. วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่                                                                                  | 45   |
| 2. ลักษณะของระบบเกษตรสมัยใหม่                                                                            | 46   |
| 3. พัฒนาการของการส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสาน                                                           | 48   |
| 3.1 ข้าวหอมมะลิ 105                                                                                      | 48   |
| 3.2 มาตรฐานข้าวหอมมะลิ                                                                                   | 49   |
| 3.3 การตลาดข้าวหอมมะลิ                                                                                   | 49   |
| 3.4 การส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสานยุคเริ่มต้น                                                          | 51   |
| 3.5 การปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวและผลผลิตข้าวของชาวนาภายใต้โครงการพัฒนาทุ่ง<br>กุลาร้องไห้                   | 53   |
| 3.6 การส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสานยุคข้าวหอมมะลิเฟื่องฟู                                               | 54   |
| 3.7 การปรับปรุงพันธุ์ข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้                                                        | 56   |
| 4. การเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ของชุมชนชาวนาอีสานศึกษากรณีการปลูกข้าว<br>หอมมะลิของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ | 58   |
| 4.1 เป้าหมายการผลิต                                                                                      | 58   |
| 4.2 การปรับเปลี่ยนการใช้พันธุ์ข้าว                                                                       | 59   |
| 4.3 การปรับเปลี่ยนใช้เครื่องยนต์ทำนา                                                                     | 61   |
| 4.4 การปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการเพิ่มความอุดมสมบูรณ์และการจัดการโรค<br>แมลงศัตรูข้าว                       | 62   |
| 4.5 การยอมรับเทคโนโลยีของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่                                                     | 64   |
| 4.6 การใช้เมล็ดพันธุ์ข้าว                                                                                | 65   |
| 4.7 การคัดพันธุ์และการได้มาของพันธุ์ข้าวในระบบเกษตรสมัยใหม่                                              | 65   |
| 4.8 วัฒนธรรมชุมชนในระบบเกษตรสมัยใหม่                                                                     | 67   |
| 5. ข้อสังเกตบางประการต่อการปรับเปลี่ยนเข้าสู่วัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ของ<br>ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์             | 69   |
| 6. การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่                                                  | 71   |
| 7. เงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาใน<br>วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่           | 72   |
| 8. สรุป                                                                                                  | 73   |

|                                                                | หน้า |
|----------------------------------------------------------------|------|
| บทที่ 5 ศักยภาพการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ | 75   |
| 1. พัฒนาการการปรับตัวของวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านชุมชนบ้านโจด       | 76   |
| 1.1 การทำนาข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านโจด                          | 76   |
| 1.2 การฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชน                         | 77   |
| 1.3 การสร้างเครือข่ายเรียนรู้ของชาวนาเรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน  | 82   |
| 1.4 การแปรรูปข้าวพื้นบ้าน                                      | 83   |
| 1.5 การฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวนา                                    | 84   |
| 2. เศรษฐกิจแบบพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน                               | 86   |
| 3. การพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวของชาวนา                          | 87   |
| 4. สรุป                                                        | 88   |
| บทที่ 6 สรุป                                                   | 90   |
| เอกสารอ้างอิง                                                  | 93   |
| ภาคผนวก                                                        | 95   |

## บทที่ 1 บทนำ

ภาคอีสานแต่เดิมนั้น การผลิตของชาวนาอีสานเป็นลักษณะที่เรียกว่า “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” คือ ยังคงมุ่งที่การผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือน เช่นการทำนาของชาวนาอีสานเมื่อช่วงก่อนปี 2500 ยังคงเป็นการปลูกข้าวเพื่อกินเอง มีการปลูกข้าวที่หลากหลายพันธุ์ตามลักษณะพื้นที่เพื่อจะได้จัดการแรงงานได้อย่างเป็นจังหวะ มีการปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอเป็นเครื่องนุ่งห่มสำหรับใช้ในครัวเรือน มีการปลูกพืช ผัก ตามหัวไร่ปลายนาเพื่อจะได้มีบริโภคในครัวเรือน การจับสัตว์น้ำเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ส่วนสิ่งที่ผลิตไม่ได้ เช่น ถ้วยขาม เครื่องมือเกษตร ก็จะทำสิ่งที่ผลิตได้ไปแลกเอา การใช้ปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ พันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน ยังคงอยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกนั้นชาวนาอีสานทุกครัวเรือนจะต้องคัดพันธุ์ข้าวปลูก คือเลือกคัดรวงข้าวที่มีลักษณะดีตามสายพันธุ์เดิมไว้ และเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้ให้เพียงพอสำหรับฤดูกาลปลูกในปีถัดไป

ชาวนาในแต่ละพื้นที่ได้คัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์ข้าวให้มีความหลากหลาย เหมาะกับพื้นที่และวิถีการผลิตของชุมชน เช่น มีพันธุ์ข้าวไร่สำหรับที่สูง มีพันธุ์ข้าวตอสำหรับนาดอน มีพันธุ์ข้าวหนักสำหรับนาลุ่ม มีพันธุ์ข้าวขึ้นน้ำสำหรับนาทาม ลักษณะของเทคโนโลยีการเกษตรในเวลานั้นยังคงเป็นอิสระจากการส่งเสริมและพัฒนาการเกษตร เป็นเทคโนโลยีการเกษตรแบบดั้งเดิมที่อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติเป็นฐานการผลิตที่สำคัญ

จนเมื่อเข้าสู่ช่วงของการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เป็นต้นมา ได้เปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตของชาวนาอีสานให้เข้าสู่การทำเกษตรสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น การทำเกษตรสมัยใหม่มีลักษณะที่ 1) เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว 2) ใช้พันธุ์ปรับปรุงที่ให้ผลผลิตสูง ที่ต้องซื้อจากภายนอกและเกษตรกรไม่สามารถเก็บพันธุ์ได้ 3) เน้นการใช้ปัจจัยการผลิตจำพวกสารเคมีเกษตรและเครื่องจักรกลเกษตร แต่ผลผลิตเกษตรที่เพิ่มขึ้นไม่เป็นสัดส่วนกับปัจจัยการผลิตที่ใช้ ขณะที่ปริมาณการใช้และราคาของปัจจัยการผลิตเพิ่มสูงขึ้น 4) วางแผนการผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ซึ่งเสี่ยงกับราคาผลผลิตที่ผันผวน (อนุสรณ์ อุณโณ 2546:14 )

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเรื่องเทคโนโลยีการเกษตรของชาวนาคือการเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ในภาคอีสานการเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์ข้าวพบว่า การทำนาของชาวนาอีสานในปัจจุบัน

เน้นที่การปลูกข้าวเพียงไม่กี่สายพันธุ์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นข้าวพันธุ์ส่งเสริมของหน่วยงานราชการ ข้อมูลความหลากหลายของพันธุ์ข้าวชาวนาอีสานในช่วงปี 2524-2525 ชาวนาอีสานมีการปลูกข้าวพื้นบ้าน ประมาณ 12,672,000 ไร่ และเมื่อปีการเพาะปลูก 2540/41 จากการประเมินพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 32,144,320 ไร่ในภาคอีสาน พันธุ์ข้าวที่ชาวนาอีสานมีการใช้กันมาก คือข้าว กข 6 มีพื้นที่ปลูก 13,358,627 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 278 กิโลกรัมต่อไร่ รองลงมาคือข้าวหอมมะลิ 105 มีพื้นที่ปลูก 12,656,051 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 278 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งรวมแล้วเกือบครึ่งหนึ่งของภาคมีการปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมของราชการ ขณะที่ข้าวพันธุ์พื้นบ้านมีพื้นที่ปลูก 3,637,887 ไร่ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2542)

สิ่งที่น่าเป็นห่วงอีกประการหนึ่งก็คือ ฐานพันธุกรรมของข้าวพันธุ์ส่งเสริมของหน่วยงานราชการที่ส่งเสริมให้ชาวนาในภาคอีสานปลูก กำลังมีฐานพันธุกรรมที่ค่อนข้างแคบ กล่าวคือ ข้าว กข 6 และข้าวมะลิ 105 เป็นข้าวที่มาจากฐานพันธุกรรมเดียวกัน ข้าว กข 6 มาจากการนำเอาข้าวมะลิ 105 ไปทำการอาบรังสีแกมมา แล้วนำมาคัดเลือกสายพันธุ์ข้าวเหนียว หลังจากนั้นจึงนำออกส่งเสริมให้เกษตรกรปลูก การที่พื้นที่ส่วนใหญ่ในภาคอีสานปลูกข้าวที่มีฐานพันธุกรรมแคบจึงมีโอกาที่จะเกิดการระบาดของโรคและแมลงได้ง่ายและเกิดในพื้นที่กว้าง ดังที่พบว่ามีการระบาดของด้วงปีกแข็งกัดกินต้นข้าวอ่อน หรือการระบาดของข้าววัชพืชในแปลงนาของชาวนาเขตทุ่งกุลาร้องไห้ในช่วง 2-3 ปีที่ผ่านมา ทำให้ชาวนาต้องลงทุนเพิ่มสูงขึ้นในการป้องกันและกำจัดศัตรูข้าว ซึ่งหมายถึงการใช้สารเคมีที่เพิ่มขึ้นในการกำจัด ก่อให้เกิดการตกค้างของสารเคมีในร่างกายและในแปลงนาเป็นเวลานาน ส่งผลกระทบต่อการลดลงของจำนวนและชนิดสัตว์น้ำที่เคยมีอยู่ตามธรรมชาติในแปลงนา และเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชาวนา จึงเห็นว่าเทคโนโลยีการผลิตที่พัฒนาขึ้นมาพร้อมกับการเปลี่ยนเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่มิได้กระทบแต่เพียงวิถีชีวิตของชุมชนชาวนาเท่านั้นแต่ยังเปลี่ยนระบบนิเวศที่เคยเกื้อกูลการผลิตของชาวนาไปอย่างถาวร

เมื่อพิจารณาว่าแบบแผนของการใช้ปัจจัยการผลิตเป็นองค์ประกอบหนึ่งในวัฒนธรรมข้าว ดังที่ เอี่ยม ทองดี (2538) ได้กล่าวถึงวัฒนธรรมข้าวไว้ว่า ข้าวและสิ่งเกี่ยวกับข้าวและการทำนาเป็นเหตุปัจจัย เป็นบ่อเกิด เป็นเสาค้ำ เป็นรากฐานของแบบแผนพฤติกรรม ของชาวนา ชาวไร่ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และพัฒนาเปลี่ยนแปลงมาจนถึงปัจจุบัน วัฒนธรรมข้าว ได้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

ส่วนที่เกี่ยวกับชาวนา วัฒนธรรมข้าวมีความหมายถึง แบบแผนการประพฤติปฏิบัติ วิธีการดำเนินชีวิต การแสดงออกซึ่งความรู้สึกนึกคิด ในสถานการณ์ต่างๆ ที่เป็นเอกลักษณ์ เป็นความเข้าใจ

ชาวซึ่งร่วมกัน มาจากการสั่งสม เลือกรองปรับปรุงแก้ไขจนถือว่าเป็นสิ่งเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม ที่นำพาชีวิตไปสู่เป้าหมายตามความต้องการของชาวนา

ส่วนที่เกี่ยวกับข้าว วัฒนธรรมข้าวหมายถึงลักษณะทางกายภาพ รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือเครื่องใช้ ประเพณีพิธีกรรม ความเชื่อ ความรู้ ภูมิปัญญา สภาพแวดล้อม การเปลี่ยนแปลงและผลกระทบที่เกิดขึ้นเป็นมาจากการอดีต จนกลายเป็นเอกลักษณ์ทางสังคมของชาวนา วัฒนธรรมข้าวได้มีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการมาตามเหตุปัจจัยในแต่ละยุคสมัย วัฒนธรรมข้าวที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนาไทยมีพัฒนาการในสองลักษณะคือ

วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ที่ยังยืนอยู่บนฐานของเทคโนโลยีแบบพื้นบ้าน และตอบสนองต่อการ บริโภคภายในของครัวเรือนชาวนา และอยู่บนฐานของการเคารพต่อธรรมชาติ ที่เป็นแหล่งของความ อุดมสมบูรณ์ของการเพาะปลูก

วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ เป็นวิธีการดำเนินชีวิต แบบแผน พฤติกรรม การแสดงออกในการ ดำเนินชีวิต รูปแบบ วิธีการ กระบวนการ เครื่องมือเครื่องใช้ ฯลฯ ที่เป็นผลมาจากการพัฒนาของ เทคโนโลยีการเกษตร เน้นการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยมีเป้าหมายที่การผลิตเพื่อขายเป็นหลัก ชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่จึงเป็นชาวนาที่ต้องลงทุนสูงในเรื่องของปัจจัยการผลิต และต้อง พึ่งพิงกับพ่อค้า ในการกำหนดราคาขายผลผลิต

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวัฒนธรรมข้าว ในประเด็นของการใช้พันธุกรรมข้าวจึงมีนัยยะที่ สำคัญอย่างยิ่ง เพราะพันธุ์ข้าวที่ได้นั้นถือได้ว่าเป็นหัวใจการผลิตของชาวนา และชาวนาเคยมีความรู้ อยู่อย่างหลากหลายในการจัดการเรื่องพันธุ์ข้าว อีกทั้งความรู้เหล่านั้นได้เคยมีอยู่อย่างอิสระในชุมชน ชาวนามาเป็นเวลานาน

ภายใต้การรุกรานของวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ การพึ่งพิงอยู่กับเทคโนโลยี และระบบ การตลาดของชาวนา ได้ส่งผลกระทบอย่างมากต่อระบบความรู้ในเรื่องพันธุกรรมข้าวของชาวนา คำถามที่สำคัญคือเกิดอะไรขึ้นกับชาวนาอีสานทำไมจึงมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องพันธุ์ข้าว ทำไมจึง พบว่าชาวนาสวนหนึ่งได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของตนเองไป การเปลี่ยนแปลงที่ต่อเนื่องยาวนาน ได้ ทำให้ชาวนาจำนวนหนึ่งสูญเสียพันธุ์ข้าวที่เคยมีอยู่ไปอย่างถาวร การสูญเสียความหลากหลายของ พันธุ์ข้าวมีนัยยะที่สำคัญยิ่งต่อชาวนา

นโยบายที่สำคัญประการหนึ่งคือความสามารถในการพึ่งตนเอง ความเป็นอิสระในการผลิต กำลังลดถอยลง เพราะต้องคอยเปลี่ยนพันธุ์ข้าวให้เป็นไปตามที่ตลาดต้องการ มากกว่าที่จะปลูก เพื่อให้ครอบครัวมีข้าวกินดังเช่นแต่ก่อน การสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าว ยังหมายถึงการที่ ชาวนาได้สูญเสียโอกาสที่จะมีสายพันธุ์ข้าวที่มีคุณภาพดี ที่อาจจะทั้งให้ผลผลิตดี เหมาะกับสภาพ พื้นที่ ให้คุณภาพการงอกดี ที่อาจจะมากกว่าหรือเท่ากับข้าวหอมมะลิ ที่หน่วยงานของรัฐบอก ว่าเป็นข้าวคุณภาพที่ 1 ของประเทศไทย

การซื้อพันธุ์ข้าวจากโรงสีหรือตัวแทนจำหน่ายพันธุ์ข้าวที่สะดวกกว่าการคัดพันธุ์ข้าวด้วย ตนเอง ทำให้ชาวนาเมื่อปลูกข้าวไปได้หนึ่งหรือสองฤดูปลูกชาวนามักจะประสบปัญหาข้าวกลายพันธุ์ เช่น ถ้าเป็นข้าวเหนียว ข้าวก็จะเริ่มแข็ง ไม่นุ่ม ไม่หอม เช่นเดิม มีข้าวแดง หรือข้าวอื่นๆ ปน นั่น หมายความว่าชาวนาต้องมีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ซึ่งจะได้มาจากการซื้อเสียอีกเป็นส่วนใหญ่ ขณะที่ ราคาพันธุ์ข้าวปลูกนั้นมีราคาแพงขึ้น และสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งคือชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ ได้เริ่มละทิ้งความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวไปเสียส่วนใหญ่ การเก็บพันธุ์ข้าวปลูก การคัดพันธุ์ข้าว ปลูก ไม่ได้ทำอย่างพิถีพิถันดังเช่นแต่ก่อน ชาวนาส่วนหนึ่งหันไปซื้อพันธุ์ข้าวจากหน่วยงานของรัฐ หรือจากเอกชนแทนการเก็บพันธุ์ข้าวที่ชาวนาเริ่มเห็นว่าเป็นขั้นตอนที่ต้องใช้เวลาและยังต้องมีการจัดการที่เพิ่มขึ้น ซึ่งมีนโยบายว่าการพึ่งตนเองได้ลดถอยลงไป

ชาวนาอีสานในระบบเกษตรสมัยใหม่ จึงอยู่ในภาวะที่ไม่มั่นคงนักในการพึ่งตนเองด้าน พันธุกรรมข้าว อย่างไรก็ตามสถานการณ์ของการสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าว การละทิ้ง ความรู้ในการเก็บพันธุ์ คัดพันธุ์ข้าว และการพึ่งตนเองในเรื่องเมล็ดพันธุ์ข้าวของชาวนา ยังไม่ได้ถูกให้ ความสำคัญเท่าที่ควร เพราะหน่วยงานของรัฐยังคงบอกว่าพันธุ์ข้าวส่วนหนึ่งได้ถูกเก็บรักษาไว้ที่ ศูนย์วิจัยข้าวของรัฐแล้ว ขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ก็ยังคงปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมของรัฐ โดยที่ไม่มี ทางเลือกอื่นมากนักในการใช้พันธุ์ข้าวเพราะยังจำเป็นต้องปลูกข้าวเพื่อขายอยู่ต่อไป ในขณะที่กลุ่มธุรกิจ ด้านเมล็ดพันธุ์ก็กำลังมีบทบาท ในการส่งเสริมให้ชาวนามีการซื้อพันธุ์ข้าวปลูกแทนการเก็บพันธุ์ข้าว จากความรู้ที่เคยมีอยู่แต่เดิมเพราะการขายเมล็ดพันธุ์ข้าวเป็นธุรกิจที่สามารถทำกำไรได้มหาศาลใน เชิงธุรกิจ ดังที่พบว่าเริ่มมีการขยายตัวของธุรกิจเมล็ดพันธุ์ข้าวของบริษัทผู้ผลิตเมล็ดพันธุ์ และโรงสี ต่างๆ เพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์ออกขายให้กับชาวนาอย่างกว้างขวาง

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การศึกษาเพื่อค้นหาศักยภาพของชุมชนอีสานในการ พึ่งตนเองในเรื่องพันธุกรรมข้าวจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ เพราะภายใต้สถานการณ์ของการพัฒนาเกษตร สมัยใหม่ ที่ดูเหมือนว่าจะทำให้การพึ่งตนเองของชาวนาทำได้ยากยิ่งขึ้น จะมีแนวทางใดบ้างในการที่

จะรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านและรักษาการผลิตที่อยู่บนฐานการพึ่งตนเองของ  
ชาวนาอีสาน

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ทำการศึกษาในชุมชนชาวนาอีสาน 2 แห่งคือ บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์  
อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ที่มีผลกระทบจากการส่งเสริมข้าวหอมมะลิเพื่อการค้า มี  
การปลูกข้าวหอมมะลิในระบบเกษตรสมัยใหม่อย่างเข้มข้น ข้าวพันธุ์พื้นบ้านได้สูญหายไปจากพื้นที่  
แล้ว และที่บ้านโจด ตำบลนาเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ที่ชาวนาจำนวนหนึ่งได้  
ปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรยั่งยืนมีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน

### วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 1) เพื่อศึกษาลักษณะของการพึ่งตนเองในด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสาน
- 2) เพื่อศึกษาเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนา  
อีสาน
- 3) เพื่อศึกษาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในเรื่องพันธุกรรมข้าว

### ผลที่คาดว่าจะได้รับ

- 1) ความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าว จากกรณีศึกษาเรื่องการพึ่งตนเองของ  
ชาวนาอีสานในเรื่องพันธุกรรมข้าว
- 2) การนำเสนอผลการศึกษาสู่สาธารณะ เพื่อให้เป็นข้อมูลในการเสนอนโยบายที่เอื้อต่อการ  
พึ่งตนเองของชาวนาอีสานในเรื่องพันธุกรรมข้าว

### ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับพื้นที่ศึกษา

ชุมชนบ้านโจดและชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ตั้งอยู่ในจังหวัดร้อยเอ็ดซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของทุ่ง  
กุลาร้องไห้

#### ชุมชนบ้านโจด

ชุมชนบ้านโจด ตำบลนาเมือง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ตั้งมาประมาณ พ.ศ. 2358  
โดยบรรพบุรุษตระกูลเชษฐสิงห์ เดินทางมาพบพื้นที่ราบที่มีหนองน้ำขนาบทั้งสองด้านทางทิศเหนือ  
และทิศใต้ของหมู่บ้าน มีดินอุดมสมบูรณ์ มีหนองน้ำขนาดใหญ่เต็มไปด้วยต้นโจด จึงชักชวนญาติพี่น้อง  
จากอำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานีมาตั้งถิ่นฐานทำกินนับตั้งแต่นั้น และเรียกชื่อบ้านว่าบ้าน  
โจด ตามสภาพของพื้นที่ที่มีต้นโจดอยู่มาก

การคมนาคม บ้านโจดอยู่ห่างจากตัวอำเภอเสลภูมิประมาณ 9 กิโลเมตร ห่างจากตัวเมืองร้อยเอ็ดประมาณ 40 กิโลเมตร การเดินทางต่อกับชุมชนโดยรอบทำได้โดยสะดวก บ้านโจดในปัจจุบันแบ่งออกเป็น 3 หมู่บ้าน คือบ้านโจด หมู่ 9 หมู่ 16 และหมู่ 20

การประกอบอาชีพของชุมชนบ้านโจดในปัจจุบันคือการทำนาปลูกข้าวหอมมะลิเป็นส่วนใหญ่ มีการใช้ปุ๋ย และสารเคมี ส่วนอาชีพรองเป็นการปลูกพืชไร่ คือยาสูบ และมีการออกไปรับจ้างในจังหวัดอื่นๆ แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันในชุมชนมีกลุ่มชาวบ้านที่ได้รับการส่งเสริมจากเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในการปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรยั่งยืน โดยกลุ่มบ้านโจดเข้าร่วมโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนภูมิเวศร้อยเอ็ด ดำเนินงานในช่วงปี 2544-2547

การทำนาของชาวนาพบว่าในช่วง 2-3 ปีมานี้ชาวนาจะประสบปัญหาน้ำท่วมข้าวในระยะที่หว่านข้าวและระยะเกี่ยวข้าว ทำให้ข้าวที่หว่านไว้เสียหายต้องหว่านซ้ำ และการเกี่ยวเกี่ยวได้ผลผลิตไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย และพบว่าปัจจัยการผลิตคือปุ๋ยเคมีมีราคาสูงขึ้นมาก

ชุมชนมีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมที่หลากหลาย มีทั้งกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า และมีการรวมกลุ่มเกี่ยวกับกิจกรรมการเกษตรและพัฒนาอาชีพของกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มมีกิจกรรมที่หลากหลาย อาทิการแปรรูปเห็ด การทอผ้า การทอเสื่อ การแปรรูปข้าวพื้นบ้าน การส่งเสริมทำเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป นอกจากกลุ่มผู้นำอย่างเป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน บ้านโจดมีกลุ่มผู้นำอย่างไม่เป็นทางการ ทั้งผู้นำด้านศาสนา ผู้นำกลุ่มสตรี อาทิ นางเยาวภา พรหมวงศ์ นางพรรณี เชษฐสิงห์ นางลัย โคตรมูล ซึ่งมีบทบาทผลักดันในเรื่องการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของชุมชน

#### ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์

เขตพื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเขตที่มีคนอยู่อาศัยต่อเนื่องกันมายาวนาน ดังที่มีการพบชุมชนโบราณกระจายอยู่ทั่วไปในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ที่ตั้งบ้านกู่กาสิงห์แต่เดิมก็เคยเป็นเขตที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมขอมมาก่อน มีปราสาทกู่กาสิงห์ซึ่งเป็นปราสาทขอมหลงเหลือให้เห็นจนถึงปัจจุบัน หลังจากวัฒนธรรมขอมในเขตทุ่งกุลาร้องไห้เสื่อมลง กลุ่มวัฒนธรรมลาวก็เข้ามาตั้งหลักแหล่งสืบมาหลังจากนั้น (ทุ่งกุลาร้องไห้ อาณาจักรเกลือ 2500 ปี 2546 :11)

บรรพบุรุษของคนชุมชนบ้านกู่กาสิงห์เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานกันเมื่อราวปี 2446 เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากบ้านเหมา เมืองสุวรรณภูมิ แต่ก่อนที่จะมาตั้งบ้านที่กู่กาสิงห์กลุ่มนี้ก็ได้อาศัยอยู่ตามลำเภอดูรพักพิงมานานมาก่อนระยะหนึ่ง หลังจากนั้นจึงพากันอพยพมาตั้งบ้านที่กู่กาสิงห์ เมื่อมาตั้ง

บ้านใหม่ก็มีการชักชวนพี่น้องทั้งจากทางเขตสุวรรณภูมิและจตุรพักตรพิมานมาอยู่กันมากขึ้น ด้วยสภาพพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์จึงมีคนอยู่กันหนาแน่นมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นสายเครือญาติกันทั้งจากทางสุวรรณภูมิ และจตุรพักตรพิมาน

บ้านกู่กาสิงห์มีการพัฒนาทั้งด้านสาธารณูปโภค การคมนาคมเจริญขึ้นตามลำดับ มีเส้นทางลาดยางเข้าชุมชนได้โดยสะดวก ปัจจุบันบ้านกู่กาสิงห์ยกฐานะเป็นเทศบาลกู่กาสิงห์ ประกอบด้วย หมู่ 1 หมู่ 2 หมู่ 3 และหมู่ 9 การประกอบอาชีพส่วนใหญ่ชาวบ้านกู่กาสิงห์ทำนาปลูกข้าวหอมมะลิเป็นหลัก เป็นนาหว่านแห้ง ซึ่งสาเหตุหลักที่ชาวนาทำนาหว่านแห้งเนื่องจากสภาพฝนทิ้งช่วงในต้นฤดูทำให้การทำนาดำมีความเสี่ยงที่จะมีน้ำไม่พอ การทำนาหว่านแห้งรอดฝนจึงเป็นทางเลือกที่เสี่ยงน้อยกว่า ประกอบกับการทำนาที่สะดวกขึ้นจากการใช้รถไถใหญ่ทำให้การทำนาหว่านแห้งทำได้สะดวกกว่า การทำนาค้นการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ บางส่วนออกไปรับจ้างทั่วไป และส่วนหนึ่งก็รับราชการ นอกจากนี้ยังมีอาชีพเสริมเช่น การทอผ้า เลี้ยงวัว และค้าขาย สภาพเศรษฐกิจค่อนข้างดี มีร้านค้าในชุมชนจำนวนหลายร้าน ส่วนหนึ่งเป็นร้านขายวัสดุอุปกรณ์ ปัจจัยการผลิตทางการเกษตร อาทิ ปุ๋ย น้ำมัน สารเคมีฆ่าแมลง ฯลฯ รวมทั้งมีรถรับจ้างเกี่ยวข้าวในชุมชนจำนวนหลายคัน

การทำนาข้าวหอมมะลิซึ่งได้รับการส่งเสริมมาไม่ต่ำกว่า 40 ปี ในเขตพื้นที่นี้ ชาวบ้านกู่กาสิงห์บางรายมีรายได้เฉลี่ยปีละ 60,000 ถึง 100,000 บาทขึ้นไปจากการขายข้าวหอมมะลิ แต่ก็พบว่าชาวนาส่วนใหญ่มีปริมาณหนี้สินกับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ในปริมาณที่สูงด้วยเช่นกัน ซึ่งส่วนใหญ่เกิน 100,000 บาท โดยเป็นเงินกู้ที่นำมาใช้ในการเกษตรเป็นหลัก

ในช่วงปี 2544-2547 ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งในชุมชนมีการรวมกลุ่มทำเกษตรกรรมยั่งยืน ภายใต้โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนภูมิเขตทุ่งกุลาร้องไห้ มีกิจกรรมส่งเสริมให้ชาวนาปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งเน้นในด้านการลดการใช้สารเคมีในการทำนาข้าวหอมมะลิ และการปรับเปลี่ยนเข้าสู่ระบบนาอินทรีย์ การปลูกพืชผักผสมผสาน การเปิดตลาดนัดผักปลอดสารเคมี การรณรงค์เรื่องพิษภัยของสารเคมีเกษตร รวมทั้งการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุกรรมพื้นบ้านของชุมชนแต่เน้นในเรื่องพันธุกรรมพืชผักพื้นบ้าน

เมื่อสิ้นสุดโครงการนำร่องพบว่าสมาชิกจำนวนหนึ่งประมาณ 15 รายได้ปรับเปลี่ยนมาทำนาข้าวหอมมะลิอินทรีย์ ซึ่งกำลังอยู่ในระยะปรับเปลี่ยนโดยส่งขายให้กับโรงสีข้าวอินทรีย์ของเครือข่ายชาวนาที่ผลิตข้าวอินทรีย์ในจังหวัดสุรินทร์

ชาวนาชุมชนบ้านกู่กาสิงห์จำนวนหนึ่งกำลังปรับระบบการผลิตของตนเป็นเกษตรอินทรีย์ ที่เลิกการใช้สารเคมีโดยเด็ดขาด ซึ่งเป็นจุดเริ่มที่สำคัญของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ ซึ่งเป็นความพยายามปรับตัวของชาวนาให้ออกจากระบบเกษตรสมัยใหม่

แต่อย่างไรก็ตามประเด็นการทำนาอินทรีย์จะไม่ขอก้าวถึงในรายงานเรื่องนี้ แต่จะเน้นไปที่กลุ่มชาวนาสวนใหญ่ของบ้านกู่กาสิงห์ที่ยังคงทำนาข้าวหอมมะลิในระบบเกษตรสมัยใหม่ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ของบ้านกู่กาสิงห์

---

โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากกระทรวงเกษตรและสหกรณ์จำนวน 633 ล้านบาท ดำเนินงานในช่วงปี 2544-2547 โดยการผลักดันของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ส่งเสริมการทำเกษตรกรรมยั่งยืน ประกอบด้วย 19 ภูมิภาคทั่วประเทศ โดยจำนวน 9 ภูมิภาคอยู่ในภาคอีสาน

เป้าหมายของโครงการมุ่งสนับสนุนให้ชาวนาที่เป็นสมาชิกของโครงการมีการปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรกรรมยั่งยืน ให้ชาวนารายย่อยสามารถพึ่งตนเองได้ มีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน เพื่อให้เกิดความมั่นคงด้านที่ดินทำกิน ความมั่นคงด้านอาหาร และปัจจัยยังชีพ ทำให้กลุ่มเกษตรกรมีความเข้มแข็ง สามารถปรับเปลี่ยนไปสู่รูปแบบการทำเกษตรกรรมที่เกื้อกูลตนเอง ครอบครัว และสิ่งแวดล้อม รวมทั้งพัฒนาให้เกิดความมั่นคงของฐานเศรษฐกิจของครอบครัวและชุมชน

## บทที่ 2

### ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน

จากการสำรวจเอกสารต่างๆ พบว่าภาคอีสานเป็นภาคหนึ่งที่มีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่จำนวนมาก เหตุผลประการหนึ่งคือการผลิตแบบยังชีพมายาวนานเป็นระบบการผลิตที่รักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน ทั้งในแง่ความหลากหลายของชนิดความหลากหลายในเชิงพื้นที่ ความหลากหลายในเชิงการใช้ประโยชน์ ผู้ศึกษาได้ทำการสำรวจรวบรวมเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน เพื่อแสดงให้เห็นการมีอยู่จริงของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านพันธุ์ต่างๆ

จากการศึกษาพบว่าความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานปรากฏอยู่ในเอกสารทั้งที่เป็นคติพื้นบ้าน ตำราสู่ขวัญข้าว ที่บอกเล่าสืบต่อกันมายาวนาน เอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานที่เป็นปัจจุบัน พบในเอกสารขององค์กรพัฒนาเอกชนและหน่วยงานด้านการเกษตรของรัฐ ที่มีเนื้อหา และการนำเสนอที่แตกต่างกันในวัตถุประสงค์ แต่ก็แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานไว้อย่างน่าสนใจ ดังที่จะได้กล่าวถึงรายละเอียดในแต่ละเรื่องต่อไป

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ที่กล่าวถึงพัฒนาการการเปลี่ยนแปลงของภาคอีสานไว้ในหลายมิติ เช่น งานของสุวิทย์ ธีรศาศวัต (2545) แต่งานทั้งหมดไม่ได้กล่าวถึงเรื่องของการใช้พันธุ์กรรมข้าวของชาวอีสานเป็นการเฉพาะ เป็นการนำเสนอให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของการทำนาและการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวในพื้นที่ต่างๆ ของภาคอีสาน ซึ่งจะนำมาวิเคราะห์ร่วมกันถึงปัจจัยต่างๆ ที่กระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าวของชาวอีสานต่อไป

#### 1. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในคติพื้นบ้านอีสาน

ในงานนี้จะไม่กล่าวถึงพิธีกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการทำนาทั้งหมด ที่พบในคติพื้นบ้านอีสาน แต่จะเน้นที่พิธีกรรมที่แสดงถึงความหลากหลายของพันธุ์ข้าวชาวอีสานที่เคยทำกันมาแต่เดิม

จากการสำรวจวรรณกรรมเกี่ยวกับความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในคติพื้นบ้านอีสาน พบว่าชุมชนอีสานได้ส่งสมความองค์ความรู้ที่เป็นแนวปฏิบัติในด้านต่างๆ สำหรับการดำเนินชีวิต

ของชาวอีสาน และถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีการจารึกไว้ในใบลานหรือที่เรียกว่าหนังสือก๋อมี มีทั้งความรู้เกี่ยวกับโลกและจักรวาล ความรู้ วัตรปฏิบัติ และพิธีกรรมตามปฏิทินในรอบปี ความรู้และทัศนะเกี่ยวกับการปกครอง ความรู้เกี่ยวกับศาสนาและจริยธรรม ความรู้และพิธีกรรมเกี่ยวกับช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อหรือช่วงวิกฤติของชีวิต และความรู้และแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการเกษตร (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2546 :49-62) ในบางประเพณียังมีการปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน แต่อาจจะลดขั้นตอนลง มิได้มีการเคร่งครัดดังเช่นแต่ก่อน และบางอย่างก็เลิกปฏิบัติกันไปแล้วในบางพื้นที่

ในฮีตสิบสอง คองสิบสี่ อันเป็นความรู้ วัตรปฏิบัติ และพิธีกรรมตามปฏิทินในรอบปี ที่ถือเป็นโครงสร้างทางความคิด ความเชื่อ และเป็นพลังที่หล่อหลอมและผูกพันคนอีสานให้มีสำนึกแน่นแฟ้นอยู่กับสังคมเครือญาติและวิถีชีวิตชาวนา ที่ฤดูกาลธรรมชาติในรอบปีเป็นตัวกำหนดการประกอบพิธีกรรม มีแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการทำนา ทำไร่ โดยเกี่ยวเนื่องกันกับพิธีกรรมทางศาสนา เช่นในฮีตที่สามในเดือนสาม ให้เอาบุญเฮือน ให้เอาบุญสู่ขวัญข้าว บุญประทายเป็นเลือก เพ็งมาฆะกัข้าว บูรณว่าฮีตคอง และสำหรับในด้านการเกษตรมีหนังสือก๋อมีถึง 7 เรื่อง ที่เป็นแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการทำไร่นาของชาวอีสาน ได้แก่ ธรณีสาร ฟ้าไขประตุน้ำ วันแยกไฮ แยกนา วันแยกปลูกของ ตำราฝักินข้าว สู่ขวัญข้าว และสู่ขวัญควาย (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2546 :66)

สำหรับการสู่ขวัญข้าวมักจะกระทำกันอย่างถูกต้องตามกระบวนการวิธี สำหรับชาวนาที่ได้ผลผลิตข้าวสมบูรณ์ มีข้าวบริโภคอย่างเหลือเฟือ แต่ในชาวนารายที่ได้ข้าวน้อยก็ทำพิธีง่าย ๆ ในการนำเอาข้าวออกมาจากเล้าเพื่อบริโภคเพราะไม่สามารถรอจนถึงวันขึ้นสามค่ำเดือนสามได้ เนื่องจากข้าวไม่พอบริโภค ชาวอีสานแต่เดิมเคยถือกันเคร่งครัดว่า หากยังไม่สู่ขวัญข้าวห้ามตักข้าวในเล้าไปบริโภคเด็ดขาด (บุญยงค์ เกศเทศ 2538 :11) การสู่ขวัญข้าวนี้เกี่ยวข้องกับตำนานการเกิดแม่โพสพ เทพเจ้าแห่งข้าว เป็นการเรียกขวัญนางโพสพให้กลับคืนมาอยู่ในยุ่งฉาง ในเอกสารเกี่ยวกับมูลเหตุการทำขวัญข้าวในตำนานนางโพสพ จากวัดศรีภูมิ บ้านนาหอ ตำบลนาหอ อำเภอคำชะอี จังหวัดเลย นอกจากกล่าวถึงการเกิดของแม่โพสพ ยังกล่าวถึงการแพร่กระจายของความหลากหลายของข้าวที่เกิดจากมนุษย์เป็นผู้แลกเปลี่ยน แบ่งปัน และกระจายพันธุ์ออกไปสู่กัน (สาร สาระทัศนันทน์ 2538 :1)

การสู่ขวัญข้าวตามความเชื่อโบราณจะกระทำกันในวันขึ้นสามค่ำเดือนสามเท่านั้น ชาวนาจะเชิญญาติพี่น้องมาร่วมงาน มีหมอปราหมณ์เป็นผู้ทำพิธี เจ้าของข้าวเป็นผู้จัดเครื่องบูชาให้พราหมณ์

นำขึ้นไปไว้บนแล้ว แล้วหมอพราหมณ์เป็นผู้กล่าวคำสวดวิญชาว พร้อมทั้งเปิดยุงข้าวตักข้าวออกมา และกล่าวคำผญาเพื่อให้มีข้าวกินไม่ขาดแคลน (บุญยงค์ เกศเทศ 2538 :12)

ในการทำพิธีสวดวิญชาวนี้จะมีคำเรียกขานวิญชาว ซึ่งตำราสูตรขวัญชาวจะอยู่ในหนังสือ ไบลานก้อม จากตำราสวดวิญชาวแต่ละตำราที่รวบรวมได้ พบว่าได้กล่าวถึงความหลากหลายของ พันธุ์ข้าวอีสานไว้มากมายแตกต่างกันไปดังนี้

#### คำสวดวิญชาว ตำราที่หนึ่ง

"ศรี ศรี มือนี่แม่นมือนี่ดี วันเศรษฐีมุตโชค สิทธิโยคพร้อมลักขณา สัสสาฝูงข้าวกล้าดำ เหล่านั่นแม่นข้าวจัน ฮวงชนันนั้นแม่นข้าวหมากกอก ดำขอนันนั้นแม่นข้าวหมากเขือ เม็ดเจียนั้นแม่น ข้าวป่องแฉ้ว ฮวงเผ่นนั้นแม่นข้าวแขวงเม็ด เกล็ดปุ่นนั้นแม่นข้าวปลาหลาด เม็ดอาจนันนั้นแม่นข้าว หมากโพธิ์ เม็ดโพนันนั้นแม่นข้าวชี้ข้างข้าวชวงแลกาแสน เม็ดแงนนั้นแม่นข้าวเจ้า แก่ฟ้านั้นแม่นข้าว หอมดอ สุกพอนั้นแม่นข้าวแม่ฮ้าง หอมอ่อนฮ้อยนั้นแม่นข้าวจอมนาง ดำกลางนั้นแม่นข้าวกล้า เม็ดอำทำนนั้นแม่นข้าวชี้กา พอนายังจงทำข้าวปลูก แม่พร้อมนั้นแม่นข้าวแกงกิม ผนตกฮิมยังปงแก กอแผ่ พร้อมนั้นแม่นข้าวขาวหลวง เป็นฮวงนั้นแม่นข้าวพั้ว ลำค้วนนั้นแม่นข้าวกาเชิญ ให้เดินกันหา ให้หมดลู่ทั้งปากกล้า ให้เดินหน้ากันมาให้เม็ดให้ถ้วน ให้มาม้วนกันอยู่ในนาหลุ่มในกองให้ไหลนองกัน มาเหมือนดังแก่นเมืองหลวง กำซ้ายให้ไหลมาปานปลา กำขวาให้ไหลมาปานน้ำ กำหน้า กำหลังก็ ให้ไหลทั้งกันมา เหมือนดังน้ำคองคามหาสมุทร มาตราว่าขวัญชาวอยู่เมืองยั่วและเมืองญวน ก็ให้มา มือนี่วันนี้ ขวัญชาวอยู่เมืองพวนและเมืองนาคก็ให้มามือนี่วันนี้ ขวัญชาวอยู่หงสาภูมิประเทศของ เกิดแก้วปาดง ก็ให้มามือนี่วันนี้ ให้อันขึ้นมาดังขวยตุ่น จุ่นพุ่นดังทรายมูลทรายพองให้ไหลลงมา อย่าได้ขาด เป็นดั่งน้ำฟาดฟ้าลงมาอำแผ่นดิน กินสิบปี ข้าวปืออย่าได้บก จกสิบปีข้าวปืออย่าได้ลง ข้าวสิบปีให้เป็นหมาก ข้าวกากก็ให้เป็นข้าวสาร ข้าวตักมือแลงก็ให้ยังเต็มแล้ว ข้าวตักมือเข้าก็ให้ยัง เต็มเยี่ย ข้าวตักไปตำก็อย่าให้หัก เขาลักกาลัยอย่าได้พัง เขาสิงไสดังอย่าได้ยาก เขาต้อยสากและ ตีมองอย่าได้ย่านกลัว ให้เจ้ามาเกี่ยวกันอยู่เหมือนนางแก้วกล้า ให้เจ้ามาเกี่ยวกันอยู่เหมือนดังกล้า สาวหอม ให้เจ้ามาตอมกันอยู่เหมือนดังตอมเงินเสียง มาตราว่าบุคคลผู้ใดได้กินข้าวเหล่านี้ ขอให้ อายุยืนชดร้อยเอ็ดพันวัสสา ขอให้มีความปัญญาเหมือนดังเจ้ามโหสร ขอให้มีความใจอดใจเพียร เหมือนดังพระเตมีย์ กัดตามาสี อาหังปิดตังนะชานามิ" (จารุวรรณ ธรรมวัตร มปป. : 116)

#### คำสวดวิญชาวตำราที่สอง

"โอภาสะๆ ถึงกาลฤดูเดือนห้า ฟ้าใหม่เดือนหก ผนตกฟ้าร้องรำทุกคำเข้า ฝูงหมู่ชาวนาจึง พากันแสวงหาขหวานเช่นใหม่คนกล้า พร้าเช่นใหม่ดวงคม แบกเข้าดงหนาพันไม้ เลยลวดได้ใบแผนิ ยง ตัดกกขาดสินปลาย ถากเปลือกเอาแก่น ปูนแมันแล้วจึงแบกมา ถ่มไว้เคหาไต้ล่าง ฝูงช่างจึงมา

ดู มาปฐนฐะชางอัน รากไถใหญ่ใบเผี่ยงหนา แล้วจึงแบกไปนาไปไฮ่แฮก มีทั้งแอกอันงอ พาดคอควายค้ำไว้ มีทั้งเชือกไถนาค้ำจ้อง ไถคล่องเพื่อควายแรง ดินแข็งเพื่อรากไม้ เลยลวดได้หลายวันแล้ว จึงซิดเป็นคันหันทั่วไร่ หว่านข้าวใส่นาตน พระบรมตกแต่ง เม็ดข้าวแบ่งกันไป ฝูงข้าทั้งหลายจึงมวนกันมาหลกออก เอาตอกมาท้าว บิดลิ้วอื้อปาดใบเสียว เอามาซุมนุ่มกันเป็นหยุ่มดูมากล้นเหลือหลายแล้ว จึงหาบไปขายด้าใส่ตมใส่พง ให้เกิดเป็นหลายต้น ออกระแจะวาตามภาษาพื้นบ้าน เดือนสิบออกเพ็งแรม เดือนสิบเอ็ดสิบสองแรมล่องเช้าแล้ว ข้าวในนาเลยออกรวงใหญ่ ลมพัดใบอยู่ชี้หวดชีชา เด็กน้อยด่านกจิบนกจอก เขาบให้มากิน เลยลวดได้หลายวัน ข้าวแก่พ้นใบเหี่ยว ฝูงข้าทั้งหลายจึงมาเกี่ยวตาก เดียวระดาชปูนเปี๊ยะผายเปี๊ยะ ไปปุไว้ เลยลวดได้หลายวันแล้ว ข้าวแก่พ้นใบเหี่ยว คันหลาวมาสอดหาบไปลดริมลาน ฝูงอาจารย์จึงมาตั้งก่อไว้ให้เป็นลอม พร้อมวันดีจึงเอาลงมาฟาดใส่กุ่ม อุ่มลุ่มทอภูผา จึงเอาควายมาเหยียบย่ำ ขอดีจึงมาฟาด ทอนหนามกวาดหนีเสียว

วันนี้แม่นวันดี จึงไปเชิญแม่ธีและนักปราชญ์ ขึ้นนั่งอาสน์คุณขวัญ มาขวัญเอย ดันชันนั้น ข้าวเจ้า แก่ฟ้านั้นข้าวตอก หอมสมพ้อข้าวอิน้อย หอมค้อยๆ ข้าวจอมนาง เม็ดบางข้าวอีเตาะ เงะเงอะข้าวเขี้ยว ในปุ่นนั้นลั่นนกก กกต่านนั้นข้าวเบี้ย ถัดเลยนั้นข้าวขาว รวงยาวนั้นข้าวเลือดเรด แสดแวดข้าวหมากริง ปิงสิ่งข้าวกาบลาย เม็ดผายข้าวหมากกอก ซอกแซกข้าวลอดเกวียน งามเสียนเสียนข้าวหมากแย่ง เม็ดแบ่งข้าวซีกา เม็ดหนาข้าวกาบอ้อย เม็ดน้อยข้าวหมากโพ เม็ดใหญ่ข้าวหางช้าง เม็ดช่วยขว้างข้าวปองแฉ้ว เม็ดแดงข้าวเร้า รวงใหญ่ล้าข้าวหมากเชือ เม็ดเจือข้าวด้ามพรา แก่ข้าข้าวซิดม ใบสมพมข้าวหมากม่วย รวงช่วยร้วยข้าวนางเก้า ข้าวทั้งหมายฝูงนี้อย่าหลีกลิ้นนวัน ให้พากันมาสามื้อนี้วันนี้ (สุกัญญา สุขฉายา 2544: 22-23)

### คำสุขวัญข้าวตำราที่สาม

"ศรี ศรี มื้อนี้แม่นวันดี วันเศรษฐีอมุตโชค วันชาวโลกขึ้นชม วันพระบรมกกุสันโธทนะ ลงมาเกิด ลงมาเปิดโลกา พระสถิตาผู้ก่อ ตั้งแต่หน่ออรหันต์ มารวมกันอยู่ในโลก จังเป็นโชคปฐพี ท่านเศรษฐีปลูกข้าว เอาใส่ในเล้าฉาง ยังมีนางหน่อนารถ ผู้ฉลาดเมืองคน ชื่อว่าสาวหน้ามนคิ้ว ก่อง คิงกลมค่องนางแมน เป็นลูกแกนลงปอน มาอยู่บ่อนพาราณสี เป็นนารีผุดผาด อยู่ปราสาทสามหลัง ใผ่ได้ฟังชมชื่น ดีลั่นลิ้นคนทั้งหลาย ปานเดือนหงายผิวผ่อง คิงกะค่องงามอน ตาออนซอนนวยนาด ผิวพรรณคาดเครื่องไพฑูรย์ คนมีบุญมาสู่ มีนามอยู่ว่าโกสพ คอคางจบคิ้วก่อง แขนขาค่องปานมะที สาวเศรษฐีหยาดย้อย คิดค้อยๆ อยู่ในใจ ใผ่ไปนำเอาข้าว พระพ่อเจ้าไกรธาตามไปหาบพ้อ จังให้น้อยหน่อนารี ไปขอพรพระฤาษีอยู่ในถ้ำ จังลูก้ามในผา จังได้มาเมล็ดข้าว จังได้เว้าต่อ กันมา มีผญาปัญญาล้ำเลิศ คนจังเกิดมาหลาย คนบ่ตายเพราะมีข้าว จังได้เป็น

พระพุทธเจ้าทุก เพราะบุญชดวายเป็น จังฉลาดคนเขา ว่ามาเยอขวัญเคย ทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียว เจ้าอย่าเหลียวไปทางอื่น เจ้าอย่าตื่นไปไส อย่าไปไกลจากตำ เจ้าอย่าว่าคนมายี้ เจ้าอย่าว่าคนมาสีมาตำมาเหยียบ เจ้าอย่าเปรียบเป็นดิน ดอน คนอนซอนบ่อดอยาก คนเหลือหลาในโลกา เชิญเจ้ามาอยู่ในเล่า คนกินเจ้าโภชนา แม่นมีผลากะบ่แล้ว แม่นมีแก้วกะบ่เอา คนมาเขาซ้องส่อ ออนซอนหนอโภชนัง กินอียังบ่ท้อเจ้า บ่ท้อข้าขาวๆ ใหญ่เป็นสาวและเป็นบ่าว เขาบอกกล่าวกันมา ข้าวอยู่ในนาเอาใส่เล่า เขาเอาเจ้ามานอน เอือน เป็นปีเดือนได้เลี้ยงลูก เอาข้าวปลูกฮอดข้าวปัตตาน เป็นข้าวสารอยู่ในตำ เอามาหนึ่งหวด ลายสอง หอมฮองๆ หีนเจ้า จังเอาเจ้าเลี้ยงพระเถรา จังเอามาทำบุญตักบาตร บ่ได้ขาดพระตะดา คะตา มีปัญญาคนได้กินข้าว คุณของเจ้าเหลือแผ่นสุธา เหลือธรรมาสมุทรม่น้ำ

คนทุกกำลังแข็งแรง คนมีแสงกินข้าวทำนบอก ของอยู่นอกบ่แม่นคนเขา เขากะเอาหมูหมา เป็ด ไก่ เขาเอาใส่ฮ้าเกลบโอยดิน สัตว์เก็บกินตามมีตามเกิด แสนประเสริฐกว่าสิ่งทั้งปวง ยามเป็นฮวงเขาเก็บเขาเกี่ยว ยามเจ้าเหี่ยวเป็นเฟืองใบเหลือง เอามาเถียงมัดไว้บ่แตก บ่ได้แจกไปไส มาไส คือตั้งใจม่งเอือนกะได้เถียงหลังใหญ่ม่งเฟืองเกินหนา อยู่เถียงนาอาศัยบ่ขาด บ่ประมาณคุณโภชนัง เอามาวางใส่เล่าเต็มอั่ง จังได้นั่งวามะมูลมา ว่ามาเยอขวัญเคย ขวัญเจ้านอนอยู่ท่งนำเขียดจนา ขวัญบ่มาไปนำเขียดไม้ อย่าฮ้าวนำหมูปูทาม ว่ามาเยอขวัญเคย นางข้าวจ้าวทั้งนางข้าวเหนียว ก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ ต้นเขียวๆ ข้าวกำ ต้นบ่ตำข้าวดอ เกินงามหนอนันข้าววงช้างดำสับหว่างนั้นแม่นข้าวมันปู งามปูลูนั้นแม่นข้าวใหญ่ เขาดำใส่นาทาม เกินเพ็งงามดำเลาะฮ้องฮวงเพ็งกองเป็นพวง

ว่ามาเยอขวัญเคย ขวัญเจ้านอนอยู่ท่งนาสุ นอนนำปูทั้งจีหล่อ เชิญน้อยหน่อมาอยู่ฉางเชิญค่านางมาอยู่เล่า เจ้าอย่าเศร้าเสียศรี ว่ามาเยอขวัญเคย ขวัญเจ้าตกอยู่น้ำในตม ขวัญเจ้าชมอยู่ไฮ้ ขวัญข้าวใหญ่ข้าวปลาแข็ง อย่าไปเส่งนำหมู อย่าไปอยู่นำปลา อย่าอยู่นาแดดฮ้อน ให้เจ้าย้อนโงมา ให้เจ้าหวิดปากปลา ให้เจ้ามาไวว่อง อย่าอยู่ฮ้องนำทาม ให้เจ้างามมาอยู่ มารวมหมุ่นำกัน ว่ามาเยอขวัญเคย ขวัญเจ้าไปทางก้าดินดำน้ำกำ ขวัญเจ้านำหมูม้า ภูเขาพุนให้ตำวมา ว่ามาเยอขวัญเคย นกกระจิบเขาฮิตอด พวกนกขอดสิคาบหนี ถึงเดือนปีจ้งออกจากเล่า สิเอาเจ้าหว่านนาทาม เจ้าสิงามกว่าเก่า เอาไปไวนาเหล่าดงดอน คนอนซอนต้นกอง เอาไปใส่นาฮ้องปลายทางเอาเจ้ามาเป็นข้าวเปลือก ให้เจ้าได้เลี้ยงลูกเลี้ยงหลาน ได้กินทานสืบต่อ เป็นน้อยหน่อศาสนา ให้เจ้ามาสามื้อนี้วันนี้ มาอยู่ในฉางมาอยู่ทางเล่าใหญ่ เบ็งคางไก่สูตรแล้วงามหลาย คางไก่หลายโตลายโค้งโค้ง คางมันก่งคือเกี่ยวเหล็กแหลม ตาเขาแนมฝนตีปีหน้า หมอสูตรว่าพราหมณ์สวดขวัญมา

เป็นราคาข้าวเหนียวข้าวเจ้า จึงบอกกล่าว อุอะ มูล มา โภชนะ พิชาคะมัง สาธุ  
([www.isangate.com/local/sukwan15.htm](http://www.isangate.com/local/sukwan15.htm))

คำสุขวัญข้าวตำราที่สี่สำหรับสุขวัญข้าวขึ้นลาน

โอกาสๆ ถึงกาลฤดูฝนเดือนห้าฟ้าใหม่เดือนหก ฝนตกฟ้าฮ้องฮ้ำ ทุกคำเข้าฝูงหมู่ชาวนา  
จึงพากันขวานเช่นใหม่คมกล้า พร้าเช่นใหม่ดวงคมแบกเข้าดงหาฟันไม้เลยลวดได้ใบเผียง ตัดกก  
ขาดสินปลาย ถากเปลือกเอาแก่น ปูนแมันแล้วจึงแบกเอาถั่วไว้เคหาได้ล่าง ฝูงช่างจึงมาดู มาปูนฮู  
เข้าฮอนฮากไถใหญ่ใบเผียงหนา แล้วจึงแบกไปนาไฮ่แฮกมีทั้งแฮกฮ้องพาดคอคควายค้ำไว้ มีทั้ง  
เชือกไถนาค้าวจ้อง ไถคองเพื่อความแสง ดินแข็งเพื่อฮากไม้ เลยลวดได้หลายวัน แล้วจึงซิดเป็นถัน  
ทั่วไฮ่หวานข้าวใส่นาตน พระบรมตกแต่ง เม็ดข้าวแบ่งเป็นไป ฝูงข้าทั้งหลายจึงมวณกันมาหลกออก  
เอาดอกม้ากั้วบดลิ้วฮัวปาดใบเสีย เอามาซุมนุมนกันเป็นหยุ่ม ดูมากล้นเหลือหลายแล้ว จึงหาบไป  
ยายดำใส่ตมใส่พงให้ เกิดเป็นหลายต้นหนกันออกตามเวลา ภาษาไทยนอกเดือนสิบออกเพ็งแสม  
เดือนสิบเอ็ดสิบสองแกล่งแล้ว ข้าวในนาเลยออกฮวงใหญ่ ลมพัดใบอยู่ชีชวดชีชา เด็กน้อยด่า  
นกจิบนกจอก เขาบให้มากินชอกและกลาง หมู่กวางฟานบให้มากินใกล้เลยลวดได้หลายวัน ข้าว  
แก่ฟันใบเขียว ฝูงข้าทั้งหลายจึงมาเกี่ยว เดียวระดาขุนเปียงผายเฟื่อง ไปปุไว้เลยลวดได้สามวัน  
คันหลาวมาสองหาบไปฮอดฮิมลาน พร้อวันดีจึงเอาลงมาฟาดใส่กุ่มฮุ้มลุ่มทอฎา จึงเอาควาย  
มาเหยียบย่ำ พอดีจึงมาฟาด ทวนหนามกวาดหนีเสีย วันนี้แมันวันดี ฝูงข้าทั้งหลายจึงมีใจ  
ชวนชววยหาเครื่องปูนพลูและเผียงหมาก ข้าวน้ำมากมูลมาก มีทั้งหัวมันและลูกไม้ มีทั้งก้องแก้ว  
ใส่พาชขวัญ มีทั้งมากอนันต์หลายห่อ ยอดกล้วยฮอบเขียว มีทั้งไซ่หน่วยปอดขันสลา มีทั้งปลาและ  
ข้าวต้มใส่กล้วย มีทั้งน้ำฮ้อยฮ้อยข้าวคูลีลา อาจารย์หาขึ้นทั้งสองฮับเจ้าแหล่ว วันนี้เป็นวันดีพร้อม  
พร้า วันค้ำวันคุณก็ว่าแมันมือนี้วันนี้ พระยาวิฑูรย์ขึ้นแทนพอกก็ว่าแมันมือนี้วันนี้ ขวัญข้าวจ้าวโฮมก็  
ว่าแมันมือนี้วันนี้ ขวัญเจ้าอยู่จอมภูและน้ำในปากถ้ำและเมืองผี อยู่ศิริแลป่าช้า อยู่ดอยกว้างและ  
ชมพู ก็ให้มาโฮมสามมือนี้วันนี้ ว่ามาเยอขวัญข้าวเอย ให้เจ้ามาชมไ้ผู้กุ่มแลผู้โกล ฝูงช่างแต่งใส่  
โตกบรवार มีทั้งอาสนาปายปูลาดไว้ ผักกั้นอาสน์นุไป ฝ่ายไชยมงคูล และน้ำเต้าตั้งเข้าไว้เรียงกัน  
จัดเป็นถันชววยว่าง ตาแหลวป่องหน้าจว บ่เมาบักไว้ บักให้ได้สี่เจหลาน บ่ให้นานในวันนี้ มีนี้  
แมันมือสัน วันนี้แมันวันดี จึงไปเชิญเมธีและนักปราชญ์ขึ้นนั่งอาสน์คุณขวัญ มาขวัญเอย ดันชั้นน้น  
ข้าวเจ้า แก่ฟาวน้นข้าวดอก หมสมพอข้าวฮ้อง หอมค้อยๆ ข้าวจอมนาง เม็ดบางข้าวฮือเตาะ เงาะ  
แะข้าวแซ้ว ใบปุ่นน้นลินก ตกต่านข้าวเปีย ถัดเชื่อนันข้าวเจ้า ฮวงยวอนันข้าวเลียดแฮด แซดๆ  
ข้าวหมากฮ้อง ปึงสิ่งข้าวกาบลาย เม็ดผายข้าวหมากกอก ชอกแฮกข้าวลวดเกวียนงาม เสียนเสียน  
ข้าวหมาแย่ง เม็ดแบ่งข้าวซีกา เม็ดหนาข้าวกาบฮ้อย เม็ดน้อยข้าวเกิดโพธิ์ เม็ดโตข้าวหางช้าง  
เม็ดชววยช่วงข้าวป่องแขง เม็ดแดงข้าวแฮ้ว ฮวงใหญ่ล่าวข้าวหมากเชื้อ เม็ดเจือข้าวด้ามพร้า แก่ข้า

ข้าวขั้ตม ใบสมพมข้าวหมาบหน่วย ฮวงช่วยล้วยข้าวนางเก้า ข้าวทั้งหลายฝูงนี้ อย่าหลีกถื่นวัน ให้พากันมาสามื้อนี้วันนี้ มาเยอขวัญเอย เกี้ยวเกาะขาดกระเด็นตกก็ให้มา คั้นหลวตคคาก็ให้มา นกน้อยคาบบินหนีก็ให้มา นกจิกคาบออก นกจอกคาบหนี นกเปิดและนกคืบแค คาบไปกินทิ้ง ปลายแกและปลายเป่าก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ นกจาบโตตาเหลือ่ง นกจิบเฟื่องโตซาก่าน บินผ่านมา คาบไปกินแจฮั่วและแจผา ก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ ขวัญข้าวอยู่ป่าคาแลป่าแฝก ขวัญข้าวแสดอยู่กลาง หนอง ขวัญข้าวครองอยู่ดงป่าเป่า ขวัญข้าวเจ้าอยู่ทำน้ำและวังหลวง ขวัญข้าวอยู่ปากกลางและป่า มั่ง ก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ ข้อยสิเชิญขวัญข้าวนาได้และนาเหนือให้ไหลมาปานน้ำ ขวัญข้าวอยู่ปาก ถ้ำและฮูญ ขวัญข้าวอยู่ปากหนุและกระต่าย ขวัญข้าวอยู่ฝ่ายใต้และแจนา ขวัญข้าวอยู่ปากกา และฮอกจ้อน ก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ มาเยอขวัญเจ้าเอยเจ้าบ่มาคั่นลั่นเขาสิตีเจ้าแหล่ว คั่นฮีเขาสิ ฟาดเจ้าแหล่วด้ามแก้วข้อยสิตี ปายเบื่องซ้ายให้ชี้ฝั่งไปกลางนา วิเบื่องขวาให้กุมข้าวทอฎา บัดนี้ข้อยสิเชิญเอาฮ้ายเข้าเฝ้า อยู่จอมปลวกหัวนา ข้อยสิเชิญเอาท้าวนาคาผู้อยู่แควน้ำ ให้มาช่วย คุณช่วยยอสามื้อนี้วันนี้ มาเยอขวัญเอย ข้อยสิเชิญเอาขวัญข้าวเจ้ามาโฮมลาน จัวควายวัดกินยอด ซ้างม้าถอดกินใบ ก็ให้มาสามื้อนี้วันนี้ ให้มาเกี้ยวกันอยู่ดงนาคเกี้ยวกัน ให้มาพันกันอยู่ดงเกล้า สาวหม่อม ให้มาต่อมกันอยู่มวลมา เอ็นเจ้าบ่มาควายสิลงย่องยี่ผง นกเขาก็สิลงสับตอด ให้เจ้าปิด ขอดกันมา มาเยอขวัญเอย ให้เจ้าเอ็นกันมาคือควายตุ่น จุ่นพุนดั่งกองทราย ไหลนองมาคือทราย ไหลแล้ง เป็นดั่งแก่งเมืองหลวง ไหลลงมาเป็นดั่งลมอยู่เทิงอากาศ ขอให้เป็นดั่งน้ำฝนหยาดฮ้าแผ่น ธรณี กินสิบปีกฮ้อย่าให้บก จกลิบปีกฮ้อย่าให้ลง บัดนี้ข้อยสิเชิญเอาขวัญข้าวให้เมื่ออยู่เล้าพื้นแป้น หนุ้าแฝกมุงหนา เมื่ออยู่เล้าพื้นแป้นหนุ้าคามุงถี่ เมื่ออยู่ที่ฮันสบาย ให้เจ้าจำเริญเอื้องฮอด เดือน สามวันมื่อปิด เขาสิเอาบุงฮอดตักลงต่ำ สักกะลั่นครกมอง เจ้าก็ฮ้อย่าได้ฟัง เขาต้อยสากเจ้าฮ้อย่าได้ ตกใจ เซไล่ไก่เจ้าฮ้อย่าได้สะดุ้ง ข้าวสิบก็ให้เป็นข้าวหมาก ข้าวกากก็ให้เป็นข้าวสาร ฝูงข้าทั้งหลาย กินทานเลี้ยงพระเจ้า ให้ได้มีอายุเท้าห้าพันพระวัสสาก็ข้าเทอญ ชัยยะตุภะวัง ชัยยะมังคละ ชัย ยะมหามงคล อุอะมุมะมูลมาสวาหะ

คำสู่ขวัญข้าวตำราที่ห้าสำหรับสู่ขวัญข้าวขึ้นเล้า

โอภาสะๆ ถึงกาลฤดูเดือนห้า ฟ้าฮ้องเดือนหก ฝนตกฟ้าฮ้องฮ้า ฝูงหมูทาสีทาสา ฝูงชวานา จิงหาพัวและชวาน คาบคมบางเช่นใหม่ แบกไปใส่ป่าไม้ไพรหนา พันเพนียงไถดัดกขาดสิน ปลาย ฮวยเปลือกเสี้ยเอาแต่แก่น ปุนแมนแล้วจึงแบกเอา เถิงเคหาไว้ได้ล่าง ฝูงหมูช่างเขาจึงมาดู มุนสิ่วฮูเข้าฮาก มีทั้งใบจ้อนไถใหญ่ใบเพนียงหนา แบกไปนาฮื้อแฮกมีทั้งแฮกฮันงอ พาดคอคควาย เข้าล่องเชือก ไถค่องเพื่อความแสง ถือกดินแข็งเพื่อฮากไม้ ไถลวดไ่ว์หลายวัน คาดยายไปทั่วฮื้อ หวานเข้าใส่ตม พระบรมตคแต่งฮากออกแบ่งเป็นใบ พร้อมกันไปหลกออก หาดอกมาก็มีตปาดลัว ใบเสี้ยเขาจึงเอาไปตั้งประสมขุมกันไว้ เหลือหลายเดียวรดาษ คาดแล้วหาบกล้ามาด้าปากใส่ตม

ไผ่พง ก็จึงได้หลายต้นดำหนหน้าและหนหลังไปมา ตามภาษาไทยนาและไทยนอกตำซอกและตำกลาง ดำเหิงนานก็จึงได้หลายต้น ถึงหลายเดือนเจ้าจึงปึง เจ้าปึงแล้วเจ้าจึงทรงใบวี ลมพัดใบอยู่ซี้ซั้วๆ ฝูงหมู่น้อยจึงไปไล่นกจิบและนกจาบ อย่าให้มากินใน อย่าให้มากินนอก อย่าให้มากินซอก อย่าให้มากินกลาง หมูกวางฟานอย่าให้มากินใกล้ ถึงเมื่อเดือน 12 เจ้าจึงเหลือกกเหี้ยว เขาเกี่ยวเจ้าตากไว้สู่ไฮคัน ถึง 2 วันเขาจึงกู่ๆแล้วคานหลาวแก้ว เขาจึงหาบเข้าไปใส่ไว้ในลาน เขาก็กองกันขึ้นเหมือนดังกองธาตุ สอดมืออาจและวันดี เขาจึงม้างเจ้าลงค้อนสั้นเขาจักดี ค้อนฮีเขาจักฟาด เขาจึงเอาเจ้าตั้งไว้ในลาน ดุสพาสเดียรดาษเหลือหลาย เขาจึงเอาควายมาเหยียบย่ำ ๆ ยีผงธุลีทั่วไ้ เวียนเบื่องซ้ายคิคั่ว เวียนเบื่องขวาคิคั่ว มื่อเบื่องซ้ายถือเชือกควาย มื่อเบื่องขวาถือขอเคียว ตีเตาะแลตีต้อย ตีค้อยแลตีแสง ตีบักๆ และตีแบกๆ ตีแหลกแล้วจึงเอาควายออก เขาจึงบอก ว่าเผ่านี้นักเป็นเผ่าไฮและพ่อนา จึงไปหาหนามคองและหนามไผ่มากวาดควายเฟื่องเสีย แล้วจึงบอกเมียแก่นแก้วอันอยู่ในเฮือน ให้หาเหล้าเต้าตองยา หาlungตาแลฟีน้อง เอาใส่กองๆ ขึ้นให้เป็นกอง แล้วจึงไปชวนขวายหาคิลาและเมี่ยงหมาก มีทั้งตองอ่อนและตองเขี้ยว มีทั้งยอดคุณยอดเขี้ยวอ่อน มีทั้งกระรอนจันทร์คู้หอมงามตามภาษาของโลก มีทั้งไ้ผู้โอบรรบกวอน สาดสมควรปลาด มีทั้งซอกค้อคั่นหลาว ปลายแหลมยาวสักหลาก มีทั้งเสื้อผ้าอาภรณ์ชาวดี มีทั้งเทียนทองสีติดได้ มีทั้งฝ้ายอ่อนไหมงกุล มีทั้งบุงสีหน่วยตั้งไว้สววยรายเดียรดาษ ขึ้นไขว่ขว้างเหลือตาแหลวหน้าจัว ปักไว้สี่แจเล่า ดูเฮื่องงาของอาจ จึงไปอาราธนาเอาอาจารย์ เจ้าผู้ฉลาดมานั่งสาดคุณขวัญ ว่าศรีๆ มื่อนี้แม่นมือนั้น ให้เจ้าหมั้นปานหินผาแผ่น ให้เจ้าแก่นปานแท่นผาจวงผาจันทร์ ให้เจ้าหมั้นปานสันเขาหลวงไกรลาด ให้เจ้าหมั้นปานอากาศศูนย์ตะวัน ว่ามาเยอขวัญเจ้าเอย นางข้าวเจ้าข้าวเหนียวก็ให้มาสามมือนี้นั้น ต้นเขี้ยวๆข้าวกำ ก็ให้มาสามมือนี้นั้น ต้นต๋าๆ ข้าวหมากเขือ ก็ให้มาสามมือนี้นั้น สวงเผื่อข้าวปองแฉั่วและข้าวเขี้ยว วงสะพู่พร้อมมัดหนีสงฮข้าวอ้วนน้อยข้าวควาย เม็ดสวายนันข้าวสวงช้าง เม็ดขวงนันข้าวลวดเกวียน ลายเวียนนันข้าวหมากแย่ง เขาจึงแบ่งไว้ให้หมูไท่ไกล ก็ให้มาสามมือนี้นั้น เอาแต่ข้าวกะเขินสวงหมุย อูยอูนันแม่นข้าวคอดแดง เม็ดแดงนันข้าวเลือดแฮด เม็ดแฉบนันแม่นข้าวเหนียง เป็นเม็ดถีนันข้าวหมากกอก เม็ดนอกนันข้าวมันหอม กินนัวแม่นข้าวปลาด สพาสพร้อมแม่นข้าวหมากโพธิ์ หอมพาโลข้าวลวงช้างเต็มไฮ ก็ให้มาสามมือนี้นั้น ว่ามาเยอขวัญข้าวเอย ให้เจ้ามาจากปากมั่งตัวลาย ให้เจ้ามาจากปากควายตัวเข้าง้อง ให้เจ้ามาจากปายซ้ายตัวงาโ้ง ให้เจ้ามาจากปากกวางและกระต่าย ให้เจ้ามาจากปากช้างพลายหลายวัน ให้เจ้ามาจากปากหมูขึ้นและปูคาบ ให้เจ้ามาจากปากนกจิบและนกจาบ คาบเจ้าคั่วบินหนีไป ให้เจ้ามาจากนกเขาเขี้ยวคาบไปจับแคม เพียวแฉะปลายพุ่ม ก็ให้มาสามมือนี้นั้น ให้เจ้ามาเติมเยี้ยและเติมเล้าให้เป็นเจ้าอยู่สวัสดิ์ กินสิบปีย่าให้บก จกลิบปีย่าให้ลง ว่ามาเยอขวัญข้าวเอย ให้เจ้ามาจากปากมั่งตัวคอดแดง ให้เจ้ามาจากปากแมงแดงตัวปิกอ้า กระต่าชาดกระบุงแดงคั่นหลาวแทงหักคาบ่าขวัญเจ้าอย่าตกใจเอนนางเนอ อีตองถุงเขาลักแกว่ง ต้นอ้อยลำพ่อชาก็ได้มานี้แล้ว อ้อยปาลำพ่อ

แข่งก็ได้มาแล้ว ต้มข้างแข่งใส่พาวุธก็ได้มาแล้ว มีทั้งพลูอันชะหมากอ่อน มีทั้งกระจอนคู่  
หอมงาม ตามภาษาของโลก มีทั้งไก่ผู้โอดตัวท่อนกยูง มีทั้งไก่ผู้โอดตัวท่อน่าน บินย่านฟ้าากก็  
แหลวมัก สีสั่งเผือกหัวชั้นมันมันลัวซ้อง ฟัน้องแวนหลานตายายแวนมา ว่ามาเยอขวัญเอยให้มาอยู่  
เล่าพื้นแผ่นชะนอนเพื่อง เพ็นตักเจ้าไปตำอย่าได้หักเทสั๊ก กระลันเจ้าอย่าได้ฟังเทสั๊ก เจ้าอย่าได้  
ฝังบินหนี ให้เจ้าตังกันมาเหมือนดังพันสาต ให้กวาดกันมาเหมือนดังก้าวสาวหนุ่ม ให้เจ้าต้อนกัน  
มาเหมือนดังตอมเงินเรียง เม็ดหนึ่งตักไปทานทุกคำเข้าเหลือหลาย เม็ดหนึ่งตักไปซื้อควายตัวเขา  
ซ้อง เม็ดหนึ่งตักไปซื้อน้องเก๋ากำ เม็ดหนึ่งตักไปซื้อคำให้ได้คำเก๋ามีน เม็ดหนึ่งตักไปซื้อกล้าให้ได้  
ข้าวหมื่นมาเยย เม็ดหนึ่งตักไปสู่เมียให้ได้เมียมาอยู่เือนชายข้าว เม็ดหนึ่งตักไปเอาผู้เฒ่าให้มา  
เล่าชายของ มาเยอขวัญข้าวเอย เพ็นตักใส่กระดังเจ้าอย่าได้บินหนี ให้เจ้ามาเลี้ยงชีวิตอินทรีย์ทั้ง  
โลก บริโภคเลี้ยงพระพุทธรศาสนาทุกคำเข้าตราบต่อเท่าห้าพันวัสสาก็เข้าเทอญ

คำสุขวัญข้าวบพที่หนึ่งกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้จำนวน 18 พันธุ์ ดังนี้คือ

ข้าวจัน ข้าวหมากกอก ข้าวหมากเชือ ข้าวป่องแอ้ว ข้าวแขวงเม็ด ข้าวปลาหลด ข้าว  
หมากโพธิ์ ข้าวชี้ข้าง ข้าวเจ้า ข้าวหอมดอ ข้าวแม่ฮ้าง ข้าวจอมนาง ข้าวกล้า ข้าวชี้กา ข้าวแกงกิม  
ข้าวขาวหลวง ข้าวพั้ว ข้าวกาเชิญ

ในคำสุขวัญข้าวบพที่สองกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้จำนวน 25 พันธุ์ดังนี้คือ

ข้าวดอ ข้าวอิน้อย ข้าวจอมนาง ข้าวอีเตาะ ข้าวเขี้ยววู ข้าวลั่นนง ข้าวเปี้ย ข้าวขาว ข้าว  
เลือดแรด ข้าวหมากกริ่ง ข้าวกาบลาย ข้าวหมากกอก ข้าวหลอดเกวียน ข้าวหมากแย่ง ข้าวชี้กา ข้าว  
กาบอ้อย ข้าวหมากโพ ข้าวหางช้าง ข้าวป่องแอ้ว ข้าวเจ้า ข้าวหมากเชือ ข้าวด้ามพรว้า ข้าวชี้ตม  
ข้าวหมากม่วย ข้าวนางเก้า

ในคำสุขวัญข้าวบพที่สามกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้จำนวน 6 พันธุ์ดังนี้คือ

ข้าวกำ ข้าวดอ ข้าววงช้าง ข้าวมันปู ข้าวใหญ่ ข้าวปลาแข็ง

ในคำสุขวัญข้าวบพที่สี่กล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้จำนวน 22 พันธุ์ดังนี้คือ

ข้าวอิน้อง ข้าวจอมนาง ข้าวอีเตาะ ข้าวแขว่ง ข้าวลั่นนง ข้าวเปี้ย ข้าวเลือดแฮด ข้าว  
หมากฮ้าง ข้าวกาบลาย ข้าวหมากกอก ข้าวหลอดเกวียน ข้าวชี้กา ข้าวกาบอ้อย ข้าวเกิดโพธิ์  
ข้าวหางช้าง ข้าวป่องแขง ข้าวเจ้า ข้าวหมากเชือ ข้าวด้ามพรว้า ข้าวชี้ตม ข้าวหมากบหน่วย ข้าวนาง  
เก้า

ในคำขวัญข้าวบพที่หักกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้จำนวน 17 พันธุ์ดังนี้คือ

ข้าวเก่า ข้าวหมากเขือ ข้าวป่องแฉั่ว ข้าวเขี้ยววู ข้าวอ้วนน้อย ข้าวควาย ข้าวฮวงซาง ข้าว  
ลวดเกวียน ข้าวกะเซ็น ข้าวดอกแดง ข้าวเลือดแฮด ข้าวเหนียง ข้าวหมากกอก ข้าวมันหอม ข้าว  
ปลาด ข้าวหมากโพธิ์ ข้าวหลวงซาง

การอนุรักษ์ข้าวจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการสืบทอดและถ่ายทอดความรู้เรื่องการทำนา  
และพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ให้ลูกหลานอีสานได้เรียนรู้เรื่องการทำนา รู้จักถึงความหลากหลายของพันธุ์  
ข้าวพื้นบ้านอีสาน คุณลักษณะของข้าวแต่ละพันธุ์ ให้ช่วยกันรักษาสืบทอดความหลากหลายของ  
พันธุ์ข้าวให้คงอยู่ในแปลงนาของตน เพื่อความมั่นคงของระบบการผลิตของตนอีกด้วย การ  
ถ่ายทอดความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวผ่านพิธีกรรมการอนุรักษ์ข้าวนี้มีบทบาทสำคัญมากในวัฒนธรรมข้าว  
แบบดั้งเดิม แต่เมื่อวัฒนธรรมการทำนาเปลี่ยนไป ความเชื่อและพิธีกรรมต่างๆ ที่เคยมีบทบาทใน  
วิถีการเกษตรมาแต่เดิมก็ได้ถูกลดความสำคัญลง การถ่ายทอดความรู้เรื่องการทำนาและพันธุ์ข้าว  
พื้นบ้านได้ถูกถ่ายทอดผ่านเครื่องมืออื่นๆ ไม่ถูกให้ความสำคัญดังแต่ก่อนเพราะปัจจุบันชาวนา  
ปลูกข้าวเพียงไม่กี่สายพันธุ์ และมีเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการทำนา ซึ่งประเด็นเหล่านี้จะ  
ได้กล่าวถึงต่อไป

การอนุรักษ์ข้าวยังมีความหมายในฐานะที่เป็นเครื่องมือหนึ่งที่หล่อหลอมให้ชาวนาได้รู้จัก  
ถึงคุณค่าของข้าว การเคารพบูชาต่อแม่โพสพ เพื่อให้นำนานี้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของการผลิต ให้  
ชาวนาเกิดความมั่นใจว่าผลผลิตข้าวจากการทำนาในปีนั้นจะเพียงพอต่อการบริโภคตลอดฤดูกาล  
ดังที่ชาวนาอีสานเชื่อว่าหากข้าวมีขวัญอยู่ประจำจะทำให้ข้าวมีกินไม่ขาดและการทำงานในปีต่อไป  
จะได้ผลดี (สาร สาระทัศนันทน์ 2538 : 2)

## 2. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานในเอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับพันธุ์ ข้าวพื้นบ้านอีสาน

ในเอกสารของกรมวิชาการเกษตรเมื่อปี 2543 การสำรวจพันธุ์ข้าวพื้นบ้านทั่วประเทศมี  
รายงานไว้ในภาคอีสานมีการพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกระจายกันปลูกอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ทั่วภาคอยู่ไม่ต่ำกว่า  
985 พันธุ์ ที่มีชื่อและลักษณะไม่ซ้ำกัน เมื่อพิจารณาตามรายพื้นที่พบว่าในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้พบพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวน 157 พันธุ์ โดยพบในจังหวัดร้อยเอ็ด 14 พันธุ์ ยโสธร 10 พันธุ์

ศักราช 25 พันธุ์ สุรินทร์ 59 พันธุ์ และมหาสารคาม 20 พันธุ์ ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าในอดีต น่าจะมีจำนวนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านมากกว่านี้ เพราะยังมีข้าวอีกจำนวนมากที่ยังไม่มีการจำแนกและที่ยังไม่ได้มีการเก็บรวบรวมพันธุ์ไว้

แต่อย่างไรก็ตามงานศึกษารวบรวมพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของหน่วยงานรัฐก็คงให้ความสนใจไปที่การเก็บรวบรวมเชื้อพันธุ์ข้าวพื้นบ้านพันธุ์ต่างๆ ที่ถือว่ามีความหลากหลายทางพันธุกรรม เพื่อนำมาเป็นฐานสำหรับการพัฒนาปรับปรุงพันธุ์ข้าวต่อไปในอนาคต แต่อย่างไรก็ตามการเข้าถึงแหล่งพันธุกรรมข้าวที่เก็บรวบรวมไว้ตามหน่วยงานต่างๆ ชาวนาทั่วไปมีโอกาสเข้าถึงได้น้อย การใช้ประโยชน์จากพันธุกรรมข้าวเหล่านี้จึงเน้นที่หน่วยงานด้านการเกษตรของรัฐเป็นสำคัญ

เป็นที่น่าสังเกตว่าพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ของพื้นที่ 5 จังหวัด เหลืออยู่จำนวนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านทั้งหมดที่สำรวจพบในเขตภาคอีสาน ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าสนใจวิเคราะห์ถึงสาเหตุและปัจจัยที่มีผลกระทบต่อการลดลงของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะได้นำเสนอในบทต่อไป

การสำรวจขององค์กรพัฒนาเอกชนและเครือข่ายพันธุกรรมพื้นบ้านอีสาน ที่มีการสำรวจรวบรวมเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน พบว่ามีความพยายามที่จะค้นหาการมีอยู่ของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่มองทั้งในเชิงของความหลากหลาย ความเหมาะสมกับกับระบบนิเวศ วิถีชีวิตและวัฒนธรรม ชาวนา โดยเมื่อช่วงปี 2544-2546 มีการดำเนินงานโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยที่ผลักดันโดยเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ส่งเสริมการพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืนให้กับเกษตรกรรายย่อยทั่วประเทศในพื้นที่ 19 ภูมิภาคในทั่วประเทศ และในภาคอีสานมีการทำงานในพื้นที่ 9 ภูมิภาค การทำงานส่วนหนึ่งของโครงการนำร่องฯ ได้เกิดคณะทำงานพันธุกรรมพื้นบ้านอีสาน ทำงานวิจัยพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน มีการสำรวจรวบรวมพันธุ์ข้าวร่วมกับชาวนาจากบางพื้นที่ของภูมิภาคภายใต้โครงการนำร่อง พบกว่า 100 สายพันธุ์ (ตารางที่ 1) และมีการนำเสนอข้อมูลทั้งในเชิงของความหลากหลาย ลักษณะของพันธุ์ข้าวแต่ละพันธุ์ การใช้ประโยชน์ คติความเชื่อเกี่ยวกับข้าว รวมทั้งพื้นที่ที่ยังมีการปลูกอยู่ในปัจจุบัน

จากการสำรวจพบว่าในทุกพื้นที่ข้าวพันธุ์พื้นบ้านได้สูญหายไปจำนวนมาก เช่น ในภูมินิเวศกาฬสินธุ์-นครพนม พันธุ์ข้าวที่เคยมีในพื้นที่พบกว่า 69 สายพันธุ์ แต่ปัจจุบันเหลือเพียง 32

สายพันธุ์ โดยในจำนวนนี้ 26 สายพันธุ์เป็นพันธุ์ที่ปลูกในพื้นที่มานานกว่า 50 ปี (อารีวรรณ คูสันเทียะ 2547 :19)

ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้เฉพาะจังหวัด ร้อยเอ็ดและสุรินทร์ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เคยอยู่ในมือชาวนาจากบางพื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อช่วงก่อนปี 2500 มีกว่า 106 สายพันธุ์ (ตารางที่ 2 ) และพบว่ามีพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน 53 สายพันธุ์ที่ยังปลูกอยู่ในมือชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้มาถึงปัจจุบัน และเฉพาะในเขตพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดพบ 35 สายพันธุ์ที่ยังปลูกในแปลงนาของชาวนา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เคยเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวแห่งหนึ่งในเขตอีสาน และยังมีชาวนาสวนหนึ่งที่ยังคงปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านไว้จนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจและจะนำเสนอในบทต่อไป ถึงเงื่อนไขและปัจจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง กับการคงอยู่ของข้าวพันธุ์พื้นบ้านในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

อย่างไรก็ตามข้อมูลนี้รายงานถึงจำนวนพันธุ์ข้าวที่แตกต่างไปจากเอกสารวิชาการของกรมวิชาการเกษตร ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากระบบการจำแนกพันธุ์ข้าวในระบบชาวนามีความแตกต่างจากระบบการจำแนกของนักวิชาการ ดังที่พบว่าแม้ว่าข้าวบางพันธุ์จะมีชื่อใกล้เคียงกัน แต่มีลักษณะของต้นและเมล็ดที่แตกต่างกัน เช่น ข้าวเหนียวกำ มีทั้งข้าวเหนียวกำกดำ ข้าวเหนียวกำตาดำ และข้าวกำ ดังนั้นเป็นต้น และข้าวบางพันธุ์ก็พบปลูกในหลายๆ พื้นที่ ขณะที่บางพันธุ์เป็นพันธุ์ที่พบเฉพาะถิ่นเท่านั้น

การปรากฏของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจากการสำรวจเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ชาวนานในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกได้เก็บรวบรวมพันธุ์ มีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวและนำไปปลูกในแปลงของตน มีการขยายเครือข่ายอย่างกว้างขวาง เช่นในพื้นที่ อำเภอกะชังวิสัย อำเภอสว่างวีระกูล จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดขอนแก่น อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม ฯลฯ

งานการสำรวจพันธุ์ข้าวนี้ดูจะยังทำให้กลุ่มคนที่ทำงานสำรวจยังมั่นใจขึ้นว่ายังมีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่อีกจำนวนมากที่ชาวนายังไม่ได้ละทิ้งไป แต่การสำรวจก็มีข้อจำกัดคือมีการสำรวจในบางพื้นที่ที่อยู่ภายใต้โครงการนำร่องฯ เท่านั้น ยังไม่ได้มีการสำรวจทั่วทั้งภาคอีสาน หากมีการสำรวจอย่างกว้างขวางน่าจะให้เห็นภาพความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานที่ยังคงเหลืออยู่ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

## ตารางที่ 1 พันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานที่ยังมีการปลูกกันในบางพื้นที่ของภาคอีสานในปัจจุบัน

### ภูมินิเวศทุ่งกุลาร้องไห้

1. ข้าวเหนียวก่ำกักดำ 2. ข้าวเหนียวลอย 3. ข้าวเหนียวก่ำดำดำ 4. ข้าวเหนียวก่ำ 5. ข้าวเขื่อนหนองทุ่ง (เป็นข้าวหนัก) 6. ข้าวเหนียวสาวลิ้มหย่าง
7. ข้าวเหนียวแดง 8. ข้าวข้างย่อง 9. ข้าวเหนียวปลาหัว 10. ข้าวเหนียวกอกเดียว 11. ข้าวเหนียวเล้าแตก 12. ข้าวเหนียวป่องแฉ้ว 13. ข้าวเหนียวนิคม
14. ข้าวเหนียวหอมเสี้ยม 15. ข้าวเหนียวสันป่าตอง

### ภูมินิเวศร้อยเอ็ด

1. ข้าวเหนียวมะขาม 2. ข้าวเหนียวคอป่องแฉ้ว 3. ข้าวเหนียวอินทนน้อย 4. ข้าวเหนียวคองแดง 5. ข้าวเจ้าแดง 6. ข้าวเหนียวแม่ผึ้ง 7. ข้าวเหนียวขี้ตมใหญ่
8. ข้าวเหนียวปลาแห้ง 9. ข้าวเหนียวคองฮือ 10. ข้าวเหนียวแม่ฮ้าง 11. ข้าวเหนียวหมากม่วย 12. ข้าวเหนียวมะลิแดง 13. ข้าวเหนียวก่ำผายใหญ่
14. ข้าวเหนียวลอย 15. ข้าวเหนียวรวงช้าง 17. ข้าวเหนียวหวัดนี้ 18. ข้าวเจ้ามะลิดำ 19. ข้าวเจ้ามะลิหอม 20. ข้าวเหนียวงาช้าง

### ภูมินิเวศสุรินทร์

1. ข้าวเหนียวเล็บไก่ 2. ข้าวเหนียวขาวทุ่ง 3. ข้าวเหนียวคองนางวล 4. ข้าวเหนียวก่ำ 5. ข้าวเจ้าป่าอำปิล (ข้าวไร่) 6. ข้าวเหนียวนางร้อยใหญ่
7. ข้าวเจ้าเนียงกง 8. ข้าวเหนียวนางโยทม 9. ข้าวเจ้าเหลืองอ่อน 10. ข้าวเจ้าเนียงเมา 11. ข้าวเจ้าเนียงกงรอง 12. ข้าวขาวคางเห้ง
13. ข้าวเหนียวนางลง 14. ข้าวเจ้าเนียงกงกาสะ 15. ข้าวเหนียวคองแดง 16. ข้าวเจ้าเนียงกงละอองกษัตริย์ 17. ข้าวเจ้านางมน 18. ข้าวฮ้าง (ข้าวไร่)

### ภูมินิเวศกาฬสินธุ์

1. ข้าวเจ้ามันปู 2. ข้าวเหนียวก่ำใบเขียว 3. ข้าวเหนียวเขียวขลุ่ย 4. ข้าวเหนียวฮือขาว 5. ข้าวเหนียวฮือโง้ง 6. ข้าวเหนียวลำตาล 7. ข้าวเหนียวขี้เทา
8. ข้าวเหนียวก่ำเปลือกขาว 9. ข้าวเหนียวแม่ฮ้างคอง 10. ข้าวเหนียวปลาแห้ง 11. ข้าวเหนียวหอมพม่า 12. ข้าวฮือขาว 13. ข้าวเหนียวอินทนน้อยนางวล
14. ข้าวเหนียวแม่ผึ้ง 15. ข้าวเหนียวก่ำ (1) 16. ข้าวเหนียวก่ำ (2) 17. ข้าวเจ้าคอง 18. ข้าวเหนียวคองขลุ่ย 19. ข้าวเหนียวเหลืองบุญมา 20. ข้าวเหนียวฮือโง้ง
21. ข้าวเหนียวอ่างทอง 22. ข้าวเหนียวพม่า 24. ข้าวเหนียวปลาหลด 25. ข้าวเหนียวลือเกวียน 26. ข้าวเหนียวฮือขาว 27. ข้าวเหนียวอินทนน้อย 28. ข้าวเหนียวกอกเดียว

### ภูมินิเวศขอนแก่นได้ ไคราห์เหนือ

1. ข้าวเหนียวก่ำเปลือกขาว 2. ข้าวเหนียวฮือเหลืองใหญ่ 3. ข้าวขาวคางเห้ง 4. ข้าวเจ้าหอมดง

### ภูมินิเวศเทือกเขาเพชรบูรณ์

1. ข้าวเหนียวพม่าหอม 2. ข้าวเจ้านก 3. ข้าวเหนียวพวงเงิน 4. ข้าวเจ้าแม่บัว 5. ข้าวเหนียวพม่ามุ่ม 6. ข้าวเหนียวแม่ผึ้ง 7. ข้าวเจ้าเหลืองใหญ่
8. ข้าวเหนียวฮือลุ่ม 9. ข้าวเหนียวหมื่นล้านมุ่ม 10. ข้าวเหนียวก่ำเมล็ดยาว 11. ข้าวเหนียวข่วงแดง 12. ข้าวเหนียวเกษตร 13. ข้าวเหนียวไค้ง
14. ข้าวเหนียวพญาลิ้มแกง (ข้าวไร่) 15. ข้าวเหนียวเล้าแตก (ไร่) 16. ข้าวเจ้าแดง (ไร่) 17. ข้าวเหนียวปักเรือ (ไร่) 18. ข้าวเจ้าปักไฟ (ไร่) 19. ข้าวเหนียวเล็บช้าง (ไร่)
20. ข้าวเหนียวกิดน้อย (ไร่) 21. ข้าวเหนียวหางปลาไหลแดง (ไร่) 22. ข้าวเจ้าหอมดง (ไร่) 23. ข้าวเหนียวหางปลาหัว (ไร่) 24. ข้าวเหนียวนอกนา (ไร่)
25. ข้าวเหนียวแม่แดง (ไร่) 26. ข้าวเหนียวขาวใหญ่

ตารางที่ 2 ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ในบางพื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้ก่อนปี 2500

อำเภอเกษตรวิสัย

1. ข้าวปลาข้าว 2. ข้าวมะขาม 3. ข้าวพม่า 4. ข้าวสันป่าตอง 5. ข้าวขี้ตม 6. ข้าวหางหมาจอก 6. ข้าวเหนียวดำ 7. ข้าวเล็บมือ 8. ข้าวพวงแก้ว 9. ข้าวป้อม 10. ข้าวจำปาทิพย์ 11. ข้าวขี้ตาแห้ง 12. ข้าวขาว 13. ข้าวของกษัตริย์ 14. ข้าวงาข้าง 15. กาบยาง 16. กาบมือ 17. มันเบ็ด 18. อีตมดอ 19. ข้าวเศรษฐี 20. ข้าวสามสายพันธุ์ 21. ข้าวหมากม่วย 22. ข้าวแก่นตุ้ 23. ข้าวเจ้าสัมพันธ 24. ข้าวอีแดงน้อย 25. ข้าวเหนียวมะลิ 26. ข้าวขี้ควาย 27. ข้าวแดงน้อย 28. ข้าวข้างย่อง 29. ข้าวกันตุด 30. ข้าวหางตะเข้ 31. ข้าวจำปาขาว 32. ข้าวเล็บมือนาง 33. ข้าวดอกพะยอม 34. ข้าวหมากโพธิ์ 35. ข้าวอีปุ่น 36. ข้าวเหนียวลอย 37. ข้าวเจ้าโค้ง

อำเภอสว่างแดนดิน

38. ข้าวสะหมั้น 39. ข้าวลูกปลา 40. ข้าวเล็บเท้า 41. ข้าวอีขาวตาแห้ง 42. ข้าวของกษัตริย์ 43. ข้าวอีเหลือง 44. ข้าวรากไม้ 45. ข้าวสร้อยทอง 46. ข้าวจาวน้อย 47. ข้าวขี้ตม 48. ข้าวนวล 49. ข้าวอีลายน้อย 50. ข้าวอีเตอะ 51. ข้าวอีดำน้อย 52. ข้าวสามแสน 53. ข้าวบุญมา 54. ข้าวป่องแก้ว 55. ข้าวขาวใหญ่ 56. ข้าวขี้ตมดำ 57. ข้าวหมากม่วย 58. ข้าวดอกซ้อน 59. ข้าวลูกมั่ง 60. ข้าวเหนียวลอย 61. ข้าวกำ 62. ข้าวสายทอง (เหนียวแดง) 63. ข้าวกันตุด 64. ข้าวจำปาทอง 65. ข้าวลอยแดง 66. ข้าวเล็บมือ

อำเภอท่าตูม

67. ข้าวกะตุด 68. ข้าวดอกไม้ 69. ข้าวสร้อย 70. ข้าวหินอี 71. ข้าวป่องแก้ว 72. ข้าวจาวลอย

อำเภอปทุมรัตน์

73. แม่ผึ้ง 74. กำ 75. ป่องแก้ว 76. เหลืองบุญมา 77. เหนียวแดง 78. ดอกแดง 79. ขี้ตมใหญ่ 80. นวล 81. อีหลง 82. สาวลิ้มเดิน 83. คำมาย 84. ขี้ตม 85. งาข้าง 86. แก่นแดง 87. ข้างย่อง 88. ลูกมั่ง 89. พม่า 90. ข้าวแดง 91. กาบยาง 92. สัมพันธ 93. ดอกพยอม 94. ข้าวส้อย 95. อีปุ่น 96. อีเหลือง 97. ข้าวใบลง 98. อีเซ 99. หม่วยดอ 100. อีแดง 101. พงข้าง 102. เศรษฐี 103. แดงน้อย 104. มันตุน 105. มันเบ็ด 106. เลือดปลาไหล

### 3. ข้าวพื้นบ้านกับความหลากหลายของระบบนิเวศนาในภาคอีสานและความเป็นพันธุ์เฉพาะถิ่น ภายใต้วัฒนธรรมข้าว

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับความหลากหลายของพันธุ์ข้าวคือสภาพพื้นที่ที่มีความเหมาะสมสำหรับข้าวแต่ละสายพันธุ์ เนื่องด้วยความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของชาวนาเกี่ยวข้องกับสภาพพื้นที่นา ที่ในอีกด้านหนึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าสภาพพื้นที่นาเป็นตัวกำหนดเลือกชนิดของข้าวที่จะปลูกในพื้นที่นั้นๆ เนื่องจากระบบนิเวศของไร่นามีส่วนสำคัญต่อการกำหนดชนิดพันธุ์ของข้าวที่จะใช้ปลูกในแปลงของชาวนา (ฐิรวุฒิ เสนาคำ และ พรพนา ก้วยเจริญ 2539 :34)

การใช้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาจึงเป็นหลักประกันที่ชาวนาสามารถมั่นใจได้ว่าในปีนั้นจะมีข้าวบริโภคจนครบรอบปี การจำแนกความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในแง่นี้จึงเป็นการใช้สภาพพื้นที่เป็นตัวกำหนดลักษณะพันธุ์ข้าวที่ปลูกในพื้นที่ต่างๆ นาในภาคอีสานนั้นด้วยลักษณะพื้นที่ของภาคอีสานเป็นลูกคลื่นลอนลาด ทำให้เกิดลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย มีความแตกต่างของพืชพรรณ ลักษณะดิน ลักษณะความสูงต่ำของพื้นที่ ระดับความอุดมสมบูรณ์ของดินแตกต่างกัน ชาวนาอีสานเรียกพื้นที่แต่ละระบบไว้ดังนี้

เขา หมายถึงพื้นที่ภูเขา ที่รวมทั้งพื้นที่ป่าในเขานั้นด้วย เช่น ในเขตเทือกเขาภูพาน เขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ เขตเทือกเขาพนมดงรัก พื้นที่ป่า ภาษาไทยลาว เรียกกันว่า “ดง” การใช้ประโยชน์พื้นที่นอกจากเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติแล้ว ก็จะมีการบุกเบิกปลูกข้าวไร่ ร่วมกับการปลูกพืชไร่

โคก หรือ ดอน หมายถึงพื้นที่สูง มักจะมีดินเป็นดินทราย หรือดินแกมหิน ที่ชาวนาเรียกว่า “หินแฮ่” มักจะมีข้อจำกัดเรื่องการเก็บกักน้ำ สำหรับการทำนา พื้นที่โคกในอดีตจะเป็นพื้นที่ป่าไม้เต็งรังเสียเป็นส่วนใหญ่ เมื่อภายหลังจึงถูกบุกเบิกเป็นพื้นที่นา ในบางพื้นที่ที่โคกมักจะมีอาณาพื้นที่กว้าง แต่ในบางพื้นที่ เช่น ในทุ่งกุลาร้องไห้ มีทั้งระบบแบบโคก ทุ่ง และทาม

ทุ่ง หมายถึงพื้นที่ที่ราบเรียบเสมอกัน ที่มักจะรู้จักกันดีในภาคอีสานคือ ทุ่งกุลาร้องไห้ ลักษณะดินเป็นดินปนทราย ไม่อุ้มน้ำ และมีบางพื้นที่จะมีเกลือขึ้น มีแหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำ ห้วย หนอง และเชื่อมต่อกันกับพื้นที่ราบต่ำน้ำท่วมถึง พื้นที่ทุ่งกุลาดั้งเดิมไม่ได้มีการใช้ประโยชน์มากนัก เพราะรกเต็มไปด้วยหญ้าโสมง ที่ยากสำหรับการบุกเบิกของชาวนาในสมัยนั้น

ทาม หมายถึงพื้นที่ราบต่ำน้ำท่วมถึง มีอยู่ตามระบบแม่น้ำ ที่เชื่อมต่อกันกับระบบพื้นที่ทุ่ง ดินมักจะเป็นดินเหนียว ตะกอนแม่น้ำ มีความอุดมสมบูรณ์สูง ในหน้าฝนจะมีน้ำหลากท่วมและ ลดลงตามธรรมชาติ ในบางพื้นที่มีเกลือขึ้น พื้นที่ตามหนองน้ำในทามจะมีการบุกเบิกทำนา ปลูก พืชไร่

พบว่าเป็นเวลานานแล้วที่ชาวนาอีสานได้มีการคัดเลือกใช้พันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับสภาพ ที่นาของตน ซึ่งในแง่หนึ่งนอกจากจะมีความหลากหลายในแง่ของชนิดพันธุ์ข้าวแล้ว ยังมีความ หลากหลายในแง่ของสภาพพื้นที่อีกด้วย ดังเช่น ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ชาวนามีพันธุ์ข้าวสายพันธุ์ ต่างๆ ที่เหมาะสมกับระบบนิเวศนาที่แตกต่างกัน ที่มีทั้งที่โคก/นาดอน นาหลุ่ม และน่าน้ำท่วม

การใช้พันธุ์ข้าวในพื้นที่โคก ลักษณะที่นาจะมีระดับค่อนข้างสูง มีความสัมพันธ์กันกับการ เก็บน้ำในแปลงนา ดินก็ถือว่าเป็นดินที่อุดมสมบูรณ์ต่ำ การปลูกข้าวนาโคกจำเป็นที่จะต้องใช้พันธุ์ ข้าวที่ให้ผลผลิตเร็ว พันธุ์ข้าวนาโคกส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเบา เก็บเกี่ยวได้เร็วประมาณช่วงเดือน ตุลาคม พันธุ์ข้าวนาโคกของชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้เช่น ข้าวพม่า ข้าวซี่ตม ข้าวกาบยาง ข้าวป่องแก้ว ข้าวกำตาดำ ข้าวมะขาม ข้าวหอมเสียม ข้าวซี่ตมใหญ่ ข้าวเหลืองบุญมา พันธุ์ข้าวเหล่านี้ ถึงแม้ว่าน้ำจะน้อยก็ยังได้เกี่ยว

ในนาหลุ่มที่มีน้ำขังนานกว่า พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะเป็นพันธุ์ข้าวกลาง เก็บเกี่ยวช่วงเดือน พฤศจิกายน พันธุ์ข้าว เช่น ข้าวเหนียวกำ ข้าวมะลิแดง ข้าวเหนียวนางนวล ข้าวเหนียวสันป่าตอง เป็นต้น สำหรับน่าน้ำท่วม พันธุ์ข้าวที่ชาวนาปลูกจะมีลักษณะพิเศษคือ สามารถยึดตามน้ำได้ พันธุ์ ที่เหมาะสมส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวหนักเก็บเกี่ยวตั้งแต่เดือนธันวาคม พันธุ์ข้าวนาหลุ่มของชาวนาทุ่ง กุลาร้องไห้ เช่น ข้าวจำลอย ข้าวเหนียวลอย ข้าวเหนียวกอเดียว เป็นต้น (อุษณีย์ คະบุตร 2547 : 30)

ชาวนาในเขตตอนกลางลุ่มน้ำมูลมีการทำนาทาม ชาวนาจะปลูกข้าวที่ให้ผลผลิตเร็ว เพื่อให้ทันกับน้ำที่จะมาท่วม ซึ่งมักจะมีอายุข้าวประมาณสามเดือน ก็เก็บเกี่ยวได้ การทำนาทาม ยังมีความแตกต่างกันตามสภาพพื้นที่ในทาม กล่าวคือ พื้นที่ทามที่เป็นที่ดอนชาวนาจะปลูกข้าวไร่ พันธุ์ข้าวไร่นาทามที่เป็นพันธุ์ข้าวเหนียว เช่น ข้าวอีโป๊ะ ข้าวดอกตูม ข้าวอีแดง ข้าวลายบวบ ใน บริเวณที่มีน้ำขังจากน้ำฝนในช่วงต้นฤดู ชาวนาจะทำนาหนอง พันธุ์ข้าวนาหนอง เช่น ข้าวเจ้า ดอกไม้ ข้าวเหนียวดอกขาว ข้าวเหนียวดอกกลาง ข้าวเหนียวน้ำผึ้ง ข้าวเหนียวหวิดหนี เป็นต้น ส่วน ในพื้นที่ กุด หนอง บึง ที่มีน้ำขังตลอดทั้งปี ชาวนาก็จะตกกล้าและดำในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ พันธุ์

ข้าวที่ปลูก เช่น ข้าวเจ้าสระวง ข้าวเหนียวอีเตี้ย ข้าวเจ้าอีเตี้ย เป็นต้น (อารีวรรณ คูสันเทียะ 2544: 28)

นอกจากนี้ยังมีพันธุ์ข้าวไร่ ซึ่งเหมาะกับพื้นที่ที่ไม่ต้องมีน้ำขังเพียงอาศัยน้ำฝนตามธรรมชาติ ในรอบปีนั้นๆ การปลูกข้าวไร่เคยพบอยู่ทั่วไปในชุมชนอีสาน โดยเฉพาะในช่วงบุกเบิกที่ดินใหม่ชาวนาจะปลูกข้าวไร่ก่อนเมื่อปรับพื้นที่ได้แล้วจึงค่อยปลูกข้าวนา ตัวอย่างพันธุ์ข้าวไร่ที่ปลูกในเขตอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น เช่น ข้าวเหนียวกำป้อม-กำปุน ข้าวเหนียวกำหาง ข้าวเหนียวแผ่แดง ข้าวเหนียวเล้าแตก ข้าวเหนียวพั้ว ข้าวเหนียวพญาลิ้มแกง (อารีวรรณ คูสันเทียะ 2544 : 4) ลักษณะของพันธุ์ข้าวไร่ ยังมีลักษณะเฉพาะ เช่น พันธุ์ข้าวไร่ของไทยเขมรชื่อพันธุ์ข้าวผะกาอำปิล มีลักษณะรากยาวเหมือนรากไม้ไผ่ ยึดเกาะดินได้ดี (ผิ่ง อินทร์แป้น อ่างโน นันทา สิทธิราช 2547 : 73)

การที่ข้าวพันธุ์พื้นบ้านถูกปลูกและสืบทอดโดยชาวนาจากแต่ละพื้นที่ ทำให้ข้าวพันธุ์พื้นบ้านจำนวนมากหลายสายพันธุ์มีความเป็นพันธุ์เฉพาะถิ่น ที่หมายถึงพันธุ์ข้าวเหล่านั้นได้ถูกปลูก รักษา สืบทอด โดยชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ มาเป็นเวลานาน มีความเหมาะสมกับสภาพนิเวศของท้องถิ่นนั้นๆ ถึงแม้จะมีการกระจายไปปลูกในพื้นที่อื่นๆ แต่ต้นกำเนิดของพันธุ์นั้นๆ ยังเป็นของชุมชนใดชุมชนหนึ่งอยู่ ดังเช่น ข้าวพันธุ์หนึ่งชื่อลำตาล พบปลูกเฉพาะในเขตอำเภอยางวง จังหวัดกาฬสินธุ์เท่านั้นและปลูกกันมานานกว่า 100 ปี (อารีวรรณ คูสันเทียะ 2547 :25) ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่นจึงเป็นส่วนสำคัญที่เกื้อกูลชีวิตของชุมชนที่หล่อหลอมกันอยู่ภายใต้วัฒนธรรมข้าว

#### 4. ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวตามกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน

ภาคอีสานเป็นภาคหนึ่งที่มีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อาทิ ไทญ้อ ภูไท กะเลิง ไทดำ ไทลาว ชาวนน ชาวกูย ไทยเขมรในเขตอีสานใต้ ฯลฯ ในงานวิจัยก่อนหน้านี้ผู้วิจัยได้สำรวจเบื้องต้นในพื้นที่ทำงานของโครงการนำร่องฯ ถึงความหลากหลายของการใช้พันธุ์ข้าวของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ไทยเขมรในจังหวัดสุรินทร์ ชาวนน ในอำเภอเทพสถิตจังหวัดชัยภูมิ ไทย้อ และภูไท ในพื้นที่ภูมินิเวศกาฬสินธุ์-นครพนม พบว่าในกลุ่มชาติพันธุ์ดังกล่าวข้างต้นยังคงรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวนมากหลายสายพันธุ์มาจนถึงปัจจุบัน และมีความแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรมของชุมชน

ในชุมชนไทลาวจะมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวเหนียว ซึ่งในงานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาในชุมชนไทลาวพันธุ์ข้าวที่ชาวนาเคยปลูกส่วนใหญ่จะเป็นพันธุ์ข้าวเหนียว ในชุมชนชาวนาซึ่งอยู่พื้นที่สูงในเขตอำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ จะมีการปลูกข้าวไร่เป็นหลัก พบว่ายังคงมีพันธุ์ข้าวไร่หลากหลายสายพันธุ์ ตัวอย่างพันธุ์ข้าวไร่ เช่น ข้าวเจ้าเหลือง ข้าวเจ้าขาว ข้าวเจ้าหอมแดง ข้าวเจ้าแก้ว ข้าวเหนียวดำแย (อารีวรรณ คู่สันเทียะ 2544 : 4) และในชุมชนไทเขมรซึ่งบริโภคข้าวเจ้าเป็นหลักจะพบว่ามีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวเจ้า พันธุ์ข้าวเขมร เช่น ข้าวเนียง กวง ข้าวละอองกษัตริย์ ข้าวมะละ ข้าวนางเมา ข้าวอำมวง ข้าวตะเนียบขอ ข้าวเสราพวง ข้าวเนียงรวทม ฯลฯ เป็นต้น ข้าวในวัฒนธรรมเขมรมีความสำคัญทั้งในแง่การบริโภค และการใช้ในพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งขาดไม่ได้ ในงานที่เป็นมงคล เช่น ขึ้นบ้านใหม่ งานแต่งงาน งานบวช จะต้องใช้ข้าวพันธุ์เนียงกวงในการทำพิธี คำว่าเนียงกวงหรือนางคง มีความหมายถึงการคงอยู่ไม่หนีไปไหน (ประสงค์ สี่สะอาด และคณะ 2546 : 55)

และคาดว่าจะยังคงมีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านคงเหลืออยู่ในชุมชนชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งน่าสนใจที่จะทำการสำรวจและศึกษาให้ครอบคลุมทั่วทั้งภาคอีสานเกี่ยวกับการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในภาคอีสานต่อไป

## 5. สรุป

ในอดีตข้าวพื้นบ้านภาคอีสานเคยมีอยู่หลากหลายสายพันธุ์ การสำรวจเอกสารเกี่ยวกับความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน พบว่ามีปรากฏอยู่ในคติพื้นบ้าน คำสุขวัญข้าว ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวนาอีสานในการถ่ายทอดความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวและการทำนาให้กับลูกหลานชาวนาอีสาน

จากเอกสารของหน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชนได้แสดงให้เห็นถึงการมีอยู่ของข้าวพันธุ์พื้นบ้านสายพันธุ์ต่างๆ ทั้งที่คงเหลืออยู่ในปัจจุบันและพันธุ์ข้าวที่ชาวนาเคยปลูกในอดีต การปลูกข้าวพื้นบ้านชาวนามีความรู้ในการเลือกใช้พันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา และวัฒนธรรมชุมชน ข้าวบางพันธุ์มีลักษณะเป็นพันธุ์เฉพาะถิ่นของชุมชน นอกจากนี้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสานยังพบกระจายอยู่ตามชาวนากลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ของภาคอีสานอีกด้วย ซึ่งเป็นประเด็นที่น่าสนใจทำการศึกษาต่อไป

### บทที่ 3

#### วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านในชุมชนชาวนาอีสาน

ในบทนี้จะกล่าวถึงลักษณะของวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมของชุมชนอีสานและส่วนที่ยังคงอยู่ในปัจจุบัน การตั้งถิ่นฐานของชุมชน การทำนาและระบบการปลูกข้าว การใช้พันธุ์ข้าวของชาวนา การเก็บคัดพันธุ์ข้าว ความแข็งแรงของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน และลักษณะการพึ่งตนเองของชาวนาด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน

##### 1. วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านอีสาน

วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านหรืออีกนัยหนึ่งหมายถึงวัฒนธรรมข้าวในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม ที่เน้นการ “เฝ้าอยู่ เฝ้ากิน” อาศัยเทคโนโลยีพื้นบ้าน ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และตอบสนองต่อการบริโภคภายในครัวเรือน เป็นวิถีการผลิตที่เคยมีความเข้มแข็งในชุมชนชาวนาไทยมาเป็นเวลานานก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตแบบสมัยใหม่ที่เน้นการผลิตแบบเงินสดมากขึ้น ในเนื้อหาส่วนนี้จะกล่าวถึงวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านที่เคยดำรงอยู่ในชุมชนชาวนาไทยในช่วงก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงด้านการพัฒนาการเกษตรสมัยใหม่ โดยเฉพาะการพัฒนาและส่งเสริมเรื่องพันธุ์ข้าวของหน่วยงานรัฐ ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ รวมทั้งกล่าวถึงวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านส่วนที่ยังคงอยู่ในชุมชนพื้นที่ศึกษามาจนถึงปัจจุบัน

##### 2. ลักษณะของวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม

ระบบการผลิตแบบดั้งเดิมมีลักษณะที่ร่วมกันหลายประการ ประการหนึ่งเป้าหมายหลักของการผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม อยู่ที่การบริโภคในระดับครัวเรือน ให้มีอาหารและเครื่องใช้เพียงพอสำหรับการอุปโภคบริโภค ดังในภาคอีสานที่มีระบบเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากิน ปลูกข้าว ปลูกพืชไร่ สำหรับใช้บริโภคในครัวเรือน ชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย เมื่อทำนาในที่ลุ่มนั้น เพียงแค่เอาไปดำแถวๆ หนองน้ำ เพื่อให้พอได้ข้าวกินเท่านั้น หากมีส่วนเกินจากการผลิตก็นำไปแบ่งปันกับญาติพี่น้อง ส่วนสิ่งที่ผลิตไม่ได้ก็นำของที่ผลิตได้ไปแลกเอากับชุมชนอื่น การแลกเปลี่ยนยังทำผ่านระบบ “เสี้ยว” ที่บางครอบครัวมักจะมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องยาวนาน เป็นเครือข่ายของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันของชุมชนอีสานอีกระบบหนึ่ง

ในชุมชนบ้านโจดและบ้านกู่กาสิงห์พบว่า ปัจจุบันชาวนาส่วนหนึ่งยังคงรักษาเป้าหมายการผลิตอยู่ที่การปลูกข้าวเหนียวไว้กินเองในครอบครัว แต่อย่างไรก็ตามแม้ว่าจะปลูกข้าวเหนียวไว้

กินเอง แต่พันธุ์ข้าวเหนียวที่ปลูกส่วนใหญ่ปลูกข้าว กข 6 ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์ปรับปรุงจากข้าวหอมมะลิ 105 ขณะที่การปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านเพื่อบริโภคมีอยู่น้อยราย และเพิ่งเริ่มมีการฟื้นฟูใหม่ในระยะไม่กี่ปีมานี้ แม้ว่าชาวนามีได้ละทิ้งเป้าหมายของการปลูกข้าวไว้กินเอง แต่ก็ต้องลดพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวลงเพื่อให้พื้นที่กับการปลูกข้าวมะลิขายเป็นหลัก

การผลิตของชาวนาในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมนั้น จะเป็นการผลิตที่พึ่งพิงธรรมชาติค่อนข้างสูง ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย ใช้ทรัพยากรภายในท้องถิ่น และมีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ (จิรวุฒิ เสนาคำ 2539 และ ธันวา จิตต์สงวน และคณะ 2544 อ้างใน เดชา ศิริภัทร และคณะ 2546: 9) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้ง ดิน น้ำ ป่า เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ ดังเช่น การทำข้าวไร่ ดินจะต้องมีความอุดมสมบูรณ์ จึงจะสามารถให้ผลผลิตข้าวภายใต้สภาวะที่ต้องอาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว หรือพื้นที่ลุ่ม สภาพดินอุดมสมบูรณ์กว่าพื้นที่นาโคก แม้ว่าจะปลูกข้าวในพื้นที่ไม่มาก แต่ก็จะให้ผลผลิตข้าวมากกว่าพื้นที่นาโคกที่มีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่า และเสี่ยงกับสภาวะแล้งมากกว่า

การใช้ปัจจัยการผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายในของระบบเกือบทั้งหมด การรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน ชาวนาบางราย การบำรุงดินทำเพียงเอาปุ๋ยคอก จาก วัว ควาย ที่เลี้ยงอยู่ ไปใส่ในนาของตน แต่การอาศัยน้ำฝน หรือน้ำท่า สำหรับการปลูกในแต่ละรอบปี ก็ทำให้บางปีชาวนาต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของสภาพดินฟ้าอากาศที่อาจจะเกิดขึ้นได้เสมอ ในระบบการผลิตแบบนาข้าว เทคโนโลยีที่ใช้ก็เป็นแบบพื้นบ้าน ที่ชาวนาทำขึ้นได้เอง ใช้แรงงานคนและแรงงานสัตว์เป็นตัวหลัก โดยความรู้ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาตามที่พ่อแม่เคยทำมาก่อน อาทิ เรื่องการปรับปรุงบำรุงดินโดยใช้มูลสัตว์ ความรู้เรื่องเครื่องมือที่ช่วยในการเตรียมดิน เครื่องมือในการเก็บเกี่ยว เป็นต้น

เกษตรกรรมแบบดั้งเดิมเป็นระบบที่มีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ พันธุ์พื้นบ้าน ได้มาจากการเก็บรักษาของชาวนาเองไว้ในแปลง มีความเหมาะสมกับพื้นที่ และระบบนิเวศของแปลงเกษตรกร ทำให้เกษตรกรสามารถเลือกปลูกพืชตามความเหมาะสมของพื้นที่ ปริมาณน้ำ แสงแดด แรงงาน และปัจจัยอื่นๆ ได้ตามต้องการ การปลูกพืชหลากหลายสายพันธุ์เป็นการกระจายความเสี่ยง และเป็นหลักประกันในด้านของปริมาณผลผลิต

การผลิตในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมยังมีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติและวัฒนธรรม และมีลักษณะของการผสมผสานหรือดำเนินกิจกรรมการเกษตรหลาย

กิจกรรมควบคู่กัน เช่น การปลูกข้าวหลายพันธุ์ ตามสภาพพื้นที่ เก็บเกี่ยวไม่พร้อมกัน และ นอกจากทำนาปลูกข้าวหลายๆ พันธุ์แล้ว ชาวนา ก็มีการปลูกพริก ปลูกมะเขือ มัน และพืชผักสวนครัวอื่นๆ ไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน

การเกษตรแบบดั้งเดิมที่มีวัฒนธรรมข้าว และการปลูกข้าวเป็นแกนกลางของการผลิต ยังได้ก่อให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกันของคนในชุมชน กิจกรรมการผลิตเกี่ยวกับข้าวจำเป็นที่จะต้องให้แรงงานจำนวนมาก ในแต่ละรอบการผลิต การร่วมมือและช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชาวนาจึงเกิดขึ้น การผลิตข้าวแรงงานการผลิตต้องอาศัยแรงงานคนเป็นหลัก ทำให้เรื่องแรงงานเป็นความจำเป็นที่จะต้องจัดการให้การผลิตในรอบปีนั้นสำเร็จลง การใช้แรงงานแบบลงแขก หรือ การวานกัน จึงพบได้ทั่วไปในระบบการผลิตแบบดั้งเดิม ที่ในขณะนั้นแรงงานตามหมู่บ้านยังหาได้ และจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันในการผลิต เป็นการยากที่จะอาศัยเพียงแรงงานในครอบครัว เพราะกิจกรรมการผลิต เช่น การตีข้าว นวดข้าว การเกี่ยวข้าว ขนข้าวขึ้นเล้า เหล่านี้ ฯลฯ จำเป็นที่จะต้องให้เสร็จโดยเร็วมิฉะนั้นการผลิตอาจจะเสียหาย การใช้แรงงานแบบ "หากัน" หรือลงแขก จึงเกิดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกให้การผลิตสามารถลุล่วงไปได้

นอกจากนี้แล้ว ความเชื่อ และพิธีกรรมเกี่ยวกับการผลิต ที่อยู่บนฐานความเชื่อตามคติพื้นบ้าน ยังมีความสำคัญในกระบวนการผลิตของชาวนาในแต่ละรอบปี บทบาทประการหนึ่งคือการเป็นหลักประกันในเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของการผลิตที่พึ่งพิงอยู่กับสภาพธรรมชาติ เฉพาะเรื่องการทำนา ชาวนามีความเชื่อเทพเจ้าที่เกี่ยวกับข้าว ไผสพ แม่ธรณี แถน ผีตาแฮก นาค และผีปูด้า และมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว เช่น การแหกนา การเอาฝุ่นไผสพ การแอกด่านา การสูขวัญข้าว ความเชื่อเกี่ยวกับผีตาแฮก ชาวนาเชื่อกันว่าเป็นผีเฝ้าไร่นา เมื่อชาวนาจะหักร้างดวงพวงแปรสภาพที่ดินเป็นนา จะต้องมีพิธีเชิญผีตาแฮก มาเฝ้ารักษาที่นาและข้าวกล้า แต่ละปีจะต้องมีการเลี้ยงผีตาแฮก หลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จก็ต้องนำข้าวมาให้ผีตาแฮกด้วย (เอี่ยม ทองดี 2538 :29)

ชาวนาบ้านกู่กาสิงห์และบ้านโจดแต่เดิมนั้น เมื่อจะลงนาจะมีการแหกนา และเลี้ยงตาแฮกก่อน บอกให้แม่ธรณีมาปกป้องรักษาไว้ ควบคู่กันที่ทำงานบนผืนนาให้อยู่สุขสบายอย่าได้เจ็บป่วย พร้อมกับมีการเสี่ยงทายโดยการผูกฝ้ายมีเทียน 1 คู่ ดอกไม้ 1 คู่ มัดไผ่หัวไถและให้ควายไถนา หากควายตัวที่ไถนาชี้ แสดงว่าปีนั้นจะอุดมสมบูรณ์ เมื่อจะปักดำ ก็ต้องปักกกแฮกก่อนจำนวน 7 ต้น เมื่อปักดำเสร็จ ต้องเอามัดกล้าที่เหลือไปวางบนหัวควาย เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง ต้องเลี้ยงบุญนา ข้าวมีของหวาน สร้อย แหวน กำไล สานจากไม้ไผ่ เพื่อให้แม่โพสพประดับในช่วงที่ตั้งท้องและออกรวง แต่ปัจจุบันพิธีกรรมดังกล่าวมิได้มีการปฏิบัติกันแล้ว

แต่จนถึงปัจจุบัน ชาวนายังคงให้ความสำคัญกับฮีดลิบสองคองลิบสืออยู่ แต่เน้นที่พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำบุญ เช่น บุญพระเวส ส่วนพิธีกรรมด้านการเกษตรเช่น การแห่นางแมว งานบุญบั้งไฟ ก็ยังมีการปฏิบัติกันอยู่ทั้งสองชุมชน แต่พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาได้ถูกลดความสำคัญลงไป

### 3. การตั้งถิ่นฐานของชาวนาในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม มักอยู่บริเวณที่ราบลุ่ม และมีน้ำอุดมสมบูรณ์ เหมาะสำหรับการทำการเกษตร การตั้งถิ่นฐานของชาวนาอีสานตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน จะดูความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ คือใกล้แหล่งน้ำ ป่าไม้ เป็นที่ราบ ดังที่ชื่อทำเลที่ตั้ง ทั้งลักษณะภูมิสัณฐาน และลักษณะป่าไม้พืชพรรณ จึงมักนำมาเป็นชื่อของชุมชน เช่น หนอง นา โคก โพน บึง ดง ฯลฯ (วิทยุर्थ จารัสพันธุ์ และประสิทธิ คุณรัตน์ 2543 :226)

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนบ้านกุกาสิงห์ ไม่เพียงแต่เรื่องที่ดินเท่านั้นที่ดึงดูดให้คนเข้ามาทำกิน แต่ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่เป็นปัจจัยหนึ่งที่ดึงดูดคนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ ด้วยเพราะสภาพพื้นที่เป็นที่เป็นที่ราบกว้าง มีแม่น้ำคือลำเตาไหลผ่าน มีทั้งที่พื้นที่โคก พื้นที่ป่าสำหรับเป็นแหล่งอาหาร เลี้ยงสัตว์ วัว ควาย มีพื้นที่ลุ่ม ที่มีแหล่งน้ำกระจายตัวกันอยู่ มีทุ่งหญ้าโขมง หญ้าแฝก สัตว์ป่านานาชนิด มีความชุ่มชื้นของปลา พืชอาหารที่หาจากป่าได้ก็มีอุดมสมบูรณ์ คราวเรือนหนึ่งหากต้องการเก็บหาผักจากป่า เช่น ผักเม็ก ผักกระโดน ผักม่วย เพียงไปแค่ตอนเช้า สายๆ กลับมา ก็พอสำหรับกินในวันนั้น ส่วนปลานั้นก็มีชุ่มชื้นจับหาได้โดยสะดวก

สภาพพื้นที่ของบ้านโจัดก็เช่นเดียวกัน ชุมชนได้เลือกตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ราบที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ขนาดทั้งสองด้าน มีความชุ่มชื้นของปลา ถึงขนาดที่ชาวบ้านจะพบเห็นอีแร้งและนกมาจิกกินปลาตัวใหญ่ในหนองน้ำอยู่เป็นประจำ อีกทั้งพื้นที่เต็มไปด้วยต้นโจัด จึงเรียกว่าบ้านโจัดนับตั้งแต่นั้นมา ส่วนพื้นที่ทำนาก็มีทั้งพื้นที่นาดอนและนาลุ่ม

การจะได้มาซึ่งที่นาต้องมีการจับจองพื้นที่ มีการแปลงป่าให้เป็นนา เครื่องมือที่ใช้กันมีเพียง จอบ มีด และขวาน การบุกเบิกที่นาจึงใช้เวลามากสำหรับแต่ละครอบครัว ชาวนาบ้านโจัดเมื่อบุกเบิกที่นาจะใช้เครื่องมือคือจอบเท่านั้น ทำการเผา และเริ่มจากการปลูกข้าวไร่ก่อนที่จะมีการทำนาดำหลังจากนั้น

ชาวบ้านบ้านกู่กาสิงห์ ครอบครัวยุคหนึ่งอาจจะมีที่ดินทั้งที่โคก ที่ทุ่ง หรือที่ทาม ตามที่ตนสามารถบุกเบิกได้ เมื่อไปจับจองพื้นที่ทำนา ที่เป็นทุ่งหญ้าเขมนั้น ชาวบ้านก็จะไปทำเครื่องหมายไว้กับต้นหญ้า ที่เรียกว่า “ขอดหัวหญ้า” หลังจากนั้นจึงไปปันดินให้เป็นคันทนา หรืออาจจะทำการปันคันทดินเพื่อหมายเป็นอาณาเขตของตน ใครที่ปันได้ไกลก็จะมีขอบเขตที่ดินทำกินมาก การปันคันทดินชาวบ้านจะทำเมื่อออกไปเลี้ยงวัวควายและจะค่อยๆ ปันคันทดินไปวันละเล็กละน้อย และหากมีการซื้อขายก็จะขายเป็นแปลงไม่ได้ขายเป็นไร่ ซึ่งส่วนใหญ่จะขายให้กับญาติพี่น้องกันเอง

การจับจองที่ทำกิน ในยุคเกษตรแบบดั้งเดิมที่ดินมีมากมาย การจับจองในลักษณะที่เป็นการทำเครื่องหมายไว้นี้ เป็นที่ยอมรับกันในชุมชน จะไม่มีการรุกที่ และไม่มีการโกงกัน ถ้าใครที่ทำกินในที่ดินที่มีการจับจองไว้แล้วก็จะไม่ได้รับการยอมรับในชุมชน การจับจองที่ดินยังทำได้ตามแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัว และส่วนมากมักจะจับจองใกล้ๆ กัน เพื่อป้องกันอันตรายจากสัตว์ป่าที่มีอยู่ชุกชุม ที่ดินที่มีการจับจองกันนี้ หากไม่มีการใช้ประโยชน์เวลานาน คนอื่นก็สามารถจะเข้าไปใช้ประโยชน์ในพื้นที่นั้นได้ นอกจากการจับจองแล้ว การได้มาซึ่งที่ดิน อาจจะมาจากการยกให้กันก็ได้ ถ้าเกิดถูกใจ รักใคร่ชอบพอกัน อยากให้มาอยู่ด้วยกัน โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ดูจะไป มา ลำบากไกลจากชุมชนอื่น ทั้งอาจจะมิใช่ป่าชุกชุม ที่ดินจะมีการยกให้กันเลยถ้าใครจะมาอยู่ แต่กระนั้นก็ไม่มีคนอยากมาอยู่ เพราะกลัวไข้ป่า (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2545 :136-137)

บ้านกู่กาสิงห์ เมื่อชาวบ้านบุกเบิกพื้นที่ทำกิน ในระยะแรก พื้นที่โคกจะถูกใช้ประโยชน์ทำนาก่อนพื้นที่ทุ่ง เพราะพื้นที่ทุ่งขณะนั้นรกไปด้วยหญ้าที่สูงท่วมหัว แต่เมื่อเริ่มมีการปลูกข้าวหอมมะลิ ชาวบ้านได้เลิกใช้พื้นที่โคกทำนา แต่หันมาบุกเบิกพื้นที่ทุ่งทำนาข้าวหอมมะลิแทน ดังที่ชาวบ้านรายหนึ่งบอกว่า “ช่วงข้าวมะลิมาใหม่ๆ ที่มนาโนน” พื้นที่โคก ทุ่ง และทาม ส่วนที่ยังไม่บุกเบิกจะถูกใช้ประโยชน์เป็นแหล่งอาหารพวกพืชผัก สัตว์บก รวมทั้งสัตว์น้ำ ที่สำคัญคือเป็นพื้นที่เลี้ยงวัว ควาย ของหมู่บ้าน ในหน้าฝนชาวบ้านจะ เลี้ยง วัว ควาย ในป่าโคก แต่ยามหน้าแล้งจะต้อนลงไปเลี้ยงในทาม พื้นที่โคกของหมู่บ้าน นอกจากเลี้ยงวัว ควายแล้ว ชาวบ้านก็จะหาผักพวกหน่อไม้ จับสัตว์ การหากินในป่าโคก มักจะเกิดขึ้นมากในช่วงหน้าฝน และเมื่อเข้าช่วงหน้าแล้งชาวบ้านจะไปหากินในพื้นที่ทุ่ง และทาม เก็บหาผัก จับสัตว์ และไปหาปลา เช่น การไปทอดแหเป็นกลุ่ม ที่เรียกกันว่า “ชุมแห” หรือ การไปดักปลา ที่เรียกกันว่า “เฮ็ดเฮอะ” ที่ต้องช่วยกัน 4-5 คน เมื่อได้ปลาก็แบ่งกัน (เอกสารจากกลุ่มย่อยนักวิจัยชาวบ้าน บ้านกู่กาสิงห์ สัมภาษณ์ 22 กรกฎาคม 2543 ใน นันทา สิทธิราช 2547:63)

#### 4. การทำนาและการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน

ในส่วนนี้จะมีได้กล่าวถึงขั้นตอนการทำนาโดยละเอียดเพราะได้มีผู้ศึกษาไว้มากพอสมควรแล้ว แต่จะกล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวข้องกับการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาอีสานและองค์ประกอบสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการทำนาและการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน

##### 4.1 ระบบการปลูกข้าว

การปลูกข้าวของชาวนาอีสานในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม มีลักษณะที่สำคัญคือเป็นการปลูกข้าวเหลื่อมเวลากัน ปลูกข้าวหลายพันธุ์ที่เก็บเกี่ยวไม่พร้อมกัน ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ และมีความแตกต่างของพันธุ์ข้าวที่ใช้ในการปลูกในแต่ละระบบ มีพันธุ์ข้าวที่จำเพาะเหมาะกับการทำนาในแต่ละพื้นที่ มีทั้งที่ไร่ และที่นา ในระบบนิเวศแบบภูเขา ลงไปถึงพื้นที่ โคก พื้นที่ทุ่ง และพื้นที่ลุ่ม

ในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ชาวนาเมื่อบุกเบิกที่นาใหม่ในพื้นที่ตอนมักจะเริ่มจากการปลูกข้าวไร่เพราะนายังไถยังดำไม่ได้ หลังจากนั้นหลายปีพื้นที่จึงจะสามารถยกคันคูทำเป็นที่นาได้ เมื่อย้ายไปตั้งบ้านใหม่ ชาวนาบางรายอาจจะต้องทำทั้งข้าวไร่และนาดำ เพื่อจะได้เป็นหลักประกันในเรื่องการมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือน การปลูกข้าวไร่ส่วนมากเป็นข้าวดอก ที่อายุการเก็บเกี่ยวเร็ว แต่ผลผลิตมักจะไม่สูงนัก ขนาดพื้นที่ปลูกข้าวไร่นั้นไม่ได้ใช้พื้นที่มาก เนื่องจากจำกัดในเรื่องของการบุกเบิกพื้นที่ และแรงงานในครัวเรือน ในงานของ สุวิทย์ ธีรศาศวัต กล่าวถึงการบุกเบิกพื้นที่นาของชาวนาอีสานว่าขนาดพื้นที่จะอยู่ประมาณ ไร่ ไร่ ไปจนถึง 7 ไร่ (สุวิทย์ ธีรศาศวัต 2545 :54-56)

พื้นที่ที่ชาวนาสามารถยกคันนาได้ เช่น ไม่เป็นที่ดอนจนเกินไป ชาวนาก็จะทำนาดำ มีการจัดการน้ำในแปลงนาเพื่อเลี้ยงต้นข้าว การทำนาดำจะใช้ปริมาณเมล็ดพันธุ์ในปริมาณไม่มาก ซึ่งจะได้เนื้อมากกว่าเมื่อเทียบกับการทำข้าวไร่ แต่มีข้อเสียคือต้องใช้แรงงานคนและเวลามากในการดำนา ชาวนาบ้านภูกาสิงห์รายหนึ่งที่มีที่นา 60 ไร่ ต้องใช้เวลาประมาณ 3 เดือน จึงดำนาแล้วเสร็จ ปัจจุบันการทำนาดำ ทำกันทั่วไปในภาคอีสาน แต่ก็พบว่ามีชาวนาในบางพื้นที่ได้เปลี่ยนจากการทำนาดำเป็นนาหว่าน ดังที่พบในเขตบ้านภูกาสิงห์ ที่ชาวนามีการเปลี่ยนมาทำนาหว่านกันเป็นเวลานานแล้ว ซึ่งจะได้กล่าวถึงสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงการทำนาของบ้านภูกาสิงห์ต่อไป สำหรับที่บ้านโจดก็เริ่มมีการทำนาหว่านกันบ้างแล้วในปัจจุบัน

#### 4.2 ความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำ

การทำนาในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมชาวนาจำเป็นต้องอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำ ซึ่งเป็นปัจจัยสนับสนุนด้านกายภาพที่สำคัญในการทำนา นอกจากจะต้องการในเชิงคุณภาพแล้ว ยังต้องมีปริมาณที่เพียงพอสำหรับการทำนาอีกด้วย ชาวนาแต่เดิมเมื่อตั้งถิ่นฐานจึงพยายามเสาะแสวงหาที่ดินทำกินที่อุดมสมบูรณ์เพื่อเป็นหลักประกันว่าการทำนาจะประสบผลสำเร็จ และมีข้าวบริโภคพอกินทั้งปี พื้นที่นาลุ่ม ซึ่งเป็นพื้นที่ดินอุดมสมบูรณ์กว่านาโคก จะให้ผลผลิตข้าวสูงกว่า นาลุ่มเป็นนาที่มีคุณภาพดีกว่านาโคก ในขณะที่นาโคกมีความอุดมสมบูรณ์น้อยกว่า การทำนาจึงมีความเป็นไปได้ที่จะให้ผลผลิตข้าวน้อยกว่า (เอี่ยม ทองดี 2538 :72)

แต่อย่างไรก็ตามในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมชาวนาก็มีการปรับปรุงดินด้วยมูลสัตว์ อยู่ทุกปี การปรับปรุงบำรุงดินนี้ยังได้ถูกกำหนดไว้ในฮีต คอง เกี่ยวกับการทำนา ที่กำหนดไว้ว่าเมื่อถึงเดือนสาม ขึ้นสามค่ำ วันฟ้าไขประตูน้ำ จะเป็นวันที่ชาวนาต้องทำการขนมูลลงนา ซึ่ง "มูล" ในที่นี้หมายถึง มูลสัตว์และเศษใบไม้ เศษหญ้าต่างๆ นำเอาไปใส่ไว้ในนาเพื่อให้เป็นปุ๋ยสำหรับการทำนาในฤดูที่จะถึง

การใส่มูลสัตว์ในนาเคยพบปฏิบัติกันอยู่ทั่วไปทั้งสองชุมชน สำหรับมูลสัตว์ที่นำมาใส่नाก็ได้มาจากวัว ควาย ที่ชาวนาเลี้ยงไว้นั่นเอง แต่ปัจจุบันชาวนาในพื้นที่ทั้งสองหมู่บ้านหันไปใช้ปุ๋ยเคมีกันเสียส่วนมาก ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น ดังจะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

การทำนาแต่เดิมต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก การมีปริมาณน้ำที่แน่นอน ในปริมาณที่เหมาะสม เป็นสิ่งจำเป็นที่จะทำให้ข้าวได้ผลผลิตเต็มเม็ดเต็มหน่วย การทำนาดำชาวนามีการจัดการน้ำในรูปแบบที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่นา มีการขุดคันนาขึ้นมากักเก็บน้ำ ขนาดแปลงเล็กใหญ่ ต่างกันไป ตามลักษณะพื้นที่ที่มีมาแต่เดิม แต่หากเป็นนาไร่ การจัดการน้ำมีน้อยมากเพราะอาศัยน้ำฝนแต่เพียงอย่างเดียว การที่ต้องอาศัยน้ำฝนนี้เองจึงพบว่าในบางฤดูกาลทำนาชาวนาประสบกับภาวะฝนแล้ง ได้ข้าวไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย จนทำให้ข้าวไม่พอกินในบางปี ต้องออกไปหาแลกข้าวเพื่อนำมาบริโภค และจนถึงปัจจุบันการทำนาในภาคอีสานส่วนใหญ่ก็ยังคงต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก และมักประสบกับภัยแล้งอยู่เนืองๆ ในบางพื้นที่

#### 4.3 เครื่องมือเครื่องใช้สำหรับทำนา

เครื่องมือเครื่องใช้ในวัฒนธรรมข้าวแบบดั้งเดิม เป็นเครื่องมือที่ชาวนาทำขึ้นเอง โดยใช้วัสดุที่มีในท้องถิ่น ต้องอาศัยความชำนาญและประสบการณ์ของชาวนาในการทำขึ้น เป็น

เครื่องมือที่ใช้เทคโนโลยีอย่างง่าย การใช้งานเครื่องมือต้องใช้ทั้งแรงงานคน และแรงงานสัตว์ เครื่องมือการทำนาหลักๆ ประกอบด้วย

เครื่องมือในการเตรียมดิน อาทิ ไถ คราด มีด พร้า จอบ เสียม ฯลฯ ที่ต้องใช้ทั้งแรงงานคนและแรงงานสัตว์ โดยเฉพาะในขั้นตอนการไถต้องใช้แรงงานควายหรือวัวเป็นหลัก ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ใช้เวลานาน และด้วยแรงงานสัตว์เป็นกำลังหลักในการทำนา ชาวนาแต่ก่อนจึงให้ความสำคัญกับการดูแลวัว ควายของตนเป็นอย่างมาก ชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ในอดีต ช่วงที่มีการแสดนา และการเลี้ยงตาแสดในเดือนหก ชาวนาจะกล่าวขอให้ตาแสดช่วยดูแลวัว ควาย ที่ตนใช้ทำนาให้มีสุขภาพแข็งแรง อย่าได้เจ็บไข้ จนกว่าจะแล้วเสร็จการทำนา และเมื่อทำนาเสร็จก็จะต้องมีการขอบคุณและขอขมาวัว ควายของตน ที่ได้ช่วยงานจนแล้วเสร็จการทำนา

เครื่องมือในการเตรียมดินเหล่านี้เมื่อชาวนาใช้เสร็จจะต้องเก็บไว้และดูแลอย่างดี เมื่อถึงฤดูการทำนาปีต่อไปจึงนำมาใช้งานอีก ปัจจุบันเครื่องมือการเตรียมดิน เช่น การไถนา ชาวนาได้เปลี่ยนเป็นการใช้เครื่องยนต์แทน แต่เครื่องมือจำพวก มีด พร้า จอบ เสียม ก็ยังจำเป็นต้องใช้อยู่

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บเกี่ยว อาทิ เคียว ตอก คันหลาว ไม้ตีข้าว ไม้วัด ไม้สาดข้าว ฯลฯ เครื่องมือเหล่านี้ชาวนาต้องทำขึ้นใช้เอง ยกเว้นเคียว ที่ต้องหามาจากภายนอกชุมชน เครื่องมือเมื่อใช้เสร็จก็ต้องเก็บดูแลสำหรับใช้ในปีต่อไป ในขั้นตอนของการเก็บเกี่ยวเป็นขั้นตอนที่ต้องอาศัยแรงงานคนเป็นกำลังหลักทั้งสิ้น จึงพบว่าการเก็บเกี่ยวข้าวแต่เดิมจำเป็นต้องลงแขกเพื่อให้ได้แรงงานเพียงพอสำหรับการเก็บเกี่ยวในรอบนั้นๆ จนถึงปัจจุบัน เครื่องมือเก็บเกี่ยว เช่น เคียว ก็ยังมีการใช้กันอยู่ทั่วไป ในพื้นที่บ้านโจด ก็มีการเก็บเกี่ยวด้วยแรงคน แต่ส่วนใหญ่ต้องจ้างรายวัน มิใช่การลงแขกดังเช่นแต่ก่อน และเริ่มมีรถเกี่ยวข้าวเข้ามารับจ้างในหมู่บ้าน ในขณะที่บ้านกู่กาสิงห์ส่วนใหญ่ได้เปลี่ยนไปใช้รถเกี่ยวข้าวกันแล้ว

#### 4.4 การใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม

การใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาเป็นการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้าน ในเวลานั้นยังไม่มี การส่งเสริมพันธุ์ข้าวจากหน่วยงานของรัฐ ทำให้ในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ชาวนามีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากในเรื่องพันธุ์ข้าว การทำนอยังคงเป็นการขยายเนื้อที่เพาะปลูก แต่การปลูกข้าวจะปลูกข้าวพื้นบ้านหลากหลายสายพันธุ์พบว่าอย่างน้อยครอบครัวละ 3-5 สายพันธุ์ แต่ละครอบครัวจะปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่แตกต่างกันตามสภาพพื้นที่นาของตน และความต้องการใช้ประโยชน์

จากการศึกษาพบว่าในชุมชนบ้านโจดมีพันธุ์ข้าวที่ชาวนาเคยปลูกกันไม่ต่ำกว่า 12 สายพันธุ์ ส่วนใหญ่เป็นพันธุ์ข้าวเหนียว พันธุ์ข้าวเหนียวที่ชาวนาบ้านโจดเคยปลูกมีดังนี้ ข้าวดอกขาว ข้าวดอมิด ข้าวอีตมขาว นางนวล ข้าวดอแดง ข้าวหมากม่วย ข้าวกำ ข้าวอีโตน ข้าวอีมม ข้าวอีต้า ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้ามีข้าวเหลืองอ่อน และข้าวเจ้าแดง

ในชุมชนบ้านกู่กาสิงห์มีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนาเคยปลูกไม่ต่ำกว่า 13 สายพันธุ์ พันธุ์ข้าว ข้าวอีตม ข้าวหมากม่วย ข้าวเจ้าที่หนึ่ง ข้าวขาวแป ข้าวอีเหลืองใหญ่ ข้าวบองกษัตริย์ ข้าวป่องแก้ว ข้าวปลาซิว ข้าวฮากไผ่ ข้าวขาวตาแห้ง ข้าวเจ้าลอย ข้าวนางนวล ข้าวเหนียวลอย

พบว่าการตัดสินใจใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในระบบเกษตรแบบดั้งเดิม ขึ้นอยู่กับเหตุผลหลายประการที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กัน

ประการแรกคือ สภาพพื้นที่นาเป็นตัวกำหนดการใช้พันธุ์ข้าว ชนิดของพันธุ์ข้าวปลูกที่ชาวนาใช้นั้นชาวนาถือว่าต้องใช้ชนิดของพันธุ์ข้าวปลูกให้ถูกต้องกับชนิดของพื้นที่นา ดังที่กล่าวถึงแล้วในบทที่สองว่า สภาพพื้นที่นาในภาคอีสานที่มีทั้งพื้นที่นาโคก นาทุ่ง นาทาม และพื้นที่เขาวงกต ชาวนามีการเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับระบบไร่นามาเป็นเวลานาน การใช้พันธุ์ข้าวเหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาเป็นหลักประกันของการมีข้าวกินในครัวเรือน พันธุ์ข้าวที่ชาวนาบ้านกู่กาสิงห์เคยปลูก เช่น ข้าวอีตมใหญ่ เหมาะสำหรับการปลูกในพื้นที่นาขนาดกลาง พื้นที่นาที่ท่วมต้องปลูกข้าวเจ้าลอย ข้าวเหนียวลอย ดังนี้ เป็นต้น สำหรับที่บ้านโจดในพื้นที่นาดอน พันธุ์ข้าวที่ชาวนาปลูก เช่น ข้าวดอกขาว ข้าวดอมิด เพื่อให้ทันกับช่วงเวลาของฝน ส่วนนาลุ่ม พันธุ์ข้าวที่ปลูกเช่น ข้าวอีตมขาว ข้าวนางนวล เป็นต้น

ประการที่สอง เนื่องจากชาวนาในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมปลูกข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลัก การเลือกปลูกข้าวหลายสายพันธุ์ ยังทำให้ชาวนามั่นใจว่าจะมีข้าวบริโภคพอกินตลอดปี เพราะในช่วงรอยต่อหรือผลผลิตข้าวฤดูใหม่ ข้าวที่ชาวนาเก็บไว้มักจะใกล้หมดแล้ว การปลูกข้าวเบาที่เก็บเกี่ยวได้เร็วทำให้มีข้าวมาทดแทนกันทันเวลาพอดี แม้ปัญหาขาดแคลนข้าวกินในช่วงต้นฤดูทำนา พันธุ์ข้าวเหนียว เช่น ข้าวป่องแก้ว เป็นข้าวเบาเก็บเกี่ยวได้เร็ว เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเบา ชาวนาจะเอาข้าวไปทำบุญและแจกจ่ายญาติพี่น้องให้ได้กินข้าวใหม่เพื่อเป็นบ่งบอกว่าปีนี้จะมีข้าวกินครบรอบปี

ประการที่สาม การปลูกข้าวหลายพันธุ์ที่มีระยะเวลาเก็บเกี่ยวไม่พร้อมกันช่วยให้ชาวนาสามารถจัดการแรงงานในการเก็บเกี่ยวได้อย่างเหมาะสม เพราะแรงงานเก็บเกี่ยวเป็นสิ่งจำเป็น

สำหรับการผลิต ข้าวที่มีอายุเกี่ยวไม่พร้อมกันทำให้ชาวนาสามารถเก็บเกี่ยวทยอยกันไปเรื่อยๆ จนเสร็จ และหากมีการลงแขกชาวนาก็สามารถกำหนดช่วงเวลาที่จะลงแขกช่วยกันได้ แต่หากเป็นการปลูกข้าวพันธุ์เดียวพร้อมกันดังที่พบในระบบเกษตรสมัยใหม่ จะทำให้ชาวนาแต่ละคนต้องเกี่ยวของตนเองให้เสร็จก่อน จึงไม่มีเวลาลงแขกช่วยเหลือกัน และสิ่งสำคัญในขั้นตอนหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จแล้วชาวนานำข้าวมา นวด ฟาด ขนขึ้นเล้า เหล่านี้ ชาวนาจำเป็นต้องระดมแรงงานช่วยกันเพื่อให้เสร็จโดยเร็ว เพราะหากล่าช้าจะทำให้ข้าวที่เก็บเกี่ยวแล้วเสียหายได้

ประการที่สี่ ด้วยเหตุที่จุดมุ่งหมายอยู่ที่การบริโภคของครัวเรือน เรื่องของรสชาติและการใช้ประโยชน์ของแต่ละท้องถิ่น จึงยังเป็นอีกเหตุผลหนึ่ง ที่ชาวนาในเวลานั้นมีการปลูกข้าวหลายพันธุ์ ขึ้นอยู่กับความชอบในเรื่องรสชาติและการใช้ประโยชน์จากข้าวชนิดนั้นๆ พันธุ์ข้าวที่ปลูกในเขตบ้านกู่กาสิงห์แต่เดิม เช่น ข้าวพม่า เหมาะสำหรับนำมาแปรรูปทำข้าวเม่า ข้าวเจ้าแดง ข้าวเจ้าเหลือง เป็นข้าวที่เหมาะสมสำหรับนำมาทำขนมจีน ทำลอดช่อง ทำขนมข้าวปาด เพราะให้แป้งเหนียวดี พันธุ์ข้าวอีहनอนน้อย เป็นพันธุ์ข้าวที่ชาวนาบ้านโศกเห็นว่าเหมาะในการทำสาโท ข้าวเกรียบ ขนมนางเล็ด ข้าวต้มมัด โดยเฉพาะเหล้าสาโทจากข้าวอีहनอนน้อยจะให้รสชาติดีมาก และเนื่องจากในปีหนึ่งๆ ชาวนาจะมีกิจกรรมเกี่ยวกับการทำบุญอยู่เกือบทุกเดือน ชุมชนที่บริโภคข้าวเหนียวก็ยังคงจำเป็นต้องปลูกข้าวเจ้าไว้เพื่อทำขนมสำหรับการไปทำบุญด้วย เช่น การปลูกข้าวเจ้าแดงที่จะต้องปลูกกันเกือบทุกครัวเรือนสำหรับไว้ทำขนมจีน และทำขนมอื่นๆ

ประการที่ห้า ความเชื่อที่เกี่ยวกับข้าว ชาวนาในเวลานั้นมีความเชื่อในเรื่องของข้าวอยู่มาก เช่น ความเชื่อเรื่องข้าวก่ำเป็นพญาข้าวจะต้องปลูกไว้ในนา ความเชื่อเรื่องข้าวก่ำนี้พบทั้งในเขตชุมชนไทย-ลาว และไทย-เขมร โดยเฉพาะในชุมชนเขมรนั้นเชื่อว่าการปลูกข้าวก่ำไว้ในนาจะสามารถป้องกันไม่ให้ผู้ที่มีวิชาอาคมทำการเรียกข้าวที่มีอยู่ในนาของตนไปเข้าในเล้าของคนผู้นั้นได้ (ผึ่ง อินทร์แป้น ใน นันทา สิทธิราช 2547: 76)

#### 4.5 การได้มาของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

ในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านการได้มาของพันธุ์ข้าวของชาวนาได้มาจากหลายทาง ส่วนมากแล้วชาวนาจะเก็บพันธุ์ข้าวจากแปลงนาของตนเอง ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวที่ปลูกต่อๆ กันมาในครอบครัว นอกจากนี้การได้มาของพันธุ์ข้าวยังได้มาจากเพื่อนบ้าน หรือญาติพี่น้อง ซึ่งอาจจะเกิดจากการได้มีโอกาสกินข้าวชนิดนั้นแล้วเกิดความพอใจในรสชาติ หรือได้รับรู้จากคนในชุมชนเดียวกันว่าใครมีข้าวพันธุ์ที่มีลักษณะดีก็จะบอกต่อกันในชุมชน และชาวนาก็จะพากันแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเหล่านั้นมาปลูก ซึ่งมักจะเป็นการแลกเปลี่ยนกันภายในชุมชนมากกว่าที่จะเป็นการแลกเปลี่ยนกันกับนอก

ชุมชน ชาวบ้านถูกกาสิงห์รายหนึ่งกล่าวว่า ถ้าการทำนาประสบความเสียหาย ไม่สามารถเก็บพันธุ์ข้าวได้ ก็จะต้องมีการแลกกับญาติ เพื่อนบ้าน เพื่อให้ได้ข้าวมาทำพันธุ์ ชุมชนที่ไปตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้านใหม่ ก็จะต้องนำพันธุ์ข้าวจากหมู่บ้านเดิมของตนไปปลูกยังหมู่บ้านใหม่ด้วย

ชาวบางรายอาจจะได้เดินทางไปต่างถิ่น เมื่อพบข้าวพันธุ์ใดที่ตนเองถูกใจก็จะนำกลับมาปลูกยังพื้นที่ของตน เช่นพันธุ์ข้าวนาหวานพันธุ์หนึ่งซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวจำวลอยครึ่งตัวที่ปลูกกันในแถบอยุธยา มีการนำมาปลูกแถบบ้านเขว้า จังหวัดชัยภูมิตั้งแต่ปี 2484 โดยนายฮ้อยคำควาย ที่ไปค้าควายในแถบภาคกลางในเวลานั้น (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2545:102)

การได้มาของพันธุ์ข้าวปลูกของชาวนาจึงเป็นไประหว่างชาวนาด้วยกันอย่างอิสระ ในการที่จะเลือกใช้พันธุ์ข้าว พันธุ์ใดสำหรับปลูกไว้บริโภคในครัวเรือนของตน และจนถึงปัจจุบันการได้มาของข้าวปลูกของชาวนาส่วนหนึ่งก็ยังคงอาศัยระบบการเก็บพันธุ์จากพ่อแม่ การแลกเปลี่ยนกับญาติพี่น้อง รวมถึงการแลกเปลี่ยนจากเครือข่ายที่รู้จักคุ้นเคยกัน เช่น กรณีการแพร่กระจายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่มีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ ทั้งที่บ้านโจดและบ้านถูกกาสิงห์ ก็เริ่มต้นจากเครือข่ายแกนนำชาวบ้านและเข้าไปยังสมาชิกรายอื่นๆ ในชุมชน

#### 4.6 การเก็บพันธุ์และการคัดพันธุ์ข้าวของชาวนา

การที่เป้าหมายการผลิตยังคงเป็นการบริโภคในครัวเรือนของชาวนา เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวนายังคงรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวไว้ในระบบการผลิตของตน โดยปกติแล้วหลังจากเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยวข้าวชาวนาจะเก็บข้าวของตนเองไว้สำหรับทำพันธุ์ การคัดพันธุ์ข้าวของชาวนา จะเป็นการเลือกข้าวในแปลงของตน โดยอาศัยความรู้จากประสบการณ์ของชาวนาแต่ละคนที่เรียนรู้มาจากพ่อแม่ ข้าวที่มีลักษณะดีตามสายพันธุ์จะถูกเก็บไว้ทำพันธุ์ ส่วนข้าวที่มีลักษณะเปลี่ยนไปจากเดิม ชาวนาก็จะคัดออก และเลือกเอาลักษณะที่สม่ำเสมอและรักษาลักษณะเดิมของพันธุ์ไว้ เพื่อเก็บไว้เป็นเชื้อพันธุ์ในปีต่อไป

การเก็บและคัดพันธุ์ข้าวปลูกนี้ทำให้ชาวนาได้ข้าวที่มีลักษณะดีเก็บไว้ทำพันธุ์ ชาวนาในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิมให้ความใส่ใจกับการคัดพันธุ์ข้าวมาก เพราะหมายถึงผลผลิตข้าวที่ครอบครัวตนเองจะมีบริโภคในปีต่อไป ซึ่งความรู้เรื่องการคัดข้าวสำหรับทำพันธุ์ ชาวนาได้รับการถ่ายทอดผ่านการเรียนรู้จากในครอบครัวของตนเอง ความรู้ของชาวนาในการเก็บรักษามลิตพันธุ์ในแต่ละครัวเรือนยังมีความหลากหลาย ต่างกันไปในแต่ละชุมชน แต่มีลักษณะร่วมคือการเลือก

พันธุ์ข้าวที่มีลักษณะดี และสามารถเป็นหลักประกันว่าถ้าปลูกไปแล้วจะต้องมีข้าวกิน ในสภาพพื้นที่ที่ข้าวนั้นสามารถปลูกได้ โดยที่ยังมีลักษณะและรสชาติของพันธุ์นั้นๆ คงอยู่

การคัดพันธุ์ข้าวเพื่อนำไปทำพันธุ์ ข้าวที่มีลักษณะที่ชาวนาเห็นว่า “ปลูกได้ดี” จะถูกเก็บและขยายพันธุ์ปลูก หากข้าวไม่มีลักษณะที่ต้องการ ชาวนาก็จะไม่นำมาปลูกในนาของตน ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่ชาวนาให้ความสำคัญ คือเรื่องของผลผลิต การปลูกได้ดี นั้นหมายรวมถึงว่า จะต้องให้ผลผลิตดีด้วย แต่ถึงแม้ว่าผลผลิตข้าวพื้นบ้านบางพันธุ์จะไม่สูงมากนัก แต่การปลูกหลายพันธุ์ก็ทำให้ได้ข้าวเพียงพอสำหรับบริโภค ซึ่ง ยศ สันตสมบัติ กล่าวว่า เรื่องของรสชาติและปริมาณผลผลิต เป็นเงื่อนไขหลักของการเก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวไว้ เพราะการเก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวที่เกษตรกรชอบนั้น หมายความว่าเกษตรกรจะต้องปลูกข้าวพันธุ์นั้นไปทุกปี (ยศ สันตสมบัติ 2544: 73)

เมื่อจะคัดพันธุ์ข้าวไว้ทำพันธุ์ ชาวนาจึงต้องรู้ลักษณะของพันธุ์ข้าวที่ตนเองปลูก ตั้งแต่เรื่องของระยะเวลาปลูก จนถึงระยะเวลาเก็บเกี่ยว ความชอบน้ำ ไม่ชอบน้ำ ลักษณะต้น เมล็ด สีของข้าว รสชาติ รวมทั้งลักษณะพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการปลูก ฯลฯ ความรู้เหล่านี้มาจากการสังเกตของชาวนาเอง และการสั่งสมความรู้มาจากพ่อแม่ ทั้งยังสามารถถ่ายทอดผ่านกันโดยอิสระเมื่อมีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูกระหว่างชาวนาด้วยกัน

ชาวนาบ้านโจด เมื่อจะทำการเก็บข้าวแต่ละพันธุ์ไว้สำหรับเป็นพันธุ์ข้าวปลูก จะเลือกบริเวณแปลงที่ข้าวขึ้นงามเป็นแปลงที่จะเก็บข้าวไว้ทำพันธุ์ เมื่อถึงเวลาเกี่ยวข้าว ข้าวที่จะเอาไว้ทำพันธุ์จะถูกเกี่ยวแยกออกมาจากข้าวที่จะเอาไว้กิน หลังจากนั้นชาวนาจะเลือก “ถอดรวง” เอาข้าวที่มีลักษณะต่างจากพวกในมัดเดียวกันออกไป ลักษณะที่จะถูกถอดออก คือ ลักษณะที่ชาวนาเรียกว่า “ข้าวหมาแหง” เช่นลักษณะเป็นข้าวแดง หรือมีข้าวพันธุ์อื่นที่มากมกกับพันธุ์ที่เลือกไว้ทำพันธุ์ หลังจากนั้นข้าวที่คัดแล้วก็จะนำมาฟาด และเก็บไว้ในเล้า แยกแต่ละพันธุ์ไม่ให้ปนกัน

การเก็บพันธุ์ชาวนาจะต้องระมัดระวังที่จะไม่ให้ข้าวแต่ละพันธุ์ปนกัน เพราะหากมีการปนกันเมื่อนำไปปลูกอาจจะไม่เหมาะกับสภาพที่นาและไม่ได้ผลผลิตในปีนั้น ชาวนาบ้านโจดเมื่อเก็บพันธุ์ข้าวจะสาน “กะทอ” ซึ่งเป็นภาชนะสานจากไม้ไผ่ลักษณะคล้ายตะกร้าแต่ตาห่าง ไม่มีหู รองด้วยใบตองตึง หรือใบยางเหียง จึงนำพันธุ์ข้าวแต่ละพันธุ์ใส่พันธุ์ละกะทอ หลังจากนั้นจึงเก็บไว้ในเล้าข้าว

การเก็บข้าวไว้ทำพันธุ์ข้าวบางรายอาจจะทำก่อนที่จะนวดข้าว หรือบางรายอาจจะแยกข้าวไว้และนวดหลังจากนวดข้าวขึ้นแล้วก็ได้ ชาวบ้านบ้านใจตรงรายหนึ่งบอกว่าจะต้องทำข้าวพันธุ์ไว้ให้เพียงพอเสียก่อนจึงจะนวดข้าวสำหรับบริโภคขึ้นใส่แล้ว เป็นการให้ความสำคัญกับการที่ต้องเก็บข้าวสำหรับทำพันธุ์ไว้ให้เพียงพอในฤดูกาลปลูกหน้า

การทำนาแบบดั้งเดิม ชาวนาแต่ละครัวเรือนจะต้องเก็บพันธุ์ข้าวไว้ให้พอใช้สำหรับการทำนาแต่ละปี ในงานของสุวิทย์ ธีรศาสตร์ กล่าวถึงปริมาณพันธุ์ข้าวที่ชาวนาอีสานใช้จะประมาณ 4.3 กิโลกรัมต่อไร่จนถึง 7.5 กิโลกรัมต่อไร่ (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2545 :83) การใช้พันธุ์ข้าวปลูกแต่ละพันธุ์จะมีปริมาณไม่มากนัก ขึ้นอยู่กับขนาดที่นาของชาวนาแต่ละคน ปริมาณพันธุ์ข้าวปลูกชาวนาบ้านใจตรงใช้ประมาณ 1 ปีบ (ประมาณ 12 กิโลกรัม ผู้เขียน) สำหรับพื้นที่ตกกล้า 1 ตากกล้า (ประมาณ 1 งาน ผู้เขียน) และสามารถนำไปดำในพื้นที่นาได้ประมาณ 2 ไร่ ชาวนาอีสานแต่เดิมจึงไม่ได้มีค่าใช้จ่ายที่เป็นตัวเงิน ในเรื่องของพันธุ์ข้าวปลูก เพราะได้พันธุ์มาจากการเก็บพันธุ์เองหรือแลกเปลี่ยนระหว่างชาวนาด้วยกัน โดยมีได้มีการซื้อขายพันธุ์ข้าวในเวลานั้น ปัจจุบันการเก็บพันธุ์ข้าวชาวนาสวนใหญ่ได้มีการคัดพันธุ์เหมือนดังแต่ก่อน ซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

#### 4.7 ระบบการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา

นอกจากการแลกเปลี่ยนข้าวเพื่อบริโภค เครื่องใช้เพื่อการทำนา หรือเครื่องมืออื่นๆ แล้ว การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวยังพบได้ทั่วไปในชุมชนชาวนาอีสาน เมื่อชาวนาคนใดเห็นข้าวที่ตนเองไม่เคยปลูกมาหรือได้กินข้าวพันธุ์ที่ตนเองไม่เคยปลูกมาก่อน เห็นว่ารสชาติดี เกิดความสนใจ ก็มักจะซักถามชื่อพันธุ์ และคุณสมบัติของข้าวพันธุ์นั้นๆ ว่าชื่อข้าวพันธุ์อะไร ปลูกกับที่นาแบบไหน หลังจากนั้นจะบอกขอยืมพันธุ์ข้าวหรือขอแลกพันธุ์ หลังจากเก็บเกี่ยวแล้วจึงจะมาเอาพันธุ์ข้าว นั้นไปปลูกในนาของตน

ชาวนาบางรายอาจจะขอแลกข้าวพันธุ์กับข้าวที่ตนมีอยู่ แต่บางรายอาจจะขอยืมเมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จก็ค่อยนำข้าวมาคืน อัตราส่วนของข้าวที่นำมาแลกกับข้าวปลูกทำพันธุ์ จะเป็นอัตราส่วนที่เท่ากัน ซึ่งโดยปกติแล้วจะเป็นการแลกเปลี่ยนกันระหว่างชาวนาในชุมชนเดียวกัน การแลกเปลี่ยนมักเกิดขึ้นภายในเครือญาติพี่น้องก่อน ค่อยกระจายออกไปยังเพื่อนบ้านรายอื่นๆ

การแลกเปลี่ยนกันนี้สามารถแพร่กระจายพันธุ์ข้าวออกไปให้ชาวนาด้วยกัน ทำให้ข้าวถูกนำไปปลูกในหมู่ชาวนากว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งกฤษฎา บุญชัย เห็นว่า กระบวนการแลกเปลี่ยนพันธุ์

พืชของชาวบ้าน เป็นวิธีการดั้งเดิมของชุมชนในการรักษาความหลากหลายของธัญญาหารเอาไว้ เป็นกระบวนการที่วางอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน (กฤษฎา บุญชัย 2540 :109)

ระบบการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวนี้มีข้อสังเกตที่น่าสนใจอย่างน้อย 4 ประการ คือ

1. เป็นระบบที่กระจายความหลากหลายของพันธุ์ข้าว การมีข้าวหลายพันธุ์ ทำให้ชาวนาที่มีโอกาสที่จะได้เลือกพันธุ์ข้าวเหล่านั้นเพื่อนำไปทดลองปลูก เมื่อชาวนารายใดได้รู้จักพันธุ์ข้าวจากเพื่อนบ้าน และแลกเปลี่ยนไปปลูกในนาของตน ก็มีโอกาสที่ข้าวพันธุ์นั้นจะกระจายออกไปมากยิ่งขึ้น

2. เป็นระบบที่ไม่ได้ตั้งอยู่บนเงื่อนไขของการค้าข้าวแต่อยู่บนพื้นฐานของการมีข้าวบริโภค การที่ชาวนามีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไปทดลองปลูกในนาของตนในเวลานั้น เป็นเงื่อนไขที่กำหนดโดยชาวนาเอง โดยมีได้มีเงื่อนไขของการค้าข้าวเข้ามาเกี่ยวข้อง คงมีเพียงเงื่อนไขของการใช้พันธุ์ข้าวเพื่อตอบสนองต่อการบริโภคของครัวเรือนในเวลานั้นเป็นสำคัญ เพราะแม้ว่าข้าวเหนียวในเวลานั้นจะมีราคาต่ำกว่าราคาข้าวเจ้า แต่ก็ไม่ได้ทำให้ชาวนาเลิกปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภคแต่อย่างใด

3. เป็นระบบที่มีอิสระในการแลกเปลี่ยน การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาแต่เดิมนั้นถือว่าเป็นระบบที่มีอิสระในการแลกเปลี่ยน เพราะเมื่อชาวนารายใด พอใจจะแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกับเพื่อนบ้านคนใด ก็สามารถทำการแลกเปลี่ยนกันได้ และหากชาวนาเอาไปทดลองปลูกแล้วพบว่าไม่เหมาะกับนาของตนก็สามารถตัดสินใจที่จะไม่ปลูกข้าวพันธุ์นั้นๆ ได้

4. เป็นระบบที่ต้องการการเอื้อเพื่อแบ่งปันกันชุมชน การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจะเกิดขึ้นได้ จำเป็นที่จะต้องอาศัยการเอื้อเพื่อแบ่งปันกันของคนในชุมชน เพราะการแลกเปลี่ยนจะเกิดขึ้นไม่ได้หากอีกฝ่ายไม่ยินยอมให้มีการแลกเปลี่ยน

5. ความแข็งแกร่งของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน

ข้าวพันธุ์พื้นบ้านได้ถูกปลูก รักษา และสืบทอดกันมาในชุมชนชาวนามาเป็นเวลานาน การที่พันธุ์ข้าวพื้นบ้านสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านหรืออีกนัยหนึ่งคือในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมนั้น น่าจะเกิดขึ้นเนื่องจากคุณลักษณะอันเป็นจุดแข็งของข้าวพันธุ์พื้นบ้านซึ่งมีอยู่หลายประการดังนี้คือ

ประการที่หนึ่ง สามารถตอบสนองต่อการบริโภคของครัวเรือนได้อย่างเหมาะสม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เป้าหมายหลักของการทำนาเพื่อให้มีข้าวบริโภคในครัวเรือน การปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่มีความหลากหลายทั้งทางชนิดพันธุ์ ความเหมาะสมกับพื้นที่ มีความทนทานต่อโรคแมลง ช่วยให้สามารถจัดการแรงงานได้อย่างสอดคล้องกัน คุณลักษณะของข้าวที่ตอบสนองเป้าหมายการผลิตแบบ “เอ็ดอยู่ เอ็ดกิน” ของครัวเรือน จึงเป็นหลักประกันของการมีข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนชาวนา

ประการที่สอง มีความหลากหลายของพันธุ์กรรมสูง พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนาปลูกมีความแตกต่างกัน ซึ่งแตกต่างกันทั้งด้านของลักษณะพันธุ์ข้าว พื้นที่ปลูก ระยะเวลาการเก็บเกี่ยว รสชาติ และการใช้ประโยชน์ เป็นต้น ชุมชนชาวนาในพื้นที่ศึกษาเคยมีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอยู่หลากหลาย ทั้งที่ชื่อซ้ำกัน และชื่อแตกต่างกัน มีพันธุ์ข้าวของพื้นที่ลุ่มต่ำ จนถึงพื้นที่โคก และไม่เพียงแต่พันธุ์กรรมข้าวเท่านั้นที่ถูกเก็บรักษาไว้ในระบบการทำเกษตรแบบดั้งเดิม แต่พันธุ์ของพืช ผัก พืชไร่ ที่ชาวนาจำเป็นต้องปลูกไว้ในแปลง สำหรับเป็นอาหาร ก็ได้ถูกเก็บรักษาไว้ในระบบการผลิตด้วย

ประการที่สาม มีความสามารถปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ ระบบนิเวศไร่นาของชาวนา ในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม พันธุ์ข้าวแต่ละพันธุ์มีการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาที่แตกต่างกันไป ความหลากหลายของระบบนิเวศ ทำให้ชาวนามีความจำเป็นและต้องการความหลากหลายของสายพันธุ์พืช ในการเลือกปลูกพืชแต่ละชนิดในพื้นที่ที่เหมาะสม (ยศ สันตสมบัติ 2544: 128) ดังที่ พบว่ามีทั้งพันธุ์ข้าวไร่ พันธุ์ข้าวนา ที่มีทั้งพื้นที่นาโคก หรือนาดอน ที่นาทุ่ง หรือนาลุ่ม และที่นาทาม เช่น มีพันธุ์ข้าวที่สามารถยืดยาวขึ้นเหนือน้ำได้ เมื่อระดับน้ำสูงขึ้น หรือในสภาพที่แล้ง อาศัยเพียงน้ำฝน พันธุ์ข้าวไร่ ก็สามารถทนแล้งและอยู่รอดจนให้ผลผลิตได้

ประการที่สี่ มีความสามารถในการทนทานต่อศัตรูธรรมชาติ ในระบบการผลิตที่อาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดินตามธรรมชาติ และน้ำฝนในแต่ละรอบปี พันธุ์กรรมพื้นบ้านได้พัฒนาการตนเองให้สามารถต้านทานโรคและแมลง สามารถปรับตัวเองให้อยู่ได้กับสภาพแวดล้อมในแปลงของเกษตรกร ดังที่ชาวนาในระบบการผลิตแบบดั้งเดิมแม้ไม่ใช้ ปุ๋ย ฆ่าแมลง ก็พบว่าข้าวก็ยังได้กิน และแม้ว่าจะมีพันธุ์ที่อ่อนแอต่อโรค แต่ก็อาจจะเกิดขึ้นในบางปีที่สภาพอากาศไม่เอื้ออำนวยเท่านั้น

ประการที่ห้า ต้นทุนการผลิตต่ำ การที่ข้าวพันธุ์พื้นบ้านมีความสามารถในการปรับตัวให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ที่หลากหลาย ความสามารถในการต้านทานต่อโรคและแมลง รวมทั้ง

ความสามารถในการรักษาระบบนิเวศธรรมชาติได้อย่างดีเยี่ยม เช่น ไม่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมี แต่สามารถอยู่ในสภาพนิเวศนาที่มีเพียงการใส่ปุ๋ยมูลสัตว์ได้ ทำให้ต้นทุนการผลิตต่ำ ซึ่งสอดคล้องกับเป้าหมายของการปลูกข้าวไว้กินในครัวเรือนได้เป็นอย่างดี

ประการที่หก มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชุมชน พันธุกรรมข้าวในระบบเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม ยังมีลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ อยู่บนฐานของวัฒนธรรมชุมชนที่มีวัฒนธรรมข้าวเป็นแกนหลัก ดังที่พบว่าในชุมชนทั้งสองชุมชนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านสามารถตอบสนองเป้าหมายการผลิตแบบพึ่งตนเองของชาวนาได้ การช่วยเหลือแรงงานลงแขกทำให้ชาวนาสามารถจัดการแรงงานเก็บเกี่ยวได้ลงตัว ช่วยร้อยรัดความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ให้มีการเอื้อเฟื้อแบ่งปัน และเกื้อกูลกัน การติดต่อระหว่างชุมชน ที่แตกต่างกันทางวัฒนธรรมยังได้นำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนและการพัฒนาพันธุ์ข้าวให้หลากหลายมากยิ่งขึ้น ความหลากหลายทางวัฒนธรรม มีความสัมพันธ์กับความหลากหลายของพันธุ์พืชในแปลงเกษตรกร และเป็นผลผลิตของปฏิสัมพันธ์ที่ซับซ้อนของกระบวนการเลือกสรรทางธรรมชาติและวัฒนธรรมไปพร้อมกัน (ยศสันสมบัติ 2544 :70)

#### 6. ลักษณะของการพึ่งตนเองด้านพันธุกรรมข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน

จากการศึกษาได้วิเคราะห์ถึงลักษณะของการพึ่งตนเองในเรื่องพันธุกรรมข้าวของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน พบว่ามีลักษณะร่วมกันหลายประการ

ประการแรก ชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ให้เป้าหมายอยู่ที่การบริโภคภายในครัวเรือน ซึ่งสอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนแบบ “เอ็ดอยู่ เอ็ดกิน” การที่ชาวนาตั้งเป้าให้ครัวเรือนมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภค ได้สร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับครอบครัวชาวนา สร้างหลักประกันจากการปลูกข้าวที่หลากหลายสายพันธุ์เพื่อลดความเสี่ยงการขาดแคลนข้าว ทำให้ชาวนาในเวลานั้นสามารถพึ่งตนเองได้ ทั้งในแง่ของการมีข้าวพอเพียงและการมีพันธุ์ข้าวที่ตอบสนองต่อการผลิตของตน

ประการที่สอง การพึ่งตนเองได้ต้องมีเพียงพอ ทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ ชาวนาจึงต้องคัดเลือก และเก็บพันธุ์ข้าวให้เพียงพอสำหรับการทำพันธุ์ โดยการเก็บรักษาพันธุ์เองภายในครัวเรือน หรือเสาะหาจากเครือข่ายญาติพี่น้อง เพื่อให้มีพันธุ์ข้าวสำหรับการปลูกในฤดูนั้นๆ หรือ

ได้พันธุ์ข้าวที่ดีกว่าเดิมมาปลูกนานาของตน ในแง่ข้าวนาจึงเป็นผู้เก็บรักษาสายพันธุ์ข้าวที่ตนเองเห็นว่าดี เหมาะกับสภาพการปลูกในนาของตนไว้ไม่ให้สูญพันธุ์

ประการที่สาม การรักษาและสร้างความหลากหลาย การพึ่งตนเองในเรื่องพันธุ์ข้าวของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน เป็นการรักษาและสร้างความหลากหลายทางสายพันธุ์ เพราะชาวนาต้องปลูกข้าวหลากหลายสายพันธุ์อยู่ทุกปี โดยมาจากการคัดพันธุ์และเก็บเองในแปลงนาของตน การพึ่งตนเองโดยการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวที่หลากหลายไว้ต่อเนื่อง ทำให้ชาวนายังคงมีพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับระบบนิเวศในนาของตน และสามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างหลากหลาย

ประการที่สี่ การมีอิสระและเป็นตัวของตัวเองในการตัดสินใจใช้พันธุ์ข้าว จะเห็นว่าเหตุผลของการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาในเวลานั้นมีความเป็นอิสระ การเลือกใช้พันธุ์ข้าวจากชนิดพันธุ์ที่มีอยู่หลากหลายถูกกำหนดและตัดสินใจได้เองโดยชาวนา ตั้งแต่การเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่จะปลูกจนถึงการบริโภคข้าว ตลอดจนการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์กับเครือญาติ หรือเพื่อนบ้าน สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นโดยเสรี บนพื้นฐานของความเท่าเทียม และการเอื้อเพื่อแบ่งปันกัน ดังที่เมื่อชาวนาไปพบว่าข้าวของเพื่อนบ้านมีรสชาติดี ก็สามารถที่จะขอเมล็ดพันธุ์ข้าวนั้นมาทำพันธุ์สำหรับปลูกในแปลงนาของตนเองได้ หรือการที่ชาวนาได้ทดลองปลูกข้าวบางพันธุ์ในนาตน และเห็นว่า รสชาติไม่ดี หรือไม่เหมาะกับที่นาของตน ก็สามารถตัดสินใจได้โดยตัวของชาวนาเองว่า ไม่เอาพันธุ์นั้นมาปลูก เพราะไม่เหมาะกับที่นา การที่เกษตรกรสามารถที่จะพัฒนาปรับปรุง คัดพันธุ์ สายพันธุ์พืชที่มีความสำคัญต่อระบบอาหารของตนเอง มาอย่างต่อเนื่องยาวนาน และสามารถแลกเปลี่ยนสายพันธุ์ระหว่างกันได้โดยอิสระ ลักษณะนี้ได้ทำให้เกิดการคัดเลือกและปรับปรุงสายพันธุ์พืชให้มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2544 :69)

ประการที่ห้า มีการส่งสมภูมิปัญญาด้านพันธุ์ข้าว การที่ชาวนามีการเก็บรวบรวม และคัดพันธุ์ข้าวในนาของตน ทำให้ความรู้ในเรื่องข้าวแต่ละพันธุ์ได้ถูกพัฒนาขึ้นจากการเรียนรู้ของชาวนาเอง เช่น ความรู้เรื่องระบบนิเวศของข้าว ความรู้เรื่องลักษณะของข้าว ความรู้เรื่องการใช้ประโยชน์จากข้าว ฯลฯ ดังที่ได้กล่าวถึงไปแล้วในตอนต้นๆ ของบทนี้ จึงเห็นว่าการพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้าน ได้ทำให้เกิดการส่งสมภูมิปัญญาเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวไว้มากมาย มีการเรียนรู้ถ่ายทอดผ่านครอบครัว ชุมชน อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นความรู้ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมชุมชนและระบบนิเวศ

## 7. สรุป

ในระบบวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านชาวนามีความสามารถในการพึ่งตนเองสูง โดยเฉพาะในด้านพันธุ์ข้าวที่ชาวนาจะมีการคัดพันธุ์เก็บพันธุ์เอง มีการปลูกข้าวหลายสายพันธุ์ตามสภาพพื้นที่นา สอดคล้องกับเป้าหมายการมีข้าวไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือน ซึ่งทำให้ชาวนาในเวลานั้นมีความเป็นอิสระในการตัดสินใจใช้พันธุ์ข้าว และมีการส่งสมภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านไว้อย่างหลากหลาย

ลักษณะการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านในด้านพันธุ์ข้าวพบว่า ในระบบการทำเกษตรแบบดั้งเดิม การปลูกข้าวที่หลากหลายพันธุ์ทำให้ชาวนามีหลักประกันในการมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภคตามเป้าหมายของการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก มีความมั่นคงด้านอาหาร ชาวนามีพันธุ์ข้าวเพียงพอทั้งในเชิงคุณภาพและปริมาณเพราะสามารถเก็บพันธุ์คัดพันธุ์เอง มีความหลากหลายของพันธุ์ข้าว และมีความเป็นอิสระในการตัดสินใจเลือกใช้พันธุ์ข้าวให้ตอบสนองต่อเป้าหมายการพึ่งตนเองของครัวเรือน การปลูกข้าวพื้นบ้านของชาวนายังมีการส่งสมความรู้ด้านการทำนาและความรู้ด้านพันธุ์ข้าวไว้อย่างหลากหลายซึ่งเป็นความรู้ที่อยู่บนฐานของการพึ่งตนเองของชาวนา

#### บทที่ 4

##### วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ในชุมชนชาวนาอีสาน

ในบทนี้กล่าวถึงวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ในชุมชนชาวนาอีสาน ลักษณะของระบบเกษตรสมัยใหม่ พัฒนาการของการส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสาน ตั้งแต่ยุคเริ่มต้นจนถึงยุคข้าวหอมมะลิเฟื่องฟูในปัจจุบัน การเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ของชาวนาอีสานศึกษาจากการปลูกข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ ข้อสังเกตบางประการต่อการปรับเปลี่ยนเข้าสู่วัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ของชุมชน การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ และเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

##### 1. วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่เป็นผลมาจากการปรับเปลี่ยนในเรื่องเทคโนโลยีการทำนาของชาวนาเข้าสู่การทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ที่มีเป้าหมายการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อขายของชาวนาอีสานมีปัจจัยหลายประการ แต่พบว่าการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญสามประการที่กระทบต่อวิถีชีวิตชาวนาอีสานและเป็นตัวผลักดันให้ชาวนาอีสานเข้าสู่ระบบเกษตรสมัยใหม่ที่เน้นการผลิตเพื่อขาย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวคือ

1. การเสียภาษีรัฐูปการหรือการเสียค่าหัว คนละ 4 บาทต่อปี และเงินศึกษาพลีคนละ 2 บาทต่อปี มิฉะนั้นจะถูกเกณฑ์แรงงานในลักษณะอนาถา ทำให้ชาวนารู้สึกต่ำต้อยและเสียศักดิ์ศรีมาก ชาวนาต้องพยายามหาเงินเพื่อนำมาจ่ายให้กับรัฐ การผลิตเพื่อขายจึงเป็นทางออกหนึ่งของชาวนาที่ทำให้มีเงินสำหรับนำมาจ่ายให้กับรัฐในเวลานั้นได้
2. นโยบายการพัฒนาภาคอีสานนับตั้งแต่หลังปี 2500 เป็นต้นมา ส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อส่งออก คือ ปอและมันสำปะหลัง และต่อมาคืออ้อยและข้าวโพด ทำให้ชาวนาบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจเหล่านี้กันมาก มีการลดพื้นที่ทำนาปลูกข้าวไว้กินเพื่อนำมาปลูกพืชไร่เพื่อขายซึ่งส่งผลกระทบต่อการพึ่งตนเองของชาวนาอีสาน และจนถึงปัจจุบันนโยบายการปลูกเพื่อส่งออกก็ยังคงเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนาเกษตรในประเทศไทย ภาคอีสานที่มีพื้นที่ทำการเกษตรมากที่สุดก็เป็นพื้นที่เป้าหมายหลักของการผลิตเพื่อส่งออกที่สำคัญคือข้าวหอมมะลิ ที่ปัจจุบันตลาดได้ขยายกว้างไปมาก ข้าวหอมมะลิขายได้ราคาดีเมื่อเทียบกับการปลูกข้าวพันธุ์อื่นๆ

3. การขยายตัวของทุนนิยมเข้าสู่หมู่บ้าน ทำให้ชาวนามีการใช้จ่ายเงินกันมากขึ้น จึงต้องปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตนให้สอดคล้องกับตลาดเพื่อให้สามารถขายผลผลิตได้ วิธีชีวิตที่เปลี่ยนไปโดยที่ชาวนายังปรับตัวไม่ทันทำให้ขาดความสมดุล และภายใต้ระบบการเกษตรสมัยใหม่ที่ต้องผลิตเพื่อขายทำให้ชาวนาประสบกับปัญหามากมาย เช่น หนี้สินชาวนา ระบบนิเวศเสื่อมโทรม ยากที่จะออกจากระบบการทำเกษตรสมัยใหม่ได้

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญดังกล่าวข้างต้นนับว่าเป็นแรงผลักดันที่ทำให้ชาวนาอีสานเข้าสู่เกษตรสมัยใหม่กันอย่างกว้างขวาง แต่อย่างไรก็ตามการเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ของชาวนาอีสานเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไปมากกว่าที่จะเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเช่นในชาวนาภาคกลางทั้งนี้เนื่องจากเหตุปัจจัยหลายประการดังจะได้อธิบายต่อไป

## 2. ลักษณะของระบบเกษตรสมัยใหม่

ระบบเกษตรสมัยใหม่ มีลักษณะที่เป็นระบบเกษตรที่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ เน้นการลงทุนจำนวนมากในรูปของปัจจัยการผลิต เช่น เครื่องจักรกล เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย และสารเคมีกำจัดศัตรูพืช เน้นความเชี่ยวชาญการผลิตเฉพาะด้าน โดยเฉพาะเน้นการผลิตพืชชนิดใดชนิดหนึ่งในพื้นที่ขนาดใหญ่ มีการใช้พลังงานในปริมาณสูง โดยเฉพาะพลังงานเชื้อเพลิงสำหรับเครื่องจักรกลการเกษตร และอุตสาหกรรมปุ๋ยและสารเคมีทางการเกษตร เป็นระบบที่บริษัทธุรกิจเกษตรเข้ามาควบคุมปัจจัยการผลิต การแปรรูป การตลาด และการขนส่ง และเป็นระบบที่รัฐเข้ามามีบทบาทสูงในการควบคุมการผลิต เช่น การกำหนดเขตพื้นที่ในการปลูกพืชแต่ละชนิด และกำหนดราคาของผลผลิต การเกษตรว่าอะไรควรมีราคาเท่าไร (P.F.Barlett 1987 อ้างใน สุริยวุฒิ เสนาคำ 2539 :21-22)

ระบบเกษตรสมัยใหม่เข้ามาสู่สังคมเกษตรของไทยอย่างเต็มรูปแบบในช่วงหลังจากปี 2503 เป็นต้นมา เป็นยุคที่เรียกว่า “ยุคแห่งการปฏิวัติเขียว” มีการเปลี่ยนแปลงทางการเกษตรที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการพัฒนาพันธุ์พืชที่ให้ผลผลิตสูง และเกิดขึ้นควบคู่กับการใช้เทคโนโลยีเกษตรสมัยใหม่ เช่น ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช การขยายตัวของการปฏิวัติเขียว ได้ถูกตั้งข้อสังเกตว่าเกิดขึ้นโดยผ่านกลไกขององค์กรระหว่างประเทศ หรือความช่วยเหลือระหว่างประเทศ จากประเทศอุตสาหกรรม เป็นตัวถ่ายทอดเทคโนโลยีเกษตรแผนใหม่ โดยเฉพาะบทบาทของสถาบันวิจัยเกษตรระหว่างชาติ ที่สนับสนุนทุนและถูกกำหนดแนวทางการวิจัยโดยบริษัทอุตสาหกรรม ในการวิจัยพัฒนาพันธุ์พืชที่ตอบสนองต่อปุ๋ยและสารเคมี ให้ผลผลิตสูง เช่น สถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ ที่ประเทศฟิลิปปินส์ตั้งขึ้นเมื่อปี 2503 เพื่อปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของ

เกษตรกรในประเทศกำลังพัฒนา จากพันธุ์พื้นบ้านให้ไปสู่พันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงและตอบสนองต่อการใช้ปัจจัยการผลิตจำนวนมาก (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535: 18)

การปรับเปลี่ยนภายใต้ระบบเกษตรแผนใหม่                      การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องพันธุ์ข้าว จากพันธุ์พื้นเมืองไปเป็นข้าวพันธุ์ส่งเสริมจากหน่วยงานของรัฐ (เดชา ศิริภัทร และคณะ 2546 :14) การปรับเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์ข้าว มีศูนย์กลางจากเขตภาคกลาง ที่มีจุดเริ่มมาตั้งแต่บาทหลวงรังสิต และภายหลังได้ถูกกำหนดแนวทางการปรับปรุงพันธุ์โดยนักปรับปรุงพันธุ์จากสถาบันวิจัยข้าวนานาชาติ ได้กลายเป็นศูนย์กลางในการกำหนดนโยบายการพัฒนาพันธุ์ข้าว เพื่อตอบสนองต่อการผลิตข้าวส่งออกของประเทศไทย

การพัฒนาพันธุ์ข้าว กข ต่างๆ ของกรมการข้าว หรือกรมวิชาการเกษตรในปัจจุบัน หลังจากปี 2509 เป็นต้นมา มุ่งหาพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูง และตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ย และสารเคมีได้ดี ในช่วงปี 2512-2546 มีข้าวพันธุ์ส่งเสริมของกรมวิชาการเกษตร จำนวน 77 พันธุ์ และหน่วยงานของรัฐได้เร่งส่งเสริมให้กับเกษตรกรปลูก ข้าวที่เรียกว่า “ข้าวพันธุ์ดี” เหล่านี้ ขณะที่ชาวนาเองก็เป็นเพียงผู้ที่ได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานของรัฐเท่านั้น ผลจากการปฏิวัติเขียว ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนในเรื่องพันธุ์ข้าว ของเกษตรกร โดยที่เกษตรกรเริ่มละทิ้งข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่สั่งสมมาแต่บรรพบุรุษ เปลี่ยนมาใช้พันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง

ปริมาณผลผลิตที่เพิ่มขึ้นจากระบบเกษตรสมัยใหม่ ดูเหมือนจะเป็นแรงจูงใจที่สำคัญในระบบที่ผลิตเพื่อขายก่อนผลิตเพื่อกิน ในภาคอีสานเมื่อก่อนปี 2503 ภาคอีสานสามารถผลิตข้าวได้เพียงร้อยละ 27.22 และเมื่อถึงปีเพาะปลูก 2541/42 ผลผลิตข้าวของภาคอีสานเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 43.26 สาเหตุหลักประการหนึ่งมาจากการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2545 :200-229)

ระบบเกษตรสมัยใหม่ไม่เพียงแต่เปลี่ยนแปลงในเรื่องของเมล็ดพันธุ์ แต่เทคโนโลยีของการผลิตได้เปลี่ยนตามด้วย มีการใช้เทคโนโลยีแทนแรงงานคน เช่น รถแทรกเตอร์ รวมทั้งการใช้ปุ๋ยเคมีและข้าวพันธุ์ใหม่ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเรื่องการใช้เวลาการผลิตในไร่ นา เช่น มีแรงงานรับจ้างเพิ่มมากขึ้นแทนการลงแขกเกี่ยวข้าวเหมือนในอดีต มีการใช้เครื่องจักรกลแทนการใช้แรงงานคนเพิ่มมากขึ้น กระบวนการปฏิวัติเขียวมีผลให้มีการใช้เครื่องจักรกล เข้าแทนแรงงานคนและสัตว์

การทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ยังทำให้ชาวนาต้องพึ่งพิงอยู่กับตลาดซึ่งเป็นตัวกำหนดราคาผลผลิตของตน การผลิตในระบบเกษตรสมัยใหม่ที่พึ่งพิงอยู่กับตลาดนี้จึงพบว่าเกษตรกรไม่สามารถกำหนดราคาขายได้เลย และมักถูกกดราคาผลผลิตจากพ่อค้า หรือถูกตั้งเกณฑ์มาตรฐานผลผลิตที่สูงเสียจนชาวนารายย่อยไม่สามารถทำได้ ทำให้ราคาผลผลิตต่ำกว่าที่ควรจะได้รับ

การส่งเสริมเกษตรสมัยใหม่ที่สำคัญในชุมชนอีสานในเขตพื้นที่ศึกษาคือการปลูกข้าวหอมมะลิ ทั้งสองชุมชนอยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ผ่านการปลูกข้าวหอมมะลิในชุมชนมากกว่า 4 ทศวรรษ ซึ่งจะกล่าวถึงพัฒนาการของการปลูกข้าวหอมมะลิในภาคอีสานก่อนที่จะกล่าวถึงการผลิตของชาวนาในพื้นที่ศึกษา

### 3. พัฒนาการของการส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสาน

#### 3.1 ข้าวหอมมะลิ 105

ข้าวหอมมะลิ 105 ได้มาโดยนายสุนทร สีหะเนิน เจ้าพนักงานกรมการข้าวรวบรวมจากอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา (แต่ได้มีการบันทึกไว้ว่าข้าวพันธุ์นี้มีที่มาจากบ้านแหลมประดู่ชุมชนซึ่งตั้งอยู่บริเวณรอยต่อระหว่างอำเภอบ้านโพธิ์ จังหวัดฉะเชิงเทรา และอำเภอพนสนิม จังหวัดชลบุรี ไปปลูกที่บางคล้าเมื่อ พ.ศ. 2488) การรวบรวมพันธุ์ข้าวเกิดจากโครงการของ ดร. เอช เอช เลิฟ นักปรับปรุงพันธุ์ข้าวจากสหรัฐอเมริกาที่มาช่วยเหลือประเทศไทยในการปรับปรุงพันธุ์ข้าวตามโครงการความร่วมมือทางเศรษฐกิจระหว่างรัฐบาลไทยกับสหรัฐอเมริกา ซึ่งขณะนั้นต้องการสร้างพันธมิตรในการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์และต้องการขยายบทบาททางเศรษฐกิจกับประเทศไทยและประเทศอื่นๆในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ดร. เอช เอช เลิฟ ได้เริ่มโครงการเก็บรวบรวมพันธุ์ข้าวจากทั่วประเทศนำมาปลูก โดยการอบรมพนักงานเกษตรจากพื้นที่ต่างๆ รุ่นแรกจำนวน 37 คน จาก 35 อำเภอ ได้รวบรวมข้าวจากพื้นที่ต่างๆจำนวน 938 แห่งทั่วประเทศ ได้รวงข้าวกว่า 120,000 รวงหรือสายพันธุ์ นำไปปลูกคัดเลือกพันธุ์ตามพื้นที่ต่างๆ

ข้าวหอมมะลิที่นายสุนทร รวบรวมได้มีจำนวน 200 รวง แต่หล่นหายไปเหลือ 199 รวง เมื่อนำไปปลูกพบว่าแถวที่ 105 เป็นพันธุ์ข้าวที่มีลักษณะดีที่สุดและให้ผลผลิตดีที่สุด จึงเรียก ข้าวขาวดอกมะลิ 105 คณะกรรมการพิจารณาพันธุ์ได้ประกาศเป็นพันธุ์รับรองเมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม 2502

ลักษณะพันธุ์ข้าว เป็นข้าวเจ้าสูงประมาณ 140 เซนติเมตร เป็นข้าวไวต่อช่วงแสง ปลุกได้เฉพาะนาปี ลักษณะลำต้นสีเขียวจาง ใบสีเขียวยาวค่อนข้างแคบ ฟางอ่อน ใบธงทำมุมกับคอรวง เมล็ดข้าวรูปร่างเรียวยาว ข้าวเปลือกสีฟาง ลักษณะข้าวเปลือกยาวรี น้ำหนักเบา ส่วนข้าวสารจะขาวใสเลื่อมเป็นมัน เมล็ดเรียวยาว แกร่ง ความยาวเฉลี่ยไม่น้อยกว่า 7 มม. ความกว้างเฉลี่ยไม่เกิน 2.2 มม. มีส่วนประกอบของอไมโลส (แป้งที่เป็นส่วนประกอบในเมล็ดข้าว 13-18 เปอร์เซ็นต์) คุณภาพข้าวสุก หอม นุ่ม อายุเก็บเกี่ยวประมาณ 25 พฤศจิกายน สามารถทนแล้งได้ดีพอสมควร แตกกอดี ต้นสูง เก็บเกี่ยวง่าย ทนต่อสภาพดินเปรี้ยวและดินเค็ม ไม่ต้านทานโรคใบสีส้ม โรคขอบใบแห้ง โรคไหม้ และโรคใบหงิก ไม่ต้านทานเพลี้ยกระโดดสีน้ำตาล เพลี้ยจักจั่นสีเขียว และหนอนกอ ให้ผลผลิตในแปลงทดลอง 363 กิโลกรัมต่อไร่

แต่การปลูกในแปลงนาทั่วไปพบว่าผลผลิตต่ำกว่าในแปลงทดลอง เช่น การปลูกข้าวหอมมะลิที่จังหวัดร้อยเอ็ดเมื่อปีการผลิต 2542/43-2544/45 ให้ผลผลิตต่อไร่เฉลี่ยเพียง 300.45 กิโลกรัมต่อไร่เท่านั้น ข้อด้อยของข้าวหอมมะลิคือ ให้ผลผลิตเฉลี่ยไม่สูงและอ่อนแอต่อโรคไหม้และโรคขอบใบแห้ง โรคใบสีส้ม โรคใบหงิก โรคใบจุดสีน้ำตาล และแมลงบั่ว

### 3.2 มาตรฐานข้าวหอมมะลิ

มาตรฐานข้าวหอมมะลิ ที่สำคัญคือ ด้านกายภาพต้องมีอัตราส่วนความยาวต่อความกว้างของเมล็ดไม่ต่ำกว่า 3 ด้านเคมี มีปริมาณอไมโลส 13-18 เปอร์เซ็นต์ มีเมล็ดข้าวพันธุ์อื่นปนได้ไม่เกินร้อยละ 8 ข้าวหอมมะลิ 105 เป็นข้าวที่โรงสีมีความต้องการสูง จำหน่ายได้ราคาดี ทำให้ข้าวหอมมะลิได้รับการยอมรับจากพ่อค้าข้าวกว่าข้าวอื่นๆ ในตลาดข้าว

ข้าวหอมมะลิสามารถปลูกได้ทุกภาค แต่แหล่งผลิตที่สำคัญและคุณภาพดีอยู่ที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ประกอบไปด้วยจังหวัด จังหวัดสุรินทร์ เขตอำเภอท่าตูม ชุมพลบุรี จังหวัดมหาสารคาม เขตพื้นที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ เขตพื้นที่อำเภอรามันไพร จังหวัดยโสธร เขตพื้นที่อำเภอมหาชนะชัยและอำเภอค้อวัง

### 3.3 การตลาดข้าวหอมมะลิ

ข้าวหอมมะลิได้รับความนิยมทั้งตลาดในประเทศและตลาดต่างประเทศ ซึ่งข้าวหอมที่ขายกันอยู่ในตลาดโลกที่สำคัญ ได้แก่ข้าวหอมมะลิ และข้าวบัสมาติ ซึ่งพบว่าข้าวหอมมะลิได้รับความนิยมเพิ่มขึ้น มีมูลค่าการส่งออกเพิ่มขึ้นทุกปี ตลาดที่สำคัญอยู่ใน จีน สหรัฐอเมริกาฮ่องกง สิงคโปร์ และประเทศในแอฟริกาบางประเทศ

มูลค่าการส่งออกเมื่อปี 2543 อยู่ที่ 1.5 ล้านดอลลาร์ ปี 2544 เพิ่มขึ้นเป็น 2.1 ล้านดอลลาร์ ราคาจำหน่ายของข้าวหอมมะลิในประเทศเมื่อเทียบกับข้าวพันธุ์อื่นๆ พบว่าราคาของข้าวหอมมะลิส่งกว่าข้าวพันธุ์อื่นๆ ก่อนหน้าปี 2530 ราคาอยู่ที่ 3,000 กว่าบาท ขยับเพิ่มเป็น 4,000-5,000 บาท ในช่วงปี 2530-2538 และต่อมาราคายังขยับขึ้นเป็น 5,670 บาท ในปี 2539 เมื่อถึงปี 2540 ราคาข้าวหอมมะลิตั้งอยู่ที่ 7,910 บาท (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และนิรมล ยวนบุญย์ 2545 :47-48) ข้าวหอมมะลิราคาขยับเพิ่มขึ้นจนถึงปัจจุบันที่ราคาประมาณตันละ 10,000 บาท ราคาข้าวที่เพิ่มสูงขึ้นทำให้มีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะในภาคอีสานและภาคเหนือ

การที่ข้าวมะลิเป็นข้าวหอมคุณภาพดี ตลาดมีความต้องการเพิ่มขึ้นได้กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การกระตุ้นการผลิตในทุกกลาร้องให้เกิดขึ้นอย่างเข้มข้น เพื่อที่จะเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้น แต่ก็เพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ดังข้อมูลพื้นที่ปลูก ผลผลิตรวมต่อปี และผลผลิตต่อไร่ของการปลูกข้าวหอมมะลิในจังหวัดร้อยเอ็ดระหว่างปีการผลิต 2542/43-2544/45 (ตารางที่ 3) พบว่าอัตราการเติบโตเฉลี่ยของการปลูกข้าวหอมมะลิในจังหวัดร้อยเอ็ดมีอัตราเติบโตร้อยละ 11.69 สูงกว่าจังหวัดอื่นๆในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ มีพื้นที่ปลูกเพิ่มขึ้นกว่า 144,953 ไร่ ภายในระยะเวลาเพียง 3 ปี ผลผลิตเพิ่มขึ้น 372,604 ตันในปี 2542/43 เป็น 511,730 ตัน ในปี 2544/45 การเพิ่มขึ้นของผลผลิตเกิดจากการขยายตัวของพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิและการใช้ปุ๋ยเคมีที่เพิ่มขึ้นเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่งการขยายตัวของตลาดข้าวหอมมะลิส่งผลกระทบต่อชาวนาหลายด้านดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

ตารางที่ 3 แสดงพื้นที่ปลูก ผลผลิตรวมต่อปี และผลผลิตต่อไร่ของการปลูกข้าวหอมมะลิในจังหวัดร้อยเอ็ดระหว่างปีการผลิต 2542/43-2544/45

| ปีการผลิต | พื้นที่ปลูกข้าว (ไร่) | ผลผลิต (ตัน) | ผลผลิตต่อไร่ (กิโลกรัม) |
|-----------|-----------------------|--------------|-------------------------|
| 2542/43   | 1,435,391             | 372,604      | 259.58                  |
| 2543/44   | 1,249,574             | 397,308      | 317.95                  |
| 2544/45   | 1,580,344             | 511,730      | 323.81                  |

ที่มา สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2545

### 3.4 การส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสานยุคเริ่มต้น

ข้าวหอมมะลิถูกนำมาปลูกในเขตทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อราว 40 กว่าปีที่ผ่านมา โดยหลังจากมีการตัดพันธุ์ในแปลงทดลองในช่วงปี 2502 ก็นำข้าวหอมมะลิมาปลูกในทุ่งกุลาร้องไห้ มีการเริ่มแปลงนาสาธิตขึ้นที่ทุ่งกุลา การส่งเสริมข้าวหอมมะลิขยายตัวมากขึ้นเมื่อล่วงเข้าช่วงปี 2510 ซึ่งเป็นช่วงของการเข้าสู่ปฏิวัติเขียวอย่างเต็มตัว มีการทำนาสาธิตเกิดขึ้นในหลายพื้นที่ ในช่วงปีการเพาะปลูก 2511/12 รัฐบาลก็ส่งเสริมให้ชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้เน้นปลูกข้าวเจ้ามะลิ 105 เพื่อการค้า

แต่การส่งเสริมข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้เริ่มมีการดำเนินการอย่างชัดเจนนับตั้งแต่การพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ตามแผนแม่บทโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเริ่มดำเนินงานมาตั้งแต่ปี 2524 และมีโครงการต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

โครงการเห็นว่าปัญหาของทุ่งกุลาร้องไห้มีปัญหาภัยแล้ง ดินเค็ม ผลผลิตต่ำความยากจนของชาวนาในพื้นที่นี้ ซึ่งรัฐเห็นว่าต้องเข้ามาพัฒนาระดับคุณภาพชีวิตให้มีรายได้ต่อหัวสูงขึ้น จึงเป็นช่วงเวลาที่หน่วยงานของรัฐเข้ามาจัดการทรัพยากรในทุ่งกุลาร้องไห้ทั้ง ดิน น้ำ ป่า และปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้เน้นการปลูกพืชพันธุ์ดีตามการส่งเสริมเพื่อเพิ่มผลผลิต ที่หน่วยงานของรัฐในเวลานั้นเห็นว่าการผลิตแบบเดิมของชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้ให้ผลผลิตต่ำ และมีปัญหาดินเค็ม

ลักษณะของโครงการในการแก้ปัญหาที่ดินทุ่งกุลาร้องไห้เพื่อพัฒนาการเกษตรจึงเน้นหนักเกี่ยวกับการใช้ระบบชลประทานเพื่อแก้ปัญหาดินเค็ม อย่างไรก็ตามโครงการปรับปรุงพื้นที่นาส่วนใหญ่เป็นการก่อสร้างถนน คลอง อ่างเก็บน้ำเสียส่วนใหญ่ และไม่ได้แก้ปัญหาของทุ่งกุลาร้องไห้อย่างที่คาดหวังไว้ การสร้างคลองและถนนเป็นการขวางกั้นทางเดินของน้ำตามธรรมชาติ ทำให้ในบางพื้นที่น้ำท่วมอย่างรุนแรง การสร้างอ่างเก็บน้ำกลายเป็นการเพิ่มปัญหาดินเค็มในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้มากยิ่งขึ้น

งบประมาณส่วนใหญ่ถูกใช้สำหรับเครื่องจักรกลการเกษตร และการปรับระดับผิวนา คิดเป็นเงิน 1,264.775 และ 1,590 ล้านบาทตามลำดับ ซึ่งโครงการคาดการณ์ว่าจะเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิจาก 260 กิโลกรัมต่อไร่เป็น 550 กิโลกรัมต่อไร่ ผลผลิตข้าวหอมมะลิรวมของทุ่งกุลาร้องไห้เพิ่มจาก 364, 000 ตัน เป็น 770,000 ตัน

แต่อย่างไรก็ตามโครงการก็ไม่ได้บรรลุตามเป้าหมายที่วางไว้แต่อย่างใด ผลผลิตข้าวของ  
ทุ่งกุลาร้องไห้ไม่เพิ่มมากนักเมื่อเทียบกับงบประมาณของหน่วยงานภาครัฐที่นำมาใช้ในโครงการ  
จนถึงปัจจุบันนี้ก็ยังพบว่าคุณภาพข้าวหอมมะลิก็ยังคงต่ำลง เช่นมีความหอมและ ความนุ่มลดลง

ในด้านการส่งเสริมการเกษตร แผนงานด้านการเกษตรตามโครงการส่งเสริมการเกษตรใน  
เขตโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้(สำนักงานเกษตรและสหกรณ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ  
2525:155-171) ประกอบไปด้วยการปรับปรุงพื้นที่ดินแก้ปัญหาดินเค็ม การปลูกพืชพันธุ์ดี การ  
ค้นคว้าทดลองทางวิชาการเพื่อศึกษาพันธุ์ข้าว พันธุ์พืชไร่ พันธุ์พืชอื่นๆ ที่เหมาะสมกับทุ่งกุลาร  
ร้องไห้ ส่งเสริมการปลูกพืชตามหลักวิชาการแผนใหม่ จัดระบบการปลูกพืชและศึกษาการปรับปรุง  
ดิน ส่งเสริมการปลูกพืชพันธุ์ดี โดยหาเมล็ดพันธุ์ให้แก่เกษตรกรซึ่งจะทำให้เกษตรกรสามารถ  
เปลี่ยนข้าวพันธุ์ดีได้ทั้งทุ่งกุลาร้องไห้ในปี 2526 ส่งเสริมการปลูกพืชในเขตชลประทาน ปลูกไม้ยืน  
ต้น หม่อนไหม การจัดไร่นา การอบรมเทคนิคเกษตรแผนใหม่ การจัดระบบการปลูกพืช และศึกษา  
การปรับปรุงดินเค็มและดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ จัดหาวัสดุอุปกรณ์ให้เกษตรกร เพื่อเพิ่ม  
ประสิทธิภาพการผลิต การรับซื้อข้าวเปลือกเพื่อพยุงราคาหรือยกระดับราคาข้าวให้สูงขึ้น ในช่วง  
เริ่มโครงการระยะแรกกรมส่งเสริมการเกษตรมีการส่งเสริมข้าวพันธุ์ดีให้กับเกษตรกร โดยภายใต้  
แผนงานโครงการส่งเสริมข้าว ประกอบด้วยโครงการย่อยคือ

#### โครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว

โครงการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเจ้าในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ จากพันธุ์เดิมที่ชาวนาปลูกกันอยู่ทั่วไปในเขตทุ่งกุลาร  
ร้องไห้เป็นข้าวพันธุ์ดีที่ทางราชการส่งเสริมเช่น กข 13 หอมมะลิ 105 หรือเหลืองประทิว ในช่วงปี 2525 กำหนดพื้นที่ดำเนินการ  
แลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจำนวน 50,000 ไร่ และจะให้ครอบคลุมพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ให้หมดภายในปี 2526 ซึ่งโครงการคาดหวังว่าจะทำให้  
สามารถเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิให้สูงขึ้นได้ เป็นโครงการที่กรมส่งเสริมการเกษตรได้เน้นหนักเป็นพิเศษ

การดำเนินการ ให้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรประชุมชี้แจงกับชาวนาเกี่ยวกับโครงการและให้ชาวนานำข้าวปลูกมาแลก  
ข้าวพันธุ์ดีเท่ากับจำนวนที่ทางราชการจัดให้ ซึ่งข้าวพันธุ์ดีดังกล่าวได้รับการคัดเลือกจากทางราชการแล้วว่าเป็นพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูง  
เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งถ้าเกษตรกรนำไปปลูกแล้วเก็บพันธุ์ไว้ปลูกในปีต่อไปหรือขยายให้กับเกษตรกรข้างเคียง ในไม่ช้า  
ข้าวพันธุ์ดีเหล่านี้ก็จะแพร่หลายครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมด

#### โครงการส่งเสริมการปลูกข้าวหน้าน้ำฝน

โครงการส่งเสริมการปลูกข้าวหน้าน้ำฝนเป็นการส่งเสริมให้ชาวนาเปลี่ยนวิธีการทำนาจากการทำนาดำที่ไม่ใคร่ได้ผลในพื้นที่  
น้ำน้อยมาเป็นการทำนาหอยดหรือน่าน้ำฝนแทน

การดำเนินการ ให้เจ้าหน้าที่ประชุมชี้แจงชาวบ้านและคัดเลือกเกษตรกรทำแปลงสาธิตน่าน้ำฝน พร้อมกับจัดหาวัสดุ เช่น  
ปุ๋ย ยา เมล็ดพันธุ์ให้กับเกษตรกร ทำแปลงสาธิตเพื่อให้เป็นตัวอย่างให้เกษตรกรนำไปปฏิบัติตาม

#### โครงการเปรียบเทียบพันธุ์ข้าว

มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกษตรกรรู้จักข้าวพันธุ์ดีที่ทางราชการส่งเสริม ข้าวพันธุ์ดีนั้นหมายถึงข้าวที่ให้ผลผลิตสูง มีความ  
ต้านทานโรค แมลงได้ดีกว่า มีอายุน้อยกว่า ฯลฯ เพื่อให้เกษตรกรหันมาปลูกข้าวพันธุ์ดีกันมากขึ้น  
การดำเนินการก็คือการจัดทำแปลงส่งเสริมและสนับสนุนปัจจัย อาทิ พันธุ์ข้าว ยาป้องกันกำจัดศัตรูพืช

### 3.5 การปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าวและผลผลิตข้าวของชาวนาภายใต้โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้

การพัฒนาการเกษตรตามโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้เมื่อดำเนินงานไปได้ 2 ปี กรมส่งเสริมการเกษตรประเมินผลการดำเนินงานว่ามีการเปลี่ยนแปลงที่เด่นชัดคือ ชาวนามีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวมากขึ้น การเปลี่ยนของการใช้พันธุ์ข้าวของชาวนาอีสานขยายตัวมากขึ้นตามนโยบายการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ภายใต้แผนพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ที่กล่าวถึงข้างต้น ในช่วงปีการเพาะปลูก 2524/25 เมื่อรัฐบาลมีโครงการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว เพื่อส่งเสริมให้ชาวนามีการหันมาใช้พันธุ์ข้าวพันธุ์ดีเหล่านี้กันมากขึ้น มีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกับข้าวพันธุ์ส่งเสริม ในอัตราส่วน 1:1 โดยเชื่อว่าการใช้ข้าวพันธุ์ดีจะให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นถึง 10 % สูงกว่าการใช้ข้าวพันธุ์พื้นบ้าน ขณะนั้นก็ยังพบว่าชาวนาร้อยละ 45 ยังคงปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้าน (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ 2535:66)

เมื่อปี 2527 พบว่าชาวนาอีสาน ร้อยละ 63 มีการปลูกข้าวพันธุ์ดีของรัฐบาล ขณะที่ ร้อยละ 37 ปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้าน แต่อย่างไรก็ตามข้าวพันธุ์ดีที่ชาวนาปลูกในเวลานั้นยังเป็นข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่หน่วยงานราชการมีการส่งเสริม และพันธุ์ที่เลิกส่งเสริมไปแล้วที่คิดเป็นร้อยละ 88 ของข้าวพันธุ์ดีทั้งหมด ขณะที่การปลูกข้าว กข ต่างๆ มีเพียงร้อยละ 12 เท่านั้น (กรมวิชาการเกษตร 2527:13)

และข้าวพันธุ์ดีของราชการส่วนใหญ่คือข้าวหอมมะลิ 105 ซึ่งให้ ผลผลิตค่อนข้างต่ำ มิใช่ข้าวที่ให้ผลผลิตสูงแต่อย่างใด ทำให้เป้าหมายที่จะเพิ่มผลผลิตไม่ได้บรรลุแต่อย่างใด พบว่าผลผลิตข้าวไม่ได้เพิ่มขึ้นมากนัก ซึ่งผลผลิตที่เพิ่มขึ้นน่าจะเกิดจากการขยายพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิ การลดพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวลงของชาวนา และการใช้ปุ๋ยเคมีที่เพิ่มขึ้นของชาวนา และเมื่อสิ้นสุดระยะการดำเนินงานตั้งแต่ปี 2524-2539 การประเมินผลด้านการเกษตรชี้ชัดว่าโครงการไม่ประสบผลสำเร็จในการที่จะยกระดับการผลิตและความเป็นอยู่ของเกษตรกรให้ดีขึ้น

โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สะท้อนให้เห็นการใช้งบประมาณจำนวนมาก และการพัฒนาของรัฐที่เข้ามาจัดการทรัพยากรในเขตทุ่งกุลาร้องไห้โดยละเลยที่จะให้ความสำคัญกับระบบการผลิตและระบบนิเวศของทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีอยู่แต่เดิม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พบว่าเมื่อดำเนินงานไม่ประสบผลสำเร็จไม่สามารถยกระดับการผลิตและความเป็นอยู่ของชาวนาทุ่งกุลาร้องไห้ได้ การทำนาของชาวนาทุ่งกุลายังมีปัญหาลายประการดังจะกล่าวถึงต่อไป

### 3.6 การส่งเสริมข้าวหอมมะลิในภาคอีสานยุคข้าวหอมมะลิเฟื่องฟู

เนื่องจากข้าวหอมมะลิถือเป็นข้าวคุณภาพดี ขายมีราคาดีกว่าข้าวชนิดอื่นๆ เป็นที่ต้องการอย่างต่อเนืองของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ ดังที่พบว่ามีราคาเพิ่มขึ้นทุกปี และทุ่งกุลาร้องไห้ได้ถือเป็นแหล่งปลูกข้าวหอมมะลิที่สำคัญและเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิคุณภาพดี การปลูกข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้จึงได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐมาตลอดโดยเฉพาะในด้านงบประมาณในการดำเนินโครงการ โดยเน้นที่การเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิให้สูงขึ้นและมีคุณภาพดี

การส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีการส่งเสริมมาจนถึงปัจจุบัน เน้นให้มีการเพิ่มผลผลิตและรักษาคุณภาพข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพดี ในภาคของราชการมีนโยบายออกมาอย่างต่อเนื่องเพื่อพัฒนาคุณภาพข้าวหอมมะลิ เช่น ในช่วงปี 2536/37 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้กำหนดแผนงานวิจัยและพัฒนาข้าวหอมมะลิ แผนส่งเสริมการผลิตข้าวหอมมะลิ โดยกำหนดพื้นที่เป้าหมายในการพัฒนาและส่งเสริมการผลิตข้าวหอมมะลิใน 10 จังหวัดในภาคอีสาน ได้แก่ มหาสารคาม บุรีรัมย์ ยโสธร ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุตรดิตถ์ อุบลราชธานี นครราชสีมา และสกลนคร และจังหวัดฉะเชิงเทราในภาคตะวันออก

จากข้อมูลของวิทยุข เลียนจำรุญ และนิรมล ยวนบุญ (2545:38-39) ในช่วงปี 2541 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้มีแผนงาน 4 ปี เพื่อส่งเสริมและพัฒนาการปลูกข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้ เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้ให้ได้ 550 กิโลกรัมต่อไร่ ใช้งบประมาณรวมทั้งสิ้น 3325.685 ล้านบาท โดยมีแผนการทำงานในแต่ละปีคือ

ปี 2541 ส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิในพื้นที่ 400,000 ไร่ ของผืนนาที่ได้รับการปรับปรุงแล้ว โดยคาดว่าจะทำให้ได้ผลผลิตข้าวหอมมะลิสูงประมาณ 400 กิโลกรัมต่อไร่ ใช้งบประมาณ 358,490 ล้านบาท

ปี 2542 ส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิในพื้นที่เพิ่มขึ้นอีก 500,000 ไร่ รวมเป็นพื้นที่ 900,000 ไร่ โดยจะทำให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นเป็น 450 กิโลกรัมต่อไร่ ภายใต้งบประมาณ 1,180.336 ล้านบาท

ปี 2543 ขยายพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิเพิ่มขึ้นอีก 500,000 ไร่ เพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิเป็น 500 กิโลกรัมต่อไร่ ใช้งบประมาณ 1,244.016 ล้านบาท

ปี 2544 กำหนดให้มีพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิรวม 14 ล้านไร่ เพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิเป็น 550 กิโลกรัมต่อไร่ ใช้งบประมาณ 542.843 ล้านบาท

ในช่วงปีงบประมาณ 2547 กรมที่ดินยังดำเนินงานต่อเนื่องในเรื่องการพัฒนาที่ดินเพื่อยกระดับคุณภาพที่ดิน เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิ ซึ่งโครงการนี้กรมพัฒนาที่ดินเห็นว่าเป็นการมอบโอกาสให้แก่เกษตรกรในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นการพัฒนาที่ดินเพื่อยกระดับคุณภาพของที่ดินให้เกษตรกรในพื้นที่สามารถเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิได้เพิ่มขึ้นจากเดิมเป็น 2 เท่าตัว สามารถทำการผลิตได้ทุกๆ 4 ปีใน 5 ปี แทนที่จะเป็นทุกๆ 1 ปี ใน 5 ปี ([www.idd.go.th/showcase/tongkula.htm](http://www.idd.go.th/showcase/tongkula.htm))

โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ที่ดำเนินงานในระยะที่ 4 ระหว่างปี 2543-2549 ซึ่งเน้นหนักการพัฒนาให้พื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิขนาดใหญ่และเป็นแหล่งผลิตข้าวหอมมะลิคุณภาพดี เพิ่มผลผลิตต่อไร่ของข้าวหอมมะลิให้สูงขึ้นลดต้นทุนการผลิต พัฒนาคุณภาพข้าวหอมมะลิให้ได้มาตรฐาน ยกระดับความเป็นอยู่ของชาวนาผู้ผลิตข้าวหอมมะลิทุ่งกุลาร้องไห้

อย่างไรการดำเนินโครงการต่างๆเพื่อพัฒนาคุณภาพข้าวหอมมะลิก็มิได้เป็นไปตามที่ตั้งเป้าไว้แต่อย่างใด ผลผลิตข้าวหอมมะลิของทุ่งกุลาร้องไห้ยังคงไม่แตกต่างกันมากนักในแต่ละปี แต่นโยบายต่างๆ ของหน่วยงานภาครัฐได้มีส่วนสำคัญที่ปรับเปลี่ยนฐานการปลูกข้าวของชาวนาภาคอีสานจากที่เคยปลูกหลากหลายมาเน้นที่การปลูกข้าวหอมมะลิและข้าวพันธุ์ส่งเสริมเกือบทั่วทั้งภาคอีสาน

เมื่อปีการเพาะปลูก 2540/41 จากการประเมินพื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 32,144,320 ไร่ พันธุ์ข้าวที่ชาวนาอีสานมีการใช้กันมาก คือข้าว กข 6 มีพื้นที่ปลูก 13,358,627 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 278 กิโลกรัมต่อไร่ รองลงมาคือข้าวหอมมะลิ 105 มีพื้นที่ปลูก 12,656,051 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 278 กิโลกรัมต่อไร่ ซึ่งรวมแล้วเกือบครึ่งหนึ่งของภาคมีการปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมของราชการ ขณะที่ข้าวพันธุ์พื้นบ้านมีพื้นที่ปลูก 3,637,887 ไร่ ผลผลิตเฉลี่ย 269 กิโลกรัมต่อไร่ (ตารางที่ 4)

การปลูกข้าวของชาวนาภาคอีสานในระบบเกษตรสมัยใหม่จึงมีความเสี่ยงสูงขึ้นจากการระบาดของโรคแมลงศัตรูข้าว เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคปลูกข้าว กข 6 กับข้าว หอมมะลิ 105 ซึ่งเป็นข้าวที่มีฐานพันธุกรรมมาจากข้าวสายพันธุ์เดียวกันคือข้าวหอมมะลิ

ตารางที่ 4 แสดงพันธุ์ข้าว พื้นที่ปลูก และผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ในปี 2542 ของนาภาคอีสาน

| พันธุ์ข้าว     | พื้นที่ปลูก (ไร่) | ผลผลิตเฉลี่ย (กิโลกรัมต่อไร่) |
|----------------|-------------------|-------------------------------|
| พันธุ์พื้นบ้าน | 3,637,887         | 269                           |
| กข 6           | 13,358,627        | 278                           |
| กข15           | 1,276,840         | 322                           |
| กข 21          | 40,351            | 326                           |
| กข 23          | 59,593            | 289                           |
| กข ไม่ไวแสง    | 313,899           | 306                           |
| กข ไวแสง       | 228,125           | 290                           |
| สุพรรณบุรี 90  | 1,485             | 385                           |
| มะลิ 105       | 12,656,051        | 278                           |
| ราชการไม่ไวแสง | 373,019           | 297                           |
| ราชการไวแสง    | 198,443           | 294                           |
| รวม            | 32,144,320        | 280                           |

ที่มา สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2542

### 3.7 การปรับปรุงพันธุ์ข้าวหอมมะลิในทุ่งกุลาร้องไห้

วิทยุรย์ เลียนจำรูป และนิรมล ยวนบุญ (2545:39-40) กล่าวถึงการปรับปรุงพันธุ์ข้าวและการส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิว่า มีหน่วยงานที่รับผิดชอบคือสำนักงานส่งเสริมการเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรมส่งเสริมการเกษตรกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยการส่งเสริมให้เกษตรกรเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ข้าวหอมมะลิคุณภาพดีทดแทนเมล็ดพันธุ์เดิมที่อาจกลายพันธุ์

สำนักงานส่งเสริมการเกษตรภาคตะวันออกเฉียงเหนือวิเคราะห์ว่า การเสื่อมคุณภาพของข้าวหอมมะลิจะเกิดขึ้นทุกๆระยะ 3 ปี ทั้งนี้เนื่องจากมีเมล็ดข้าวพันธุ์อื่นปลอมปนจากขั้นตอนการเก็บเกี่ยวผลผลิตในแปลงปลูก เครื่องนวดข้าวของผู้ประกอบการรับจ้างที่มีการรับจ้างนวดข้าวจากหลายแปลง ทำให้เมล็ดข้าวพันธุ์อื่นติดค้างในเครื่องและปะปนกับพันธุ์ข้าวหอมมะลิของเกษตรกร ทำให้ผลผลิตข้าวไม่ใช่ข้าวหอมมะลิแท้ 100%

แนวทางการยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิให้ดีขึ้น จึงต้องเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ข้าวหอมมะลิคุณภาพดีให้เกษตรกรปลูกทดแทนพันธุ์เดิม มีการจัดตั้งศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชนที่

ตั้งอยู่ตำบลละ 1 แห่ง เป็นศูนย์กระจายพันธุ์ข้าวหอมมะลิคุณภาพดีรวมทั้งถ่ายทอดเทคโนโลยีการปลูกข้าวหอมมะลิให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น

โครงการศูนย์ส่งเสริมและผลิตพันธุ์ข้าวชุมชนเริ่มโครงการระยะแรกเมื่อปีการผลิต 2543/44 สิ้นสุดโครงการ 2546/47 โดยมีเป้าหมายว่าในแต่ละตำบลจะมีพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิคุณภาพดี 4,000 ไร่ต่อตำบล และสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวหอมมะลิได้ 450-500 กิโลกรัมต่อไร่ ชาวนาสามารถผลิตข้าวหอมมะลิให้มีคุณภาพดี การกลายพันธุ์ของข้าวหอมมะลิต่ำลง ชาวนาเรียนรู้เทคนิคการคัดแยกเมล็ดพันธุ์ดี อย่างไรก็ตามโครงการนี้ไม่น่าจะประสบความสำเร็จ ปัญหาคุณภาพข้าวหอมมะลิตกต่ำของทุ่งกุลาร้องไห้ยังคงเป็นปัญหาลำคัญที่หน่วยงานการเกษตรภาครัฐให้ความสนใจ

เมื่อเข้าปี 2549 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ก็มีการรื้อปรับโครงสร้างการผลิตข้าวทุ่งกุลาร้องไห้กว่า 1.4 ล้านไร่ขึ้นมาอีก พร้อมตั้งศูนย์ข้าวชุมชนขึ้นเพื่อผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวหอมมะลิคุณภาพสูง 90 ศูนย์ ผลิตเมล็ดข้าวพันธุ์คัดเกรดสู่เกษตรกรเพื่อเพิ่มผลผลิตต่อไร่ให้สูงขึ้นอยู่ภายใต้โครงการนำร่องการพัฒนาการผลิตข้าวในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ซึ่งนอกจากโครงการนี้จะเน้นการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวหอมมะลิคุณภาพดีแล้วยังมีการถ่ายทอดเทคโนโลยีการปรับปรุงดิน ตามแนวทางเกษตรกรรมแบบชีวภาพ การพัฒนาแหล่งน้ำ การระบายน้ำ การสร้างศูนย์บริการเครื่องจักรกลการเกษตร ตลอดจนการรับรองมาตรฐานข้าว ซึ่งคาดว่าเมื่อสิ้นสุดปีการผลิต 2549 ผลผลิตข้าวหอมมะลิจะเพิ่มขึ้นเป็น 462,160 ตัน เพิ่มขึ้นจากปี 2548 จำนวน 72,660 ตัน ([www.production.doae.go.th/service/news/detail.php?news\\_id=160](http://www.production.doae.go.th/service/news/detail.php?news_id=160))

ขณะที่ผลจากการศึกษาในพื้นที่ได้แสดงให้เห็นชัดเจนว่าสภาพการทำนาข้าวหอมมะลิของชาวนานั้น มีปัญหาและปัจจัยหลายประการที่มากกระทบต่อการทำนา ทำให้คุณภาพข้าวหอมมะลิมิคุณภาพไม่ดี ปัญหาคุณภาพเมล็ดพันธุ์ข้าว สภาพนิเวศที่เสื่อมโทรม ต้นทุนการทำนาที่สูงขึ้น การใช้ปุ๋ยปริมาณเพิ่มขึ้น ภาวะโรคระบาดข้าวมักเกิดขึ้นเป็นประจำในบางพื้นที่ สภาพการทำนาของชาวนาในปัจจุบันพบมีปัญหาลาด้าน ซึ่งนอกจากทำให้ผลผลิตไม่เพิ่มขึ้นแล้วคุณภาพของข้าวก็ยิ่งตกต่ำลงอีกด้วย และสะท้อนให้เห็นถึงการขยายตัวจากการพัฒนาของรัฐที่ไม่เข้าใจพื้นฐานการผลิตที่แท้จริงของชุมชนแบบพึ่งตนเอง เป็นการผลักดันให้เข้าสู่วิธีการผลิตแบบขายละเลยต่อความหลากหลายของชุมชน และความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เคยมีอยู่แต่เดิม

การศึกษาในด้านการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวที่พบว่าชาวนาได้ละเลยต่อการเก็บคัดพันธุ์ข้าว หรือเก็บคัดพันธุ์แต่ไม่ประณีต อีกทั้งยังใช้การซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวแทน และแม้ว่าหน่วยงานของรัฐจะพยายามยกระดับคุณภาพพันธุ์ข้าวหอมมะลิให้ดีขึ้นภายใต้โครงการศูนย์ผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน แต่หากขาดการจัดการที่ดีแล้ว การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดีก็ยากที่จะประสบความสำเร็จ ซึ่งปัญหาเหล่านี้ล้วนแต่กระทบต่อคุณภาพข้าวหอมมะลิของทุ่งกุลาร้องไห้ ดังจะได้อธิบายถึงต่อไปนี้

#### 4. การเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ของชุมชนชาวนาอีสานศึกษากรณีการปลูกข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์

แม้ว่าข้าวหอมมะลิจะเป็นข้าวพันธุ์พื้นบ้านมาแต่เดิม แต่เมื่อถูกนำมาคัดเลือกพันธุ์และส่งเสริมให้ปลูกเพื่อการค้ากันอย่างแพร่หลายในเขตทุ่งกุลาร้องไห้และพื้นที่ในภาคอื่นๆ โดยนัยยะนี้การปลูกข้าวหอมมะลิของชาวนาในปัจจุบันจึงถือว่าเป็นการทำนาเกษตรสมัยใหม่อย่างเต็มรูปแบบ

ชุมชนบ้านกู่กาสิงห์เริ่มปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขายกันมานานกว่า 40 ปีแล้ว เมื่อราวปี พ.ศ.2507 หน่วยงานรัฐคือเกษตรตำบลได้นำข้าวหอมมะลิมาส่งเสริมกับชาวนา พร้อมกับปุ๋ยเคมี “มะลิมาช่วง 2507 ได้ยินเขาว่า เกษตรตำบลได้มาแจกชาวบ้าน คนละเล็กละน้อย ก่อทุ่งเฮจะได้แตกก็ย่อน คราวนี้ เพิ่นเอาข้าวมาให้ปลูก เอาปุ๋ยมาให้ใส่ ปุ๋ยตราช้าง รถไถก็เข้ามาพร้อมๆ กัน มานุกป่าหญ้า หญ้าท่วมหัว คนก็พากันปลูกข้าว ปุ๋ยก็มาพร้อมๆ กัน” (กลุ่มย่อยนักวิจัยชาวบ้าน ใน นันทา สิทธิราช 2547:65)

มีการทำแปลงนาสาธิตให้ชาวนาในหลายพื้นที่ของทุ่งกุลาร้องไห้เอาพันธุ์ข้าวมะลิไปปลูก พันธุ์ข้าวได้รับความนิยมจากชาวนาเพราะเป็นข้าวที่ขายได้ราคาดี ด้วยเหตุนี้การปลูกข้าวหอมมะลิของชาวนาในชุมชนบ้านกู่กาสิงห์ จึงมีลักษณะที่ถือว่าเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่หลายประการ

##### 4.1 เป้าหมายการผลิต

ปัจจุบันการปลูกข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์เป้าหมายหลักอยู่ที่การปลูกเพื่อขาย เมื่อข้าวมะลิเป็นที่ต้องการของตลาด ชาวนาส่วนหนึ่งที่เคยปลูกข้าวเหนียวก็เลิกปลูกหรือบางรายปลูกน้อยลงเพียงแค่พอกินในครัวเรือนเท่านั้น และหันมาปลูกข้าวหอมมะลิซึ่งเป็นข้าวเจ้าแทน เมื่อเปลี่ยนมาทำนาปลูกข้าวเจ้ามะลินั้น ไม่เพียงแต่มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวเหนียว เป็นข้าวพันธุ์มะลิซึ่งเป็นข้าวเจ้าเท่านั้น ชาวนาที่ทำนาข้าวหอมมะลิบางรายต้องซื้อข้าวเหนียวสำหรับการบริโภคอีกด้วย เพราะพื้นที่นาทั้งหมดปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิสำหรับขาย ชาวนาต้องเลือกพันธุ์พืชที่

จะปลูกตามที่ต้องการ มิใช่เป้าหมายเพื่อการบริโภคในครัวเรือนดังที่เคยมีอยู่แต่เดิม และได้ทิ้งพันธุ์พื้นบ้านที่เคยปลูกเพราะเห็นว่าไม่เป็นที่ต้องการของตลาด

ในระบบที่ผลิตเพื่อขาย ตลาดของข้าวหอมมะลิในระดับชุมชนสำหรับชาวนามีความผันผวนมาก ในบางปีชาวนาพบว่าในช่วงที่เก็บเกี่ยวข้าวและขายข้าวนั้น กลับปรากฏว่าข้าวมีราคาถูก ชาวนาขายได้ในราคากิโลกรัมละ 4-6 บาทกว่าเท่านั้น มีหน้าขายยังเป็นช่วงที่ต้องนำเงินไปชำระหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์อีกด้วย ทำให้ชาวนาต้องขายเพราะ "ไม่มีเงินใช้หนี้" หากเมื่อผ่านช่วงข้าวออกไปแล้วกลับปรากฏว่าราคาข้าวขึ้นไปที่กิโลกรัมละ 8 บาทกว่า ชาวนารายหนึ่งบอกว่า "ราคาดี แต่ไม่มีขาย" หรือ "ช่วงนายกขวลิต ราคาข้าวเด่นดังๆ ขึ้นเลย เกียวข้าวบ่แห้ง ก็เอาไปขาย" (คำผาย ราบูรี ใน นันทา สิทธิราช 2547:110)

การขายข้าวของชาวนายังมีเกณฑ์การรับซื้อที่พ่อค้ากำหนดไว้สูงสำหรับการตั้งราคารับซื้อ ซึ่งชาวนาบางรายเมื่อนำผลผลิตไปขายกลับพบว่าไม่สามารถเข้าเกณฑ์ตามที่พ่อค้ากำหนดได้ ดังที่ "คันตากหลายกะว่าแห้งเกิน คันตากบ่พอกะว่ามันเหลือ เกณฑ์เขาตั้งไว้บ่เคยถึงจักเทื่อ" และชาวนารายหนึ่งเมื่อปีการผลิต 2548 นำข้าวไปขายให้กับโรงสี ซึ่งรัฐบาลกำหนดราคาประกันข้าวที่ตันละ 10,000 บาท แต่เมื่อนำไปขายถูกหักข้าวปน ข้าวอ่อน และข้าวแดงปน ได้ราคาที่ตันละ 9,200 บาทเท่านั้น

จึงเห็นว่าการผลิตในระบบเกษตรสมัยใหม่ที่มีเป้าหมายเพื่อขาย เกษตรกรไม่สามารถกำหนดราคาหรือมาตรฐานได้เองในผลผลิตที่ตนเองปลูก แต่ได้ถูกกำหนดโดยพ่อค้าเป็นหลัก

#### 4.2 การปรับเปลี่ยนการใช้พันธุ์ข้าว

ชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ก่อนหน้านี้จะมีการปรับเปลี่ยนมาทำนาข้าวหอมมะลิซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวเจ้านั้น ปลูกข้าวเหนียวเป็นหลัก ชาวนาเคยมีพันธุ์ข้าวเหนียวที่หลากหลาย สำหรับปลูกทั้งในพื้นที่โคกพื้นที่ทุ่ง และในทาม พบว่าคนในพื้นที่เองที่เคยมีวัฒนธรรมการบริโภคข้าวเหนียวอยู่แต่เดิม เมื่อผ่านไปเพียง 30 ปี คนรุ่นอายุ 30 กว่าปี ของทุ่งกุลาทบไม่รู้จักข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในพื้นที่ เพราะเมื่อเริ่มจำความได้ก็เห็นพ่อแม่เริ่มปลูกข้าวหอมมะลิกันแล้ว

เมื่อชาวนาบ้านกู่กาสิงห์ปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวหอมมะลิ ในระยะแรกชาวนาส่วนใหญ่ยังคงมีการปลูกข้าวเหนียวเพื่อกินในครัวเรือนควบคู่ไปกับการปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขาย โดยปลูกในพื้นที่นาประมาณ 3-5 ไร่ และการปลูกข้าวเจ้าก็เพื่อใช้สำหรับทำขนมในช่วงงานบุญต่างๆ ข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านที่ปลูกเช่น พันธุ์นางวล หมากม่วย ข้าวอีอี ข้าวป้องแอ้ว และพันธุ์ข้าวเจ้า

ที่ปลูกก็เป็นพันธุ์พื้นบ้านที่ปลูกกันมาแต่เดิม เช่น ข้าวเจ้าลอย ต่อมาการปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านได้มีการปรับเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ส่งเสริมของราชการมาจนถึงปัจจุบัน พันธุ์ข้าวส่งเสริมจากราชการในเวลานั้น เช่น ข้าวเหนียวสันป่าตอง ข้าว กข 6 ข้าว กข 8 การที่ชาวนาเปลี่ยนมาปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ส่งเสริมของราชการ เหตุผลสำคัญประการหนึ่งก็คือพันธุ์พื้นบ้านดั้งเดิมนั้นสูญเสียพันธุ์เนื่องจากเปลี่ยนไปปลูกข้าวหอมมะลิ ทำให้ชาวนาเลิกปลูกพันธุ์พื้นบ้าน ชาวนารายหนึ่งเห็นว่าพันธุ์พื้นบ้านที่ตนปลูกอยู่จัดการยากกว่าพันธุ์ข้าวของราชการ เช่น ข้าวพันธุ์นางนวลที่ชาวนาบอกว่าต้นอ่อนล้มง่ายทำให้เกี่ยวยาก เมื่อมีพันธุ์ข้าวจากราชการที่จัดการง่ายกว่าจึงเลิกปลูกพันธุ์พื้นบ้านในที่สุด

สำหรับการปลูกข้าวเจ้าในบางรายที่เลิกปลูกข้าวเจ้าพื้นบ้านเพราะเห็นว่าข้าวเจ้าพื้นบ้านนั้นมีราคาต่ำมากเมื่อเทียบกับข้าวหอมมะลิ ดังที่ "ข้าวเจ้าลอยโลละ 10 สลึง สองบาท มะลิขายได้ 5-6 บาท ช่วงข้าวมะลิดี ก็มาปลูกข้าวมะลิอย่างเดียว"

ปัจจุบันชาวนาลดการปลูกข้าวเหนียวลง ชาวนารายหนึ่งให้เหตุผลว่าเมื่อประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา ข้าวมะลิขายได้ราคาดี ชาวนาส่วนหนึ่งได้เลิกปลูกข้าวเหนียวและหันมาปลูกข้าวมะลิขายเพียงอย่างเดียว เพราะข้าวมะลิปลูกแล้วได้ผลผลิตมากกว่าข้าวเหนียว ราคาข้าวมะลิดีกว่าข้าวพันธุ์อื่น ฯลฯ

การเปลี่ยนมาปลูกข้าวหอมมะลิเกิดจากการส่งเสริมของหน่วยงานของรัฐ และเมื่ออยู่ในหมู่บ้านก็ขยายต่อๆ กันไปในกลุ่มชาวนาด้วยกัน เพราะเป็นข้าวที่มีราคาดี ชาวนาจึงให้ความสนใจปลูกกันมาก โดยเฉพาะในปัจจุบันที่ตลาดข้าวหอมมะลิได้ขยายออกไปมาก ข้าวหอมมะลิมียารับซื้อที่สูงเมื่อเทียบกับข้าวพันธุ์อื่นๆ ราคาประกันในปีการผลิต 2548/49 อยู่ที่ประมาณตันละ 10,000 บาท การส่งเสริมของหน่วยงานรัฐก็ยังคงมีอย่างต่อเนื่อง เช่น การส่งเสริมให้ชาวนามีการรักษาคุณภาพของข้าวหอมมะลิ โดยที่ไม่มีทางเลือกอื่นเลยสำหรับการส่งเสริมข้าวพันธุ์พื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ เพราะเมื่อสามารถสร้างตลาดข้าวหอมมะลิให้เติบโตขึ้น ทางที่หน่วยงานรัฐทำคือการส่งเสริมให้มีการปลูกข้าวหอมมะลิตอบสนองต่อตลาดข้าวโลก ดังที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในขณะนี้

#### 4.3 การปรับเปลี่ยนใช้เครื่องยนต์ทำนา

ในระยะแรกการทำนาข้าวหอมมะลิเพื่อขายก็ยังคงใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านเป็นหลัก เป็นการทำนาดำ แต่ในระยะนั้นก็เริ่มมีการใช้เครื่องยนต์กันแล้ว ชาวนาเริ่มมีการใช้รถไถสำหรับปรับพื้นที่นาจากพื้นที่ทุ่งหญ้าโขมงก็ถูกรถไถใหญ่เปิดพื้นที่เปลี่ยนเป็นที่นา “มีรถไถใหญ่ ก็ลงไปไถดินาทุ่ง” (คุณ นามเชตต์ ใน นันทา สิทธิราช 2547: 104)

ปัจจุบันการเตรียมดินสำหรับทำนาเครื่องจักรกลการเกษตรที่ใช้กันมากในบ้านกู่กาสิงห์ ที่พบ คือ รถไถใหญ่ สำหรับไถนา ที่จะใช้ทั้งไถนาตนเอง และรับจ้างไถนาให้กับเพื่อนบ้านในอัตราไร่ละ 150 บาท สำหรับควายเหล็ก (รถไถคูโบต้าแบบเดินตาม) ก็ยังพบเห็นอยู่ในหมู่บ้าน หากทว่าก็ยังน้อยกว่ารถไถใหญ่ ชาวนาได้ใช้รถไถปรับที่นาเป็นแปลงเดียวกันขนาดใหญ่เพื่อให้ง่ายต่อการไถ และ เปลี่ยนเป็นนาหว่านแห้งแทนการทำนาดำ

ระบบเกษตรสมัยใหม่ยังส่งผลให้มีการเปลี่ยนในเรื่องของเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต ที่ต้องพึ่งพาการใช้เครื่องจักรมากขึ้น เพื่อให้เสร็จทันภายในเวลา เครื่องจักรกลที่เข้ามามีบทบาทมากในชุมชนบ้านกู่กาสิงห์เวลานี้คือรถเกี่ยวข้าวขนาดใหญ่ พบว่าชาวนาได้มีการเกี่ยวข้าวโดยใช้รถเกี่ยวข้าวเป็นเวลาประมาณ 10 ปีมาแล้ว มีทั้งรถเกี่ยวรับจ้างที่มาจากภาคกลางและในบางครัวเรือนก็มีรถเกี่ยวของตนเอง

#### การใช้เครื่องยนต์มากขึ้นของชาวนาเหตุผลที่สำคัญสองประการ

ประการแรก การปลูกข้าวหอมมะลิที่มีระยะเวลาการสุกที่แน่นอน ข้าวหอมมะลิมีอายุเก็บเกี่ยวประมาณวันที่ 20 เดือนพฤศจิกายน ของปี หากเกี่ยวช้ากว่านั้นข้าวจะกรอบเกินไปเมื่อนำไปสีก็จะแตกง่าย ทำให้ชาวนาต้องจัดการเก็บเกี่ยวให้แล้วเสร็จภายในช่วงเวลานั้น

ประการที่สอง การขาดแรงงานและการจ้างแรงงานมีต้นทุนสูง ในภาวะที่แรงงานรับจ้างและการลงแขก ไม่สามารถทำได้ เพราะทุกครัวเรือนต่างก็ปลูกข้าวมะลิจึงไม่มีเวลาสำหรับการแลกเปลี่ยนแรงงาน การขาดแรงงานในชุมชนจึงทำให้ต้นทุนของการจ้างแรงงานเพิ่มขึ้นสูง พบว่าการจ้างแรงงานคนมีต้นทุนที่แพงกว่าการใช้เครื่องเกี่ยวข้าว ทางเลือกของชาวนา ก็คือการจ้างรถเกี่ยวแทนการจ้างแรงงานคน เพราะถ้าต้องจ้างเกี่ยว จะต้องจ้างวันละ 150 บาท และจ้างหลายคนเพราะนา 60 ไร่ แต่ถ้าจ้างรถเกี่ยวตกไร่ละ 400 บาท ซึ่งถูกกว่าการจ้างแรงงานคนเกี่ยว การจ้างรถเกี่ยวสามารถเสร็จภายในวันหรือสองวัน ในสภาพที่บรรจุงู้งแล้วเสร็จ แต่ถ้าจ้างเกี่ยว ก็ต้องจ้างชน

จ้างเอาไปสี อีกหลายขั้นตอน ทำให้มีต้นทุนที่แพงกว่าการจ้างรถเกี่ยว การจ้างรถเกี่ยวจึงสะดวกกว่าและคิดแล้วต้นทุนต่ำกว่าการจ้างแรงงานคน

เมื่อมีการใช้เครื่องยนต์กันมาก การใช้น้ำมันก็เพิ่มมากขึ้น ในหมู่บ้านจึงมีปั้มน้ำมันหลายปั้ม กระจายกันอยู่ในหมู่บ้าน ในเกษตรกรรายหนึ่ง เป็นหนี้อยู่กับธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์มาตั้งแต่ปี 2539 เพราะต้องการเอาเงินออกมาซื้อ รถไถ ลงทุนปั้มน้ำมันในหมู่บ้าน จากที่มีการใช้น้ำมันสำหรับเครื่องจักรกล พกรถไถ กันมาก ซึ่งกิจการขายน้ำมันในหมู่บ้านนี้เองที่นำเงินมาหมุนเวียนใช้ในครอบครัว ขณะที่การทำงานจะได้ครั้งเดียวในแต่ละปี และยังมีร้านค้าที่พบกระจายอยู่ในชุมชนบ้านกุกาสิงห์จำนวนหลายร้านคือ ร้านค้าขายอไหล่สำหรับการเกษตร เช่น สายพาน น้ำมันหล่อลื่น นี้อต และอะไหล่อื่นๆ

#### 4.4 การปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการเพิ่มความอุดมสมบูรณ์และการจัดการโรคแมลงศัตรูข้าว

การใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืชในระบบเกษตรสมัยใหม่ เกี่ยวข้องกันกับการระบาดของศัตรูพืชที่มักจะเกิดขึ้นเสมอในการผลิตที่ปลูกพืชชนิดเดียวในพื้นที่ขนาดใหญ่ ชาวนามีการใช้สารเคมีที่ หลากหลายชนิดมากยิ่งขึ้น เพราะมีการระบาดของวัชพืช และโรคแมลง และศัตรูข้าวเกิดขึ้นอยู่เป็นประจำ การผลิตมีความเสี่ยงต่อการระบาดของโรคที่สูงขึ้น เมื่อมีการระบาดของแมลงศัตรูข้าวก็ต้องใช้สารเคมีกำจัดเพิ่มมากขึ้น และเมื่อมีการระบาดบ่อยขึ้น อัตราการใช้สารเคมีก็จะเพิ่มสูง ราคาสารเคมีก็เพิ่มสูงขึ้นเป็นเงาตามตัวอีกด้วย

ในการทำนาข้าวหอมมะลิ รอบหนึ่งจะมีทั้งการใช้ ยาฉีดฆ่าหญ้า ยาเบื่อหนู ยาเบื่อปู ยาเบื่อแมลง ฯลฯ เช่น เมื่อมีการระบาดของแมลงชนิดหนึ่งที่ชาวบ้านเรียกชื่อว่า “แมลงกุดจีดำ หรือ ชัดดัม” ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ สารเคมีกำจัดด้วงชนิดนี้ ที่ชาวนาใช้มีชื่อการค้าว่า “พูราดาน” ปี 2540 มีราคาอยู่ที่ 350 บาท/ถุง หากแต่เมื่อปี 2544 สารเคมีชนิดเดียวกันนี้มีราคาสูงถึง 580บาท/ถุง การใช้ชนิดที่ราคาถูกนั้นชาวนาเห็นว่าไม่ได้ผลในการกำจัดด้วง ทำให้ต้องใช้ชนิดที่ราคาแพงกว่า การใช้สารเคมีในปริมาณมากชาวนารายหนึ่งบรรยายให้เห็นภาพว่าเมื่อมีการฉีดยาฆ่าหญ้าในแปลงนา หากเดินลงไปนาในช่วงเวลานั้น จะเหม็นกลิ่นยาอย่างรุนแรง

การระบาดของโรคและแมลงที่เกิดขึ้นในระบบการปลูกข้าวหอมมะลิของชาวนากุกาสิงห์ ชาวนารู้สึกหนักใจเพราะหมายถึงความเสี่ยงที่จะต้องลงทุนเพิ่ม และอาจจะไม่ได้ผลผลิต ทางออกที่ทำได้แก้ปัญหาด้วยการใช้สารเคมีที่เพิ่มขึ้น และใช้ชนิดที่แพงมากขึ้น เพราะเชื่อว่าได้ผลกว่า

ชนิดที่มีราคาถูกกว่า อีกทั้งความรู้ในเรื่องของการระบาดของโรคนั้นก็ยังมีอยู่อย่างจำกัด เมื่อต้องคาดเดาว่าการระบาดของแมลงเกิดขึ้นจากสาเหตุอะไร ก็มีการคาดเดาว่าเกิดจากการใช้ปุ๋ยเคมี เพราะเป็นสิ่งที่เข้ามาภายหลัง และมีการใช้กันในปริมาณมาก

พร้อมกับการเปลี่ยนพันธุ์คือการใช้ปุ๋ยเคมีที่เพิ่มขึ้น และต้นทุนด้านปุ๋ยเคมีที่สูงขึ้น การใช้ปุ๋ยเคมีเข้ามาในชุมชนอีสานพร้อมๆ กันกับการเข้ามาของพันธุ์ข้าวที่เจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรมาแนะนำให้ใช้ ชาวนารายหนึ่งเมื่อเริ่มปลูกข้าวหอมมะลิใหม่ๆ นั้น มีการใส่ปุ๋ยในทีนา 25 ไร่ ได้ข้าวประมาณ 1,000 ถัง เทียบกับตอนที่ไม่ใส่ปุ๋ยได้ 200-300 ถัง แต่ทว่าในปัจจุบัน การใส่ปุ๋ยในทีนาผืนเดิมนี้อาจมีปริมาณเพิ่มขึ้น แต่กลับได้ผลผลิตคือ 1,000 ถังเช่นเดิม หากทว่าราคาปุ๋ยนั้นกลับแพงขึ้น เช่น จากเดิมราคา 200 บาท/ถุง ปัจจุบันราคาอยู่ที่ 400 กว่าบาท/ถุง -500กว่าบาท/ถุง ความคิดในเรื่องการใส่ปุ๋ยในนาข้าวเพื่อเพิ่มผลผลิต จากการสังเกตของผู้วิจัยพบว่าได้ทุนบ้านของครัวเรือนในชุมชนบ้านกู่กาสิงห์จะเต็มไปด้วยกองปุ๋ยเคมีสำหรับใส่ในนาข้าว การใช้สารเคมีในการทำนาดูเหมือนว่าจะมีอยู่ในความคิดของชาวนาทุ่งกุลารายาวนาน ที่แม้ว่าใส่มากขึ้นแต่ผลผลิตก็ยังคงเท่าเดิม แต่ก็ยังเห็นว่าปุ๋ยเคมีก็ต้องใส่ต่อไปแม้ว่าจะต้องใส่เพิ่มขึ้นทุกปีก็ตาม

การพัฒนาพันธุ์ข้าวของกรมวิชาการเกษตรทำควบคู่ไปกับการแนะนำให้ ชาวนามีการ  
ใช้สารเคมีอย่างเข้มข้น ในการปลูกข้าวหอมมะลิ ซึ่งเป็นข้าวที่ไม่ต้านทานโรคไหม้ กรมวิชาการ  
เกษตรแนะนำให้ชาวนาฉีดพ่นสารเคมี ได้แก่ ไตรโซคลาโซน คาซูกะมัยซิน อิติเฟนฟอส บีโนมิล  
คาร์เบนดาซิม ไฮโอฟาเนทเมทิล ไฮอะเบนดาซอล สารเคมีที่แนะนำสำหรับเพลี้ยกระโดดสี  
น้ำตาล มีพวิน บัซซา พอสส์ ลอร์ส แบน ฟูราดาน หรือคูราแทร์ (กรมวิชาการเกษตร ไม่ระบุปีที่  
พิมพ์ :24-26)

สารเคมีที่แนะนำให้มีการใช้ในแปลงเกษตรกร ส่วนใหญ่ผลิตโดยบริษัทค้าสารเคมี เกษตรข้ามชาติที่ทำทั้งธุรกิจเมล็ดพันธุ์และธุรกิจสารเคมีไปควบคู่กัน การใช้สารเคมี และปุ๋ยเคมี ในนาข้าวจะติดเนื่องกันนานทำให้มีปัญหาในเรื่องคุณภาพความหอมของข้าวหอมมะลิ ที่พบว่าข้าวหอมมะลิในระบบเกษตรเคมีมีความหอมน้อยกว่าข้าวหอมมะลิในระบบเกษตรอินทรีย์

#### 4.5 การยอมรับเทคโนโลยีของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าการปลูกข้าวหอมมะลิของชาวนาท่งกุลาร้องให้มีลักษณะการปรับเปลี่ยนแบบค่อยเป็นค่อยไป ดังจะเห็นว่าในระยะแรกครัวเรือนยังปลูกข้าวเหนียวไว้กินเองควบคู่ไปกับการปลูกข้าวหอมมะลิขาย และเป็นการปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านก่อนที่จะปรับเปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวเหนียวพันธุ์ส่งเสริมในระยะต่อมา จนถึงปัจจุบันยังมีครัวเรือนบางครัวเรือนที่ปลูกข้าวเหนียวไว้เพื่อกินเองแต่ลดพื้นที่ปลูกลง

แต่อย่างไรก็ตามเมื่อข้าวมะลิเป็นที่ต้องการของตลาดโดยเฉพาะในช่วงสิบกว่าปีมานี้ จึงมีชาวนาจำนวนมากปรับเปลี่ยนมาปลูกข้าวหอมมะลิเพียงอย่างเดียว และในด้านการจัดการในแปลงนาหากปลูกข้าวหลายพันธุ์ชาวนาต้องจัดการเพิ่มขึ้นเช่น ข้าวออกไม่พร้อมกัน สภาพแปลงนาที่ปรับเป็นแปลงขนาดใหญ่สำหรับปลูกข้าวพันธุ์เดียว เป็นต้น การปลูกพันธุ์เดียวจึงจัดการได้ง่ายกว่า

การใช้ปัจจัยการผลิตต่างๆ อาทิ ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูข้าว ชาวนายอมรับได้รวดเร็วการใช้ในระยะแรกชาวนาเห็นว่าทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นกว่าเดิม และสารเคมีกำจัดศัตรูข้าวก็ช่วยในการกำจัดศัตรูข้าวของชาวนาได้ แต่อย่างไรก็ตามเมื่อใช้เป็นเวลานานชาวนาต้องใช้ในปริมาณมากขึ้นและพบว่ามีการระบาดของโรคแมลงอยู่เป็นระยะ การใช้ปัจจัยการผลิตเหล่านี้ เมื่อแรกเริ่มส่วนใหญ่จะพบว่าชาวนาได้คำแนะนำมาจากเจ้าหน้าที่เกษตรของรัฐ และหลังจากนั้นเมื่อทดลองใช้แล้วพบว่าผลผลิตเพิ่มขึ้น ก็จะหาซื้อมาใช้กันเอง

การยอมรับเทคโนโลยีแบบปลูกข้าวพันธุ์เดียวเพื่อขายได้ทำให้ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านสูญหายไปจากชุมชนบ้านภูกาสิงห์ ซึ่งยศ สันตสมบัติ เห็นว่า การลดลงของความหลากหลายในระบบเกษตรสมัยใหม่ มิได้เกิดจากเงื่อนไขของการส่งเสริมการเกษตรแต่เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากเงื่อนไขปัจจัยที่หลากหลาย เชื่อมโยงกับการผลิตที่พึ่งพิงตลาด การปลูกพืชพาณิชย์ และการปลูกพืชที่ต้องการเวลาในการปลูกที่น้อยลง เหล่านี้ทำให้การปลูกพืชพื้นบ้านที่ต้องใช้เวลานานกว่าลดลง อีกทั้งในสภาพที่มีการปลูกโดยใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีทำให้ดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ พันธุ์พื้นบ้านที่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมีได้น้อยจึงกลายเป็นข้อจำกัด ของการปลูกที่มีเกษตรสมัยใหม่เป็นกระแสหลัก (ยศ สันตสมบัติ 2546:152 )

#### 4.6 การใช้เมล็ดพันธุ์ข้าว

ผลกระทบที่สำคัญประการหนึ่งของระบบเกษตรแผนใหม่ คือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของการใช้เมล็ดพันธุ์ เพราะเกษตรกรจำนวนมากได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไปใช้พันธุ์ข้าวสมัยใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงสำหรับขายเป็นหลัก พันธุ์ข้าวสมัยใหม่พันธุ์ต่างๆ มีจุดเริ่มมาจากการพัฒนาพันธุ์และส่งเสริมโดยหน่วยงานรัฐ หรือบริษัทเอกชนด้านเมล็ดพันธุ์ เพื่อหวังให้เกษตรกรสามารถผลิตข้าวในปริมาณที่เพิ่มขึ้น ตอบสนองต่อการค้าข้าว และด้วยลักษณะที่ข้าวพื้นบ้านนั้นให้ผลผลิตต่ำกว่าข้าวพันธุ์ส่งเสริม ซึ่งเป็นลักษณะของพันธุ์พื้นบ้านที่ไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยทำให้ยากในการเพิ่มผลผลิต ทำให้ชาวนาให้ความสนใจกับพันธุ์ส่งเสริมที่ผลผลิตดีกว่าในสภาพการปลูกที่ใช้ปุ๋ยเคมี

การทำนาปลูกข้าวหอมมะลิของชาวนาบ้านกุกาสิงห์ การใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวปรับเปลี่ยนไปตามลักษณะของการทำนาที่ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นนาหว่านแทนการทำนาดำ ซึ่งปัจจัยหลักเกิดจากภาวะแล้งในช่วงต้นฤดูทำนา ทำให้การทำนาดำมีความเสี่ยงที่จะมีน้ำไม่พอสำหรับทำนาและระยะเวลาที่ไม่แน่นอนของฝน ทำให้การทำนาหว่านแห่งได้รับการยอมรับจากชาวนาเพราะสามารถหว่านรอฝนตกไว้ได้ ตั้งแต่ช่วงต้นฤดู

เมื่อชาวนาเปลี่ยนเป็นการทำนาหว่าน ทำให้มีอัตราการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวเพิ่มขึ้นสูงกว่าเดิม เช่น กรณีของนาแพง ทองมา ปลูกข้าวหอมมะลิ 105 ในช่วงที่ยังใช้การดำนา ที่นา 20 ไร่ ใช้พันธุ์ข้าว 10 ถัง แต่เมื่อเปลี่ยนมาทำนาหว่าน ต้องใช้พันธุ์ข้าวถึง 60 ถัง การใช้พันธุ์ข้าวที่เพิ่มขึ้นนี้หมายถึงต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นด้วย เพราะราคาของเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ซื้อ ราคาจะเพิ่มขึ้นทุกปี

การปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขายเพียงอย่างเดียว ได้ส่งผลให้ความมั่นคงในด้านการผลิตของเกษตรกรลดลง เพราะมีความเสี่ยงในเรื่องของราคาข้าว เรื่องของการระบาดของโรคและแมลง การลงทุนที่เพิ่มมากขึ้น แม้ว่าจะมีผลผลิตเพิ่มขึ้นกว่าการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมก็ตาม และที่สำคัญความหลากหลายของพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านในระดับไร่นาของเกษตรกรลดลง

#### 4.7 การคัดพันธุ์และการได้มาของพันธุ์ข้าวในระบบเกษตรสมัยใหม่

การเปลี่ยนในเรื่องเทคโนโลยีการคัดพันธุ์และการเก็บพันธุ์ข้าว แม้ว่าจะเปลี่ยนเข้าสู่ระบบเกษตรสมัยใหม่ แต่ความรู้ในเรื่องของการคัดพันธุ์และปรับปรุงพันธุ์ของชาวนายังคงอยู่กับฐานความรู้เดิมของชาวนา มากกว่าที่จะได้รับการถ่ายทอดหรือปรับเปลี่ยนให้มีการพัฒนาเรื่อง

พันธุ์ข้าวจากหน่วยงานของรัฐ ชาวนาส่วนหนึ่งยังคงมีฐานจากการเก็บพันธุ์แบบดั้งเดิม แต่ว่า ชาวนาอีกส่วนหนึ่งได้ลดความสำคัญของการคัดพันธุ์และปรับปรุงพันธุ์ข้าวลงไป และถูกแทรก ด้วยระบบตลาดการขายเมล็ดพันธุ์ข้าวของราชการและบริษัทเอกชน ซึ่งการที่ชาวนาละทิ้งความรู้ ในการเก็บคัดพันธุ์ข้าวเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ข้าวหอมมะลิที่ชาวนาปลูกมีคุณภาพตกต่ำลงและ ถูกพ่อค้ากดราคารัฐซื้ออยู่เป็นประจำทุกปี

เพราะเงื่อนไขหนึ่งของการคัดพันธุ์ข้าวในระบบที่ปลูกเพื่อขายนี้คือขึ้นอยู่กับพ่อค้าที่รับซื้อ ข้าวมากกว่าตัวชาวนาเอง เมื่อพ่อค้าโรงสีบอกว่าให้เปลี่ยนพันธุ์ข้าวได้แล้ว ชาวนา ก็จะเปลี่ยนพันธุ์ ข้าวสำหรับปลูกในปีหลังจากนั้น เพราะหากไม่เปลี่ยนพ่อค้าก็จะรับซื้อราคาถูก ดังที่ชาวนายราย หนึ่งบอกว่า “บได้ขายข้าวราคาดีกับเพิ่น ยอนบได้เปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูก”

การทำเกษตรแผนใหม่ ที่ต้องใช้พันธุ์ข้าวสมัยใหม่ และวัตถุประสงค์ที่ผลิตเพื่อขายเป็น หลัก ได้ทำให้ระบบการคัดพันธุ์แบบพื้นบ้านเสื่อมลง การคัดพันธุ์ข้าวในเงื่อนไขที่ปลูกข้าวชนิด เดียวกันนี้ชาวนาไม่ได้ห่วงเรื่องของการปนกันของข้าว แต่ห่วงเรื่องข้าวแดงปน และข้าวที่แข็ง มากกว่า ในขณะที่ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิม มีการปลูกข้าวหลายพันธุ์ชาวนาดึงดูดข้าวที่พันธุ์ อื่นที่ปนกันออกด้วย กรณีของชาวนาปลูกข้าวหอมมะลิทุ่งกุลลา ชาวนาได้ลดความสำคัญของการ คัดพันธุ์ข้าวลงไปมาก เหลือเพียงเงื่อนไขเดียวคือการขายข้าว ดังจะเห็นว่าแม้จะมีการคัดพันธุ์แต่ก็ ยังทำกันอย่างไม่พิถีพิถัน และเมื่อเปลี่ยนมาใช้รถเกี่ยวข้าว การเก็บพันธุ์จะทำเมื่อถึงเวลาเกี่ยวก็ เอาถุงรองจากเครื่องสีข้าวโดยปล่อยให้สีไป 4-5 กระสอบก่อน หลังจากนั้นจึงใช้ถุงรองเก็บไว้ทำ พันธุ์ แล้วนำมาตากแดดเอง หรือการซื้อพันธุ์ข้าวจากคนที่เพิ่งซื้อพันธุ์ข้าวมาปลูกใหม่ ก็ถือว่าเป็น การเปลี่ยนพันธุ์แล้ว เพื่อให้มั่นใจได้ว่าข้าวที่จะไม่ปนข้าวแดงในปีนั้นและพ่อค้ารับซื้อจะไม่กด ราคาข้าวเปลือก ทั้งผนวกกับการใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วยในระบบการเก็บเกี่ยว เช่น รถเกี่ยว ได้ทำ ให้การเก็บพันธุ์ลดความสำคัญลง คงเป็นการคัดพันธุ์ให้ตรงตามที่พ่อค้ากำหนดเพื่อให้ขายได้ ราคาดี

การได้มาของพันธุ์ข้าวของชาวนา พบว่าชาวนาไม่มีทางเลือกมากนักเนื่องจากราคาข้าว ปลูกมีราคาสูงขึ้น ชาวนาบางรายมีการเก็บพันธุ์เองแต่ไม่พิถีพิถันนัก มีการแลกเปลี่ยนระหว่าง เพื่อนบ้าน หรือการซื้อจากเพื่อนบ้านด้วยกันซึ่งมีราคาถูกกว่า หรือการซื้อพันธุ์ข้าวจากราชการหรือ ของบริษัทเอกชน ซึ่งพันธุ์ข้าวมีราคาประมาณ 380 บาทต่อถุง (20 กิโลกรัมต่อถุง) ชาวนาบ้านภู กาสิงห์ไปซื้อพันธุ์ข้าวจากสหกรณ์การเกษตรในร้อยเอ็ดและบางรายไปซื้อถึงจังหวัดสุรินทร์

และหากเกิดความเสียหายจากน้ำท่วม โรคระบาดข้าว ในปีนั้นชาวนาก็ต้องลงทุนในเรื่อง เมล็ดพันธุ์ข้าวเพิ่มขึ้น ชาวนารายหนึ่ง เล่าให้ฟังว่า ในช่วงปี การปลูก 2545/46 น้ำท่วม ผลผลิต ข้าวไม่ได้เก็บเกี่ยว ถึงขนาดที่ "ข้าวแปนเล้า" ในปีนั้นไม่มีทั้งเมล็ดพันธุ์ข้าว และข้าวสำหรับบริโภค ในครัวเรือน ต้องใช้เงินไปซื้อข้าวมากิน หรือไปแลกกับชุมชนคนที่มีนาโนนไม่ถูกน้ำท่วม เพื่อให้มี เมล็ดพันธุ์ข้าวสำหรับปลูกในปีต่อไป

#### 4.8 วัฒนธรรมชุมชนในระบบเกษตรสมัยใหม่

ถึงแม้ว่าชุมชนบ้านกู่กาสิงห์จะเข้าสู่การทำเกษตรสมัยใหม่ มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องการใช้ เทคโนโลยีเกษตรสมัยใหม่เข้ามาช่วยทำนาปลูกข้าวขาย แต่ก็พบว่าในระดับชุมชนแล้วยังมีลักษณะของชุมชนเกษตรกรรรายย่อยที่ความสัมพันธ์ยังช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ยังมีน้ำใจช่วยเหลือกัน และ เอื้ออาทรกันอยู่ มีกิจกรรมของส่วนรวมร่วมกัน การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างเพื่อนบ้านยังคงมี อยู่บ้าง

แต่การทำเกษตรสมัยใหม่ก็ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหลายลักษณะ ด้วยเหตุ เจื่อนไขหลายประการ การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะนำเสนอการเปลี่ยนแปลงบางลักษณะที่เกี่ยวข้อง กับการทำนาข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านกู่กาสิงห์

##### 1. การลดความช่วยเหลือแรงงานในกิจกรรมไถนา

ชาวนามีการลดลงของการใช้แรงงานและการทำกิจกรรมร่วมกัน เพราะแต่ละคนต้องรีบ ทำกิจกรรมในไร่นาของตนให้เสร็จ ลักษณะงานเช่น งานดำนา งานเกี่ยวข้าว ขนข้าว ดายไร่ ฯลฯ เหล่านี้ ได้ถือเป็นงานส่วนตัว ที่ต้องจ้างกันมาทำ เพราะเป็นช่วงที่ระบบเงินตราเข้ามาในชุมชน ครัวเรือนจำเป็นต้องใช้เงิน จึงยินดีรับค่าจ้าง มากกว่าการลงแขก ขณะที่งานส่วนรวมยังคงเป็นงาน ที่มีการ "ช้อยแสง" กันอยู่เช่นเดิม

ทั้งการจัดการที่เคยอาศัยพี่น้องเครือญาติก็ทำไม่ได้เพราะต่างคนก็ต่างรีบทำงานก็ตน และในปัจจุบันชาวนาสวนมากไม่ได้ทำนาเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป แต่ยังทำกิจกรรมอื่นๆ เพื่อเป็น รายได้ของตนเองด้วย เช่น การทำขนมขายในชุมชน การปลูกพืชไร่ พืชสวนครัว ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้ ต่างก็อาศัยแรงงานด้วยทั้งสิ้น ทำให้การจัดการแบบลงแขก เป็นเรื่องที่เหลือวิสัยชาวนาไป

การใช้แรงงานที่เข้มข้นขึ้นเพราะมีงานหลักเพิ่มขึ้นมา จากเดิมที่เคยทำนาเป็นหลัก เมื่อมี การปลูกพืชไร่เข้ามาและเป็นกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงานมากขึ้นเช่นกัน ทั้งต้องใช้เวลาหลายวัน การ จ้างแรงงานจึงดูจะมีประสิทธิภาพมากกว่าการลงแขกกัน การลดความช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่าง

เครือข่ายหรือ ในชุมชนระบบเกษตรสมัยใหม่ได้ทำลายความสัมพันธ์ในระบบ ฟัน้อง ระหว่าง ชาวนาด้วยกันเอง ความเป็นนายจ้าง ลูกจ้างเข้ามาแทน (สุวิทย์ ธีรศาสตร์ 2545: 244 )

ในสภาพที่แรงงานในชุมชนมีอยู่อย่างจำกัด การจ้างแรงงานจึงมีต้นทุนสูงเมื่อเทียบกับ การใช้เครื่องจักร ทำให้การใช้เครื่องจักรกลที่ดูจะลงทุนน้อยกว่าได้เข้ามาแทนการผลิต การใช้รถ เกี่ยว แทนแรงงานคน จากการที่แรงงานคนต้องใช้ทั้งเวลา และเงินจ้าง ที่มากกว่าการใช้รถเกี่ยว ขณะที่การใช้รถเกี่ยวสามารถบรรจุงดเสร็จในคราวเดียวเสร็จ

## 2. ระบบแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว

ในระบบเกษตรสมัยใหม่ การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างชาวนา ส่วนหนึ่งยังคงใช้ระบบ การแลกเปลี่ยนที่เคยมีมาแต่เดิม ชาวนาอาจจะนำข้าวเก่าที่มีอยู่แล้วนำไปแลกกับเพื่อนบ้านที่ซื้อ พันธุ์ข้าวมาปลูกในปีก่อนหน้านี้ บางครั้งก็อาจจะแลกกับญาติพี่น้องคนที่มีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ปลูก

ในภาวะที่ข้าวปลูกมีราคาแพงขึ้นในปัจจุบัน ชาวนารายหนึ่งที่ปลูกข้าวหอมมะลิ สามารถ ลดต้นทุนของเมล็ดพันธุ์ข้าวโดยการแลกเปลี่ยนกับพี่น้องที่เพิ่งมีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวในปีแรก "ที่ ผ่านมาการแลกกับพี่น้อง เขาเห็นของเพื่อนเพิ่งซื้อมา มันบ่แถม เขากะไปขอแลกเปลี่ยน มันถูกกว่า ไปซื้อหลวง มันเปลี่ยนกันดุงตอ ดุง แบบพี่น้องกัน ถ้าไปซื้อเอาสบึงมันหลายโล ราคามันกะโลละ สิบบาทขึ้นไป" การแลกเปลี่ยนกันนี้ทำให้ชาวนาสามารถลดต้นทุนของการซื้อข้าวปลูกลงไปได้

แต่อย่างไรก็ตามการแลกเปลี่ยนมิได้เหนียวแน่นดังแต่ก่อน การแลกเปลี่ยนระหว่างเพื่อน บ้านได้เปลี่ยนเป็นการซื้อพันธุ์ข้าวอีกทางหนึ่ง ดังที่พบว่าชาวนารายที่เก็บพันธุ์ข้าวเองก็อาจจะ ขายให้กับเพื่อนบ้านอีกทางหนึ่งด้วย ในราคาที่ถูกลงกว่าของโรงสีหรือร้านค้า ในลักษณะที่เหมาขาย เป็นเล้า "มีคนมาซื้อถึงเล้า" การซื้อจากเพื่อนบ้านก็เพื่อลดต้นทุนเช่นกัน

## 3. พิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับข้าว

ในด้านพิธีกรรมและความเชื่อเกี่ยวกับข้าว การเกษตรสมัยใหม่ ได้ทำให้ชาวนาบ้านกู่กา สิงห์ส่วนใหญ่ละทิ้งความเชื่อเกี่ยวกับข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนา ในชาวนารายหนึ่ง อายุ 63 ปี ครั้งสุดท้ายเมื่อเคยเห็นย่าของตนเลี้ยงตาแสนนั้นประมาณ 40 กว่าปีมาแล้ว และหลังจากนั้นมา พ่อกับแม่ก็ไม่เคยเลี้ยงอีกเลย แต่ก็มีชาวนาบางส่วนยังคงให้ความเคารพกับข้าวอยู่แม้ว่าจะไม่

มีการทำพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำนาอีกแล้ว เช่นที่ชาวนาบอกว่าเมื่อน้ำท่วมข้าวเสียหายนั้นชาวนาก็ยังจะต้องเกี่ยวเอาข้าวไว้หากไม่เกี่ยวจะรู้สึกว่าเป็นบาป แม้ว่าจะได้ข้าวในปริมาณไม่มากก็ตาม

แต่พิธีกรรมบางอย่างที่เคยมีอยู่ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิม เคยเป็นหลักประกันในเรื่องการผลิตภายใต้สภาพแวดล้อมที่ชาวนายังไม่สามารถควบคุมได้ เช่น การตกของฝนตามฤดูกาลที่ชาวนาต้องมีการทำพิธีแห่นางแมว ก็ยังคงมีการปฏิบัติกันอยู่ในบ้านทุ่งกาสิงห์ แต่ก็ไม่ปฏิบัติเคร่งครัดเหมือนในอดีต

พิธีกรรมบางอย่างที่ไม่สามารถปรับตัวให้เข้ากับการทำนาแบบสมัยใหม่ได้ ก็ได้สูญหายไป เช่น พิธีการตากลาน เตรียมลาน พิธีสู่ขวัญควาย การสู่ขวัญข้าว เมื่อการเกี่ยวข้าวใช้รถเกี่ยวแทนการไถนาใช้รถไถ แทนควาย พิธีกรรมเหล่านี้ก็ค่อยๆ หดไป

#### 5. ข้อสังเกตบางประการต่อการปรับเปลี่ยนเข้าสู่วัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ของชุมชนบ้านทุ่งกาสิงห์

การเข้าสู่วัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ของชุมชนบ้านทุ่งกาสิงห์ จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงในเชิงเทคโนโลยีการทำนาและการปรับเปลี่ยนความรู้ที่ใช้ในการทำนาจากการทำนาแบบพื้นบ้านเข้าสู่การทำนาแบบเกษตรสมัยใหม่ การเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยีการทำนาดังกล่าวแล้วข้างต้น ทั้งการใช้เครื่องยนต์มากขึ้น การไม่เก็บพันธุ์แต่อาศัยการซื้อเมล็ดพันธุ์แทน การลดความช่วยเหลือกันเรื่องแรงงานการผลิต การใช้ปุ๋ยและสารเคมีกำจัดศัตรูข้าว การยอมรับเทคโนโลยีใหม่ของชาวนาเกิดขึ้นอย่างกว้างขวางซึ่งช่วยให้การทำนาสะดวกขึ้นแต่ต้นทุนก็เพิ่มสูงขึ้นด้วยเช่นกัน

แต่อย่างไรก็ตามลักษณะของชุมชนยังคงเป็นชุมชนเกษตรกรรายย่อย วัฒนธรรมชุมชนชาวนายังคงอยู่ ซึ่งเป็นจุดแข็งของชุมชนชาวนาชนบทของไทย ที่แม้เป้าหมายการผลิตจะเพื่อการขาย แต่ก็เป็นการผลิตขายเพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าและเลี้ยงดูครอบครัวให้ดำรงอยู่มากกว่าจะผลิตขายเพื่อสะสมทุนให้ร่ำรวยขยายการทำนาออกไปในเชิงธุรกิจเกษตร แต่ถึงกระนั้นในชุมชนก็มีบางครัวเรือนที่มีฐานะดี มีรถเกี่ยวข้าวหลายคันสำหรับรับจ้างเกี่ยวข้าวทั้งในเขตทุ่งกุลาร้องไห้และพื้นที่อื่นๆ โดยการสะสมทุนมาจากการไปทำงานต่างประเทศแล้วนำเงินมาซื้อรถเกี่ยวข้าวรับจ้าง บางครัวเรือนเป็นร้านค้าขายน้ำมัน ร้านค้าขายอะไหล่และวัสดุการเกษตร แต่ทุนที่นำมาลงทุนมิได้มาจากการทำนาโดยตรงแต่เป็นการกู้ยืมเงินมาลงทุน

แต่ถึงกระนั้นด้วยลักษณะของวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่ที่เน้นเทคโนโลยีและความรู้สมัยใหม่จากภายนอก ที่ชาวนาต้องลงทุนเพิ่มขึ้นทุกปีเพื่อเพิ่มผลผลิต ชาวนาเริ่มคุ้นเคยกับการกู้ยืมเงินจากแหล่งต่างๆ มาลงทุนมากขึ้น ดังที่พบว่า การกู้ยืมเงินจาก ธกส. ก็เพื่อการทำน่านำมาซื้อปัจจัยการผลิต ได้ทำให้ชุมชนชาวนารายย่อยถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนมากขึ้นทุกทีและต้องพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่เหล่านี้อยู่ตลอด การผลิตมีความเสี่ยงสูงขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สินจากการกู้ยืมเงินมาทำการเกษตร การพึ่งตนเองในด้านเทคโนโลยีและความรู้การทำนาลดถอยลง ซึ่งในระยะยาวแม้ว่าข้าวหอมมะลิจะขายได้ราคาดี แต่ชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ก็จะพึ่งตนเองได้น้อยลงและไม่สามารถออกจากภาวะหนี้สินได้

ในด้านเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูก ซึ่งถือเป็นแกนกลางของการผลิต เมื่อต้นทุนการทำนาสูงขึ้น โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวปลูก อีกทั้งเป็นการทำนาในระบบนาหว่านที่ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวในปริมาณมาก มีความพยายามของชาวนาที่จะลดต้นทุนการทำนาลง โดยใช้การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกับเพื่อนบ้านหรือการซื้อเอาจากเพื่อนบ้านในราคาที่ถูกลงกว่าของโรงสีหรือของบริษัท ซึ่งเป็นความพยายามปรับตัวให้ชาวนารายย่อยอยู่ได้ในภาวะการผลิตที่ต้องลงทุนสูงขึ้น

การช่วยเหลือกันของชาวนาในเรื่องพันธุ์ข้าวปลูกได้ช่วยลดต้นทุนการทำนาให้กับชาวนาได้ความเอื้ออาทรแบ่งปันกันนี้มีรากฐานมาจากธรรมเนียมปฏิบัติของชาวนาอีสานในการแลกเปลี่ยนผลผลิตการแบ่งปันกันกินกันใช้ ซึ่งเคยมีความเข้มแข็งในวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านแต่เดิม

## 6. การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

การพึ่งตนเองของชาวนาในการใช้พันธุ์ข้าวในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่พบว่าความสามารถในการพึ่งตนเองได้ของชาวนาลดลง การสูญเสียการพึ่งตนเองของชาวนาพบในหลายลักษณะคือ

### 1. การขาดความมั่นคงทางอาหาร

การปลูกข้าวมะลิเพื่อขายของชาวนาบ้านกู่กาสิงห์เป็นการเน้นปลูกข้าวเพียงพันธุ์เดียว บางครัวเรือนเปลี่ยนเป็นการซื้อข้าวเหนียวบริโภคแทนการปลูกข้าวเหนียว การไม่ปลูกข้าวเหนียวเลยจึงทำให้ขาดความมั่นคงทางอาหารเพราะต้องพึ่งการซื้อข้าวเพียงอย่างเดียว หรือหากไม่ซื้อเขาก็ต้องออกไปหาแลกข้าวมากิน ในบางครัวเรือนบางปีน้ำจากลำน้ำเสียวไหลท่วมนาข้าวไม่ได้ผลผลิตต้องนำผลผลิตอย่างอื่นที่ผลิตได้เช่น ปลาแดกไปแลกข้าวมาไว้กิน

## 2. การซื้อพันธุ์ข้าวปลูก

เนื่องจากคุณภาพของข้าวหอมมะลิถูกกำหนดโดยพ่อค้ารับซื้อข้าว และการเก็บคัดพันธุ์ข้าวของชาวนาก็ได้ปฏิบัติกันดังแต่ก่อน ทำให้ชาวนาไม่มีพันธุ์ข้าวปลูกของตนเอง คุณภาพของพันธุ์ข้าวปลูกก็ลดต่ำลงดังที่ชาวนาพบว่ามี การปนของข้าวแดง และต้องเปลี่ยนพันธุ์ข้าวปลูกเป็นประจำ การใช้พันธุ์ข้าวปลูกของชาวนาจึงมาจากการซื้อพันธุ์ข้าวปลูกเป็นหลัก ทั้งจากซื้อจากเพื่อนบ้าน การซื้อจากหน่วยงานของรัฐและการซื้อพันธุ์ข้าวของบริษัทเมล็ดพันธุ์ แม้ว่าราคาของพันธุ์ข้าวปลูกเพิ่มขึ้นทุกปี แต่ชาวนาก็ต้องซื้อมาปลูกเพราะไม่ได้เก็บพันธุ์ ทำให้การทำนามีต้นทุนที่สูงขึ้น

จากการศึกษาพบว่าหลายครัวเรือนในชุมชนประสบกับปัญหาน้ำท่วมนาเป็นประจำใน ระยะ 4-5 ปีมานี้ การปลูกข้าวมะลิเพียงพันธุ์เดียวเมื่อประสบกับปัญหาน้ำท่วมทำให้ข้าวเสียหาย แม้จะเก็บเกี่ยวได้แต่ก็ไม่ได้ขายข้าว และต้องซื้อพันธุ์ข้าวปลูกใหม่ทั้งหมด

## 3. การสูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าว

ดังได้กล่าวไปในช่วงต้นๆของบทแล้วว่าในระบบเกษตรแบบดั้งเดิม การปลูกข้าวที่ หลากหลายสายพันธุ์ เป็นการรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าว และก่อให้เกิดความมั่นคงทาง อาหารเพราะสามารถเป็นหลักประกันการมีข้าวเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้ แต่เมื่อปลูกข้าวเพียง พันธุ์เดียว แม้จะสามารถสร้างผลตอบแทนที่เป็นเงินสดให้กับครอบครัวชาวนาได้ แต่ก็ได้ทำให้เสีย ความหลากหลายของพันธุ์ข้าวในไร่นา ที่เคยเหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา ทนทานต่อโรคแมลง และ เป็นโอกาสในการใช้ประโยชน์ที่หลากหลายมากขึ้น

## 4. การปรับเปลี่ยนความรู้การทำนา

ความรู้การทำนาของชาวนาได้ปรับเปลี่ยนไปตามเทคโนโลยีการทำนาสมัยใหม่ที่เข้ามาใน ชุมชน ความรู้เดิมที่สั่งสมกันมา และเคยเป็นต้นแบบสนับสนุนการผลิตแบบพึ่งตนเองก็ลดถอยลงไป ความรู้เรื่องการทำนาแบบพื้นบ้าน พิธีกรรมต่างๆ และความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวที่มีในพิธีกรรมสูตร ขวัญข้าว หายไปจากชุมชน อาทิความรู้เรื่องการปลูกข้าวหลายหลายสายพันธุ์เพื่อเป็น หลักประกันการมีข้าวกินและง่ายต่อการจัดการแรงงาน เปลี่ยนเป็นการปลูกข้าวพันธุ์เดียวและใน แปลงนาขนาดใหญ่และใช้รถเกี่ยวแทนการจัดการแรงงานแบบเดิมที่ทำได้ยากกว่า ความรู้เรื่อง พันธุ์ข้าวพื้นบ้านก็เหลืออยู่น้อยมีในกลุ่มคนที่อายุ 30 กว่าขึ้นมาเพราะเติบโตมาในยุคของข้าว หอมมะลิแล้ว

การเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ที่เคยอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศและการใช้พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ไม่ตอบสนองต่อการใช้ปุ๋ยเคมี ไม่เพียงพอในระบบเกษตรสมัยใหม่เพราะระบบนิเวศได้เสื่อมแล้วจากการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีเป็นเวลานาน ความรู้การเพิ่มผลผลิตในวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่จึงเน้นที่เทคโนโลยีปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดศัตรูข้าวชนิดต่างๆ ดังที่พบในเอกสารของหน่วยงานราชการคำแนะนำการปลูกข้าวหอมมะลิได้ส่งเสริมให้มีการใช้สารเคมี เพื่อกำจัดศัตรูข้าวตลอดระยะการผลิต เทคโนโลยีเหล่านี้ต้องซื้อและนำเข้ามาจากภายนอก เพิ่มต้นทุนการผลิต ชาวนาต้องซื้อปุ๋ยมาใช้อยู่ตลอดเพราะหากไม่ใช้ก็ทำนาไม่ได้ผล จากสภาพนิเวศของนาที่เปลี่ยนไป

ด้วยความจำกัดของความรู้ที่อาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เป็นความรู้สำเร็จรูป เช่น หากต้องการใช้ปุ๋ยก็มีสูตรต่างๆ ให้เลือก หากต้องการกำจัดศัตรูข้าวก็มีสารเคมีหลายชนิดให้เลือกใช้ ทำให้การพัฒนาความรู้การทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ของชาวนาไม่มีความเป็นอิสระเพราะยังคงเป็นเทคโนโลยีที่เกษตรกรต้องซื้อปัจจัยการผลิตมาใช้อยู่เช่นเดิมโดยมิได้ลดต้นทุนการผลิตลงแต่อย่างใด

#### 7. เงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

การสูญเสียการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาในวัฒนธรรมเกษตรสมัยใหม่เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไข/ปัจจัยหลายประการที่สัมพันธ์กัน

ประการแรก การส่งเสริมการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของหน่วยงานด้านการเกษตรภาครัฐที่มีมาต่อเนื่องยาวนาน ได้เป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาจากการปลูกหลายสายพันธุ์มาปลูกข้าวหนึ่งหรือสองพันธุ์เท่านั้น พันธุ์ข้าวส่งเสริมนี้สามารถตอบสนองต่อการใช้สารเคมีได้ดีกว่าข้าวพื้นบ้านเมื่อปลูกภายใต้สภาวะที่ใส่ปุ๋ยและใช้สารเคมีกำจัดศัตรูข้าว ชาวนาได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจึงทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไปสู่พันธุ์ส่งเสริม

ประการที่สอง ควบคู่กันกับการส่งเสริมของหน่วยงานรัฐให้มีการปรับเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การขยายตัวของการตลาดค้าข้าวหอมมะลิเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เจ้าหน้าที่ของรัฐใช้เป็นเหตุผลที่สนับสนุนการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนา ดังที่พบว่าปัจจุบันตลาดข้าวหอมมะลิของไทยถือเป็นตลาดข้าวระดับดีมีราคาแพง ปริมาณการส่งออกเพิ่มสูงขึ้น

ประการที่สาม เมื่อเข้าสู่เกษตรสมัยใหม่ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนเป้าหมายการผลิตหลักเป็นการผลิตเพื่อขาย ดังนั้นเพื่อให้สามารถขายข้าวให้กับพ่อค้าโรงสีได้ก็ต้องผลิตตามที่พ่อค้าต้องการ คือเน้นการปลูกข้าวหอมมะลิเพราะเป็นข้าวที่ขายได้ราคาดี ตลาดต้องการ

ประการที่สี่ การทำเกษตรสมัยใหม่ของชาวนาบ้านกู่กาสิงห์พึ่งพาทุนและเทคโนโลยีต่างๆ สูงขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สินกับ ธกส. อย่างต่อเนื่อง ชาวนาต้องพึ่งพาเทคโนโลยีเหล่านี้อยู่ตลอด เพราะชาวนาไม่ได้พัฒนาความรู้เดิมขึ้นมาปรับเปลี่ยนให้เข้ากับการทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ การอาศัยความรู้การทำนาแบบเกษตรสมัยใหม่จึงต้องอาศัยความรู้และเทคโนโลยีที่ชาวนาต้องเสียค่าใช้จ่ายสูงขึ้น นำไปสู่ภาวะหนี้สิน เช่น การไม่เก็บพันธุ์เองแต่ซื้อพันธุ์แทน การใส่ปุ๋ยเคมี และฉีดยากำจัดศัตรูข้าว ต้องเสียเงินเพิ่มขึ้น ขณะที่การทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ยังไม่ได้มีการนำเข้ามาส่งเสริมในชุมชนอย่างจริงจัง ทำให้ชาวนาไม่มีความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตน จึงยังคงทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ต่อไป เพราะยังมั่นใจว่าข้าวหอมมะลียังคงขายได้ราคาดี

ประการที่ห้า การเปลี่ยนแปลงระบบการทำนาที่เกิดขึ้นมายาวนาน ได้ทำให้ระบบนิเวศของชุมชนเปลี่ยนไป จนไม่สามารถรองรับการผลิตแบบข้าวพื้นบ้านได้อีกต่อไป เช่น ดินขาดความอุดมสมบูรณ์ การใช้สารเคมีเป็นเวลานานได้ทำให้ศัตรูตามธรรมชาติของข้าวเพิ่มสูงขึ้น ขาดพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ การปรับเปลี่ยนนาให้เหมาะสำหรับปลูกข้าวพันธุ์เดียวเพื่อให้ง่ายต่อการจัดการ เหล่านี้ทำให้ชาวนายากที่จะออกจากระบบการผลิตสมัยใหม่ เพราะขาดความรู้และความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนการผลิตในระบบเกษตรอินทรีย์

## 8. สรุป

ลักษณะของวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่เน้นการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ในการทำนา การปรับเปลี่ยนเป้าหมายการผลิตเป็นเพื่อขาย มีการลงทุนในด้านปัจจัยการผลิตมากขึ้น อาทิ ปุ๋ยเคมี เมล็ดพันธุ์ข้าว สารเคมีกำจัดศัตรูข้าว ซึ่งการเปลี่ยนแปลงการทำนาสมัยใหม่ที่สำคัญคือการใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมของหน่วยงานราชการ การศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของชุมชนชาวนาในเขตทุ่งกุลาร้องไห้คือการส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิตามแผนพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ มีนโยบายแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวซึ่งพบว่าสามารถทำให้ชาวนาเปลี่ยนมาปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขายกันอย่างกว้างขวาง จนทำให้ข้าวพื้นบ้านสูญหายไปจากหลายพื้นที่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นผลการพัฒนาของรัฐที่ละเลยต่อระบบการผลิตและวิถีชุมชนที่มีอยู่แต่เดิม

ขณะที่ในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตนเพื่อตอบสนองต่อตลาดข้าวหอมมะลิ เป้าหมายอยู่ที่การผลิตเพื่อขาย การทำนาต้องใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้น ใช้สารเคมีหลากหลายชนิดขึ้น พบการระบาดของโรคแมลงเกิดขึ้นเป็นประจำ ในด้านการพึ่งตนเองในการใช้พันธุ์ข้าวพบว่าชาวนามีทางเลือกที่จำกัดมากยิ่งขึ้นในการใช้พันธุ์ข้าว ชาวนาบางรายเก็บพันธุ์เอง หรือซื้อเอามาจากเพื่อนบ้านเพื่อลดต้นทุนในขณะที่บางรายซื้อจากร้านค้าเมล็ดพันธุ์ ซึ่งพบว่าราคาพันธุ์ข้าวมีราคาเพิ่มขึ้นทุกปี

การสูญเสียการพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาเกิดขึ้นพร้อมกับที่ชาวนาปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรสมัยใหม่และละทิ้งการเก็บคัดพันธุ์ข้าว ทำให้คุณภาพข้าวต่ำลง และต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวในที่สุด ในชุมชนไม่มีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านหลงเหลืออยู่ ชาวนาขาดความมั่นคงทางด้านอาหาร ต้องซื้อพันธุ์ข้าว สูญเสียความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชน การทำนาต้องอาศัยความรู้แบบที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่ และการลงทุนที่สูงขึ้น รวมทั้งระบบนิเวศที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งในระยะยาวจะทำให้ชาวนายากที่จะออกจากภาวะหนี้สิน แม้ว่าราคาข้าวหอมมะลิจะสูงขึ้น แต่ชาวนาก็มีความเสี่ยงด้วยเช่นกันเพราะไม่สามารถพึ่งตนเองได้ในด้านปัจจัยการผลิต โดยเฉพาะเมล็ดพันธุ์ข้าวซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญของการทำนา

## บทที่ 5

### ศักยภาพการพึ่งตนเองของชาวนาอีสานในวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่

ชาวนาอีสานได้ผ่านกระบวนการปรับตัวมาโดยตลอดเพื่อให้สามารถดำรงวิถีชีวิตอยู่ได้ โดยให้ภูมิปัญญาเดิมที่สั่งสมมาผสานกับภูมิปัญญาสมัยใหม่มาปรับใช้ภายใต้สภาพทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงและกระแสวัฒนธรรมสมัยใหม่ที่ไหลเชี่ยวกรากในขณะนี้ รวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติ ที่ชาวนาเคยได้พึ่งพิงในฐานะปัจจัยสี่ที่ได้ลดความอุดมสมบูรณ์ลง วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านก็เช่นเดียวกันมีทั้งจุดอ่อนและจุดแข็งที่ชาวนาอีสานได้นำมาปรับเปลี่ยนให้เข้ากับสภาพการผลิตของตนเอง

พบว่าปัจจุบันหลายพื้นที่ในภาคอีสานยังมีการปลูกข้าวพื้นบ้านกันอยู่ และในบางพื้นที่ ชาวพันธุ์พื้นบ้านได้สูญหายไปจากพื้นที่แล้วแต่กำลังมีการฟื้นฟูการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในชุมชน ซึ่งอีกดังจะได้กล่าวถึงต่อไปในกรณีศึกษาที่บ้านโจด อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด

ชุมชนได้ฟื้นฟูความรู้เดิมเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้านกลับคืนมาด้วยเห็นความสำคัญของภูมิปัญญาเดิมที่เคยมีอยู่ในชุมชน เพื่อให้วิถีการผลิตแบบเฝ้าอยู่เฝ้ากินยังดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง การฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวนาเกี่ยวกับข้าวทำให้ข้าวพื้นบ้านสามารถสร้างฐานการผลิตที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น

แต่เนื่องจากระบบการผลิตของชุมชนได้ปรับเปลี่ยนมาใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ซึ่งไม่เหมาะสมกับการปลูกข้าวพื้นบ้าน ดังนั้นทางออกหนึ่งของการรักษาพันธุ์กรรมพื้นบ้านไว้ในเกษตรสมัยใหม่ ชาวนาส่วนหนึ่งได้ปรับวิถีการผลิตของตนเองให้เข้าสู่ระบบเกษตรยั่งยืน ที่มีลักษณะของการผสมผสาน และหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ การลดการใช้สารเคมีลงและพัฒนาความรู้จากฐานภูมิปัญญาเดิมของตนเองในการทำการเกษตร

เกษตรกรรมยั่งยืนมีความหมายถึง ระบบเกษตรกรรมที่มีความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจ เกื้อกูลต่อระบบนิเวศ ความเป็นธรรม เศรษฐกิจเป็นมนุษย์ และมีระบบวัฒนธรรมที่เหมาะสม เกษตรกรรมยั่งยืนมีหลายรูปแบบ ขึ้นอยู่กับการให้ความสำคัญหรือเน้นหนักองค์ประกอบด้านใดของระบบเกษตรกรรม โดยรูปแบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่โดดเด่นและได้รับการยอมรับจากเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกมี 5 รูปแบบคือ

- 1) เกษตรผสมผสาน หมายถึงระบบการเกษตรที่มีการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิดในพื้นที่เดียวกัน หรือมีกิจกรรมการเกษตรตั้งแต่ 2 กิจกรรมขึ้นไป

- 2) เกษตรอินทรีย์ หมายถึงระบบการเกษตรที่หลีกเลี่ยงสารเคมีการเกษตรทุกประเภท รวมทั้งฮอร์โมนกระตุ้นการเจริญเติบโตของพืชและสัตว์ต่างๆ และให้ความสำคัญกับการรักษาความอุดมสมบูรณ์ของดิน
- 3) เกษตรธรรมชาติประกอบด้วยหลายแนวทาง อาทิ แนวทางของฟูกุโอกะ นักเกษตรธรรมชาติชาวญี่ปุ่น ซึ่งเป็นการทำการเกษตรแบบอกรรม คือการไม่แทรกแซงธรรมชาติ และไม่เป็นเพียงวิธีการทำการเกษตร หากแต่เป็นวิถีแห่งการบ่มเพาะความอุดมสมบูรณ์แห่งการเป็นมนุษย์ และการเข้าถึงธรรมชาติ
- 4) ไร่หมุนเวียน เป็นระบบการปลูกพืชในพื้นที่หนึ่งในช่วงเวลาหนึ่ง จากนั้นจะย้ายพื้นที่และย้อนกลับมาทำการเพาะปลูกใหม่หลังจากที่ดินฟื้นความอุดมสมบูรณ์แล้ว
- 5) วนเกษตร หมายถึงระบบเกษตรที่นำหลักการความยั่งยืนของระบบป่าธรรมชาติมาเป็นแนวทางพื้นฐาน ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบที่หลากหลายชนิดของพืช สัตว์ และสิ่งมีชีวิตเล็กๆ กับการหมุนเวียนธาตุอาหารตามวัฏจักรธรรมชาติของระบบ

## 1. พัฒนาการการปรับตัวของวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านชุมชนบ้านโจด

### 1.1 การทำนาข้าวหอมมะลิของชุมชนบ้านโจด

ภายใต้การพัฒนาเกษตรสมัยใหม่ ชุมชนบ้านโจดเป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ได้รับการสนับสนุนให้ปลูกข้าวหอมมะลิมาเป็นเวลานาน และก็เช่นเดียวกันกับบ้านกุกาสิงห์ที่ชาวนาได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจนหมดไปจากชุมชน ซึ่งก่อนที่จะมีการปลูกข้าวหอมมะลิชาวนามีการปลูกข้าวเหนียวพันธุ์พื้นบ้านกันหลากหลาย การเปลี่ยนมาปลูกข้าวมะลิเริ่มจากการส่งเสริมผ่านผู้นำของชุมชนคือผู้ใหญ่บ้าน มีเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลนำเมล็ดพันธุ์ฝักและพันธุ์ข้าวส่งเสริมเข้ามาให้ผู้ใหญ่บ้านนำไปปลูก และบอกว่าเป็นข้าวขายราคาดี ส่วนข้าวเหนียวพื้นบ้านที่ชาวนาปลูกอยู่ก็บอกกับชาวนาว่าตลาดไม่ต้องการ แต่ถ้าปลูกข้าวมะลิจะขายได้ราคาดี ชาวนาเห็นว่าข้าวมะลิขายได้ราคาดีก็ปลูกข้าวหอมมะลิกันนับแต่นั้น นอกจากส่งเสริมข้าวมะลิแล้วยังส่งเสริมข้าวเหนียวพันธุ์ กข 6 ให้ชาวนานำไปปลูกมาจนถึงปัจจุบัน

การที่ข้าวมะลิขายมีราคาดีทำให้ชาวนาลดพื้นที่ปลูกข้าวเหนียวลงเหลือแค่ให้พอดีกินในครอบครัวเท่านั้น และก็มีบางปีที่ข้าวเหนียวไม่พอกินต้องซื้อข้าวกิน แต่อย่างไรก็ตามชาวนามีการปรับตัวอยู่ตลอดพบว่าในบางปีที่ข้าวมะลิราคาตกลงแต่ข้าวเหนียวราคาดีชาวนาก็หันมาปลูกข้าวเหนียวขายในปีนั้น

สภาพการผลิตของชุมชนบ้านโจดจะแตกต่างจากบ้านกู่กาสิงห์ แม้ว่าชุมชนบ้านโจดจะปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขาย แต่การใช้เทคโนโลยีการทำนาสมัยใหม่ก็ยังไม่เข้มข้นเท่าบ้านกู่กาสิงห์ การทำนามีทั้งนาดำและนาหว่านแห้ง โดยประมาณครึ่งหนึ่งของชุมชนยังคงเป็นนาดำ การเก็บเกี่ยวยังคงอาศัยแรงคนเกี่ยวเป็นหลัก การใช้รถเกี่ยวเพิ่งเข้ามาในชุมชนราวปีสองปีมานี้ยังไม่แพร่หลายนัก ชุมชนมีการปลูกข้าวเหนียวเพื่อกินทุกครัวเรือน พันธุ์ข้าวหลักที่ปลูกคือข้าวมะลิ105 และข้าว กข 6 รวมทั้งข้าว กข 15 ก็ยังพบปลูกอยู่ และมีการปลูกข้าวเหนียวพื้นบ้านร่วมด้วย ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงมีการเก็บพันธุ์ข้าวไว้ใช้เอง

อย่างไรก็ตามสภาพการทำนาข้าวหอมมะลิในปัจจุบัน ชาวนาพบว่ามีข้อจำกัดเพิ่มขึ้น เช่น ชาวนาที่ทำนาหว่าน หากในปีใดที่ข้าวนาหว่านเสียหายจากน้ำท่วม ชาวนาต้องซื้อพันธุ์ข้าวปลูกเองซึ่งมีราคาแพง มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีเพราะชาวนาส่วนใหญ่ยังคุ้นเคยกับระบบการทำเกษตรแบบเคมีอยู่ ต้นทุนการทำนาที่สูงขึ้น ปัญหาแรงงานเกี่ยวข้าวเพราะการที่แต่ละครัวเรือนต่างก็ปลูกข้าวหอมมะลิทำให้เมื่อถึงเวลาข้าวสุกข้าวจะสุกพร้อมกันจึงต่างก็ต้องการแรงงานเกี่ยวข้าวในเวลาพร้อมๆกัน การลงแขกเกี่ยวข้าวจึงทำได้ยากแล้วในภาวะที่เป็นอยู่

## 1.2 การฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชน

การฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของชุมชนเกิดขึ้นควบคู่กันกับการสนับสนุนการทำเกษตรกรรมยั่งยืนให้กับสมาชิกของโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย กิจกรรมหนึ่งที่โครงการนำร่องฯแต่ละภูมิภาคส่งเสริมร่วมกับชาวบ้านคือการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เพราะจากการวิเคราะห์การทำเกษตรกรรมยั่งยืนจะต้องมีความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ เพื่อให้ชาวนาสามารถพึ่งตนเองได้ในด้านการมีอาหารบริโภค และมีทางเลือกที่หลากหลายในการผลิต รวมทั้งเกื้อกูลให้เกิดความสมดุลของระบบนิเวศโดยรวม

การสนับสนุนให้ชาวนาปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านและการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ในชุมชนจึงเป็นอีกทางหนึ่งของการพึ่งตนเองของชาวนา และงานด้านการอนุรักษ์พันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน เมื่อบรรจุเป็นแผนงานในโครงการนำร่องฯ แล้ว แต่ละภูมิภาคก็มีการนำแผนงานมาดำเนินงานกับชาวนาในโครงการอย่างเป็นรูปธรรม

โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อยภูมินิเวศร้อยเอ็ด เริ่มดำเนินงานในปี 2544 ประกอบด้วยพื้นที่ อำเภอเสลภูมิ อำเภอโพธิ์ชัย และอำเภอนมไพร จังหวัดร้อยเอ็ด

ในส่วนของพื้นที่บ้านโจด อำเภอเสลภูมิ แต่เดิมนั้นกลุ่มมีกิจกรรมพัฒนาอาชีพสตรีบ้านโจดซึ่งดำเนินงานอยู่ก่อนแล้วมาตั้งแต่ปี 2537 ซึ่งเน้นกิจกรรมอาชีพเสริมให้กับกลุ่มสตรีที่เป็นสมาชิก อาทิ การทอดผ้าไหม เลี้ยงกบ การเพาะเห็ด และการแปรรูปเห็ด การทำขนมจีน มีหัวหน้ากลุ่มคือ นางเยาวภา พรหมวงศ์ นางพรรณิ เชษฐสิงห์ และนางลัย โคตรมูล การเข้าร่วมโครงการนำร่องเกิดจากผู้นำกลุ่มได้เรียนรู้การทำนาธรรมชาติจากเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในช่วงปี 2543 และหลังจากนั้นกลุ่มจึงเข้าร่วมกิจกรรมกับโครงการนำร่องฯในปี 2544 โดยเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้เกษตรกรรมยั่งยืนให้กับสมาชิก ซึ่งการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านก็เป็นหนึ่งในกิจกรรมของกลุ่ม

ปัจจุบันพื้นที่บ้านโจดมีการฟื้นฟูการปลูกข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชนอย่างกว้างขวาง การเริ่มต้นการเรียนรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของชาวบ้านโจดเกิดจากการร่วมกิจกรรมการสำรวจพันธุ์ข้าวพื้นบ้านภายใต้โครงการนำร่องฯ โดยมีผู้นำกลุ่มคือ นางเยาวภา พรหมวงศ์ และนางพรรณิ เชษฐสิงห์ ประกอบกับการได้เรียนรู้กับเครือข่ายอื่นๆ จากพื้นที่ภูมินิเวศอื่นๆภายนอกชุมชนทำให้เห็นความสำคัญของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เคยมีอยู่ในชุมชน ซึ่งตนเองเคยเห็นพ่อแม่ปลูกมาก่อนในช่วงก่อนที่จะเปลี่ยนไปปลูกข้าวหอมมะลิและข้าวเหนียว กข 6 อีกทั้งตระหนักว่าครัวเรือนจะต้องมีข้าวเหนียวเพื่อบริโภคให้พอกินเพราะเคยมีประสบการณ์ที่ปลูกข้าวมะลิเพียงอย่างเดียวแล้วต้องซื้อข้าวเหนียวกิน และถึงแม้จะปลูกข้าวเหนียว กข 6 มาก่อน ก็ยังเห็นว่าจะต้องปลูกพันธุ์ข้าวเหนียวพื้นบ้านร่วมด้วย

เมื่อเห็นความสำคัญของพันธุ์พื้นบ้านแล้ว นางพรรณิกับนางเยาวภาได้เริ่มมีการนำพันธุ์ข้าวพื้นบ้านมาปลูกในแปลงของตนเอง พันธุ์ข้าวพันธุ์แรกที่ปลูกไว้กินคือพันธุ์ข้าวเจ้าแตกได้พันธุ์มาจากการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวกับเครือข่ายชาวนาภาคอีสานภายใต้โครงการนำร่องฯ เมื่อราวปี 2544 ข้าวเหนียวเจ้าแตกเป็นข้าวเหนียวที่มีระยะเก็บเกี่ยวปานกลาง ให้ปริมาณผลผลิตสูงประมาณ 500-600 กิโลกรัมต่อไร่ รสชาติดี แต่ข้อเสียคือมีความอ่อนเกินไป ซึ่งพันธุ์ข้าวเจ้าแตกเป็นพันธุ์ข้าวจากทางจังหวัดขอนแก่น แต่ก็สามารถปลูกได้ดีในพื้นที่บ้านโจด อีกทั้งมีระยะเวลาเก็บเกี่ยวไม่พร้อมกับข้าวหอมมะลิทำให้ชาวนาจัดการได้ง่าย

ปัจจุบันในชุมชนบ้านโจดเกือบทุกครัวเรือนได้นำข้าวเหนียวพันธุ์เจ้าแตกไปปลูกกันอย่างแพร่หลาย รวมทั้งในเขตชุมชนอื่นที่รู้จักข้าวพันธุ์เจ้าแตกก็มีการนำไปปลูกด้วยเช่นกัน

นอกจากการปลูกข้าวเหนียวเจ้าแตกที่ได้รับความนิยมในชุมชนแล้ว ยังมีข้าวอีกจำนวนหลายพันธุ์ที่นำมาปลูกในชุมชนโดยเป็นระยะนำร่องในพื้นที่นาของแกนนำ คือ แปลงนาของนางเยวภา กับนางพรรณี มีทั้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เคยมีอยู่เดิม และพันธุ์ข้าวจากการแลกเปลี่ยนกับเครือข่ายชาวนาในภาคอีสาน

แปลงนาของนางเยวภา พรหมวงศ์ มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านจำนวน 6 พันธุ์ คือข้าวเจ้าแดง ข้าวเจ้าแตก ข้าวขี้ตมใหญ่ ข้าวโสมาลี ข้าวมะลิดำ และข้าวงาช้าง ส่วนนาของนางพรรณี เศรษฐสิงห์ ปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านสำหรับกินและใช้ประโยชน์ในการแปรรูปจำนวน 4 พันธุ์ คือ ข้าวเจ้าแตก ข้าวเจ้าแดง ข้าวขาวใหญ่ และข้าวขี้ตมใหญ่ และเป็นการปลูกทดลองจำนวน 3 พันธุ์ คือ ข้าวมะลิดำ ข้าวงาช้าง และข้าวปิ่นแก้ว โดยทั้งคู่ให้เหตุผลว่าต้องการหาพันธุ์ที่เหมาะสมกับการใช้ประโยชน์และสภาพพื้นที่นาให้มีความหลากหลายมากยิ่งขึ้นนอกจากพันธุ์ที่มีอยู่เดิม เพื่อจะขยายต่อให้สมาชิกต่อไป

การเปลี่ยนแปลงในระดับแปลงของชาวนา ที่หันมาปลูกข้าวพื้นบ้านไว้บริโภค พบว่าชาวนาสามารถจัดการแรงงานในแปลงได้ทันกับช่วงเก็บเกี่ยว ในรายที่ปลูกข้าวมะลิและข้าวเหนียวพื้นบ้าน ชาวนาสามารถลดการจัดการเรื่องแรงงานลงไปได้ “แรงงานนี้เขาออกไปข้างนอกกลับมาเกี่ยวมันกะทัน ใส่ข้าวเบาแล้วกะมาเกี่ยวข้าวกลาง ส่วนมากข้าวพันธุ์พื้นบ้านจะเป็นข้าวเหนียว เกี่ยวแล้ว 3 มื้อ กะมาฟาด เกี่ยวเจ้าแตกแล้ว 3 มื้อกะมาฟาด หลังจากนั้นกะเป็นขี้ตมใหญ่ ในระยะเวลามันสลับกันอยู่อาทิตย์นึงสองคนเกี่ยวไปเกี่ยวไร่นึงสองคนมือหนึ่งกะแล้ว มันกะเอ็ดได้ ” ซึ่งทำให้ชาวนามีเวลาที่จะไปช่วยกันลงแขกเกี่ยวข้าวดังที่เคยทำมาแต่ก่อนได้

### ข้าวเหนียวเจ้าแตก

|                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ลักษณะพันธุ์   | เป็นข้าวหนัก อายุเก็บเกี่ยว 180-200 วัน ลำต้นแข็ง กอตั้งสูงประมาณ 150-160 ซม. ความกว้างของแผ่นใบ 1.5 ซม. ความยาวของแผ่นใบ 64 ซม. กาบใบสีเขียว ปล้องสีเขียว รวงยาวใหญ่ จับถี่ คอรวงยาว 6-8 ซม. ก้านรวงอ่อน การติดเมล็ด 75-90 % เมล็ดค่อนข้างป้อม ข้าวเปลือกสีน้ำตาลอ่อน มีขนสั้น ข้าวกล้องสีขาวอมน้ำตาลอ่อน ข้าวสารสีขาวขุ่น หอมเล็กน้อย อ่อนนุ่มมาก |
| สภาพปลูก       | ปลูกได้ทุกสภาพดินในภาคอีสาน ชอบดินเหนียวปนทราย น้ำขังไม่สูงมากนัก                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| ข้อเด่น        | ทนแล้ง ทนน้ำขัง ทนต่อเพลี้ยไฟ การแตกกอดี อ่อนนุ่ม นึ่งขึ้นหม้อ เก็บเกี่ยวย่าง ให้ผลผลิตสูง                                                                                                                                                                                                                                                          |
| ข้อด้อย        | เป็นข้าวที่มีความอ่อนนุ่มมากจนเหนียว คอรวงเปราะหักง่าย                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| การใช้ประโยชน์ | ใช้บริโภคและแปรรูป ทำขนมพื้นบ้าน อาทิ ข้าวโป่ง ข้าวต้มมัด ข้าวหลาม ขนมนางเล็ด                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| หมายเหตุ       | เมื่อถึงสุกข้าวเจ้าแตกมีความอ่อนนุ่มมาก สามารถแก้ไขโดยการแช่ข้าวก่อนนึ่งประมาณ 1 ชั่วโมง หรือเก็บข้าวไว้กินช่วงครึ่งปีหลังเพื่อให้ยางข้าวแห้งลง หรือผสมกับข้าวพันธุ์อื่นที่เป็นข้าวแข็ง และควรเก็บเกี่ยวตามเวลาที่ข้าวสุกก่อนข้าวจะแห้งกรอบและหักคอรวง                                                                                              |

### ข้าวเจ้าแดง

|                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|----------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ลักษณะพันธุ์   | เป็นข้าวกลาง อายุการเก็บเกี่ยว 115-125 วัน ลำต้นอ่อนมีสีเหลือง ลำง่าย แต่ล้มไปในทางเดียวกัน สูงประมาณ 140-150 ซม. ทรงกอตั้ง แตกกอประมาณ 12-15 ต้น ปล้องสีเขียวมีเส้นสีม่วง ใบเรียวยาวสีเขียวมีขนเล็กน้อย ความยาวของแผ่นใบ 70 ซม. ความกว้างของแผ่นใบ 1.3 ซม. รวงเล็กยาวเรียวยาว จับเมล็ดดีมีน้ำหนักดี เมล็ดร่วงง่าย ฟาดง่าย เปลือกเมล็ดสีแดงคล้ำอมน้ำตาลไม่มีขน ข้าวกล้องสีน้ำตาลอ่อน กลิ่นหอมเล็กน้อย เป็นข้าวแข็ง นึ่งขึ้นหม้อ สภาพการปลูก เหมาะกับสภาพที่นาถึงลุ่มกึ่งดอน |
| ข้อเด่น        | ดูแลรักษาง่าย                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| ข้อด้อย        | ลำต้นอ่อน ล้มง่าย                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| การใช้ประโยชน์ | แปรรูปขนมจีนได้เส้นสวย เหนียวนุ่ม ทำขนมข้าวปาด ลอดช่อง ใช้เป็นส่วนผสมยาสมุนไพรทุกประคบแก้ปวดเมื่อย                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| หมายเหตุ       | ข้าวเจ้าแดงเป็นข้าวที่ชาวนาอีสานแต่เดิมนิยมปลูกไว้ไม่ให้ขาดนา เป็นข้าวที่ไม่ได้หุงกินประจำวัน แต่เป็นข้าวที่มีความสำคัญต่องานบุญประเพณี เพราะใช้สำหรับทำเส้นขนมจีน และขนมจำพวกข้าวปาด ขนมหมก ลอดช่อง เป็นต้น                                                                                                                                                                                                                                                                |

### ข้าวขี้ตมใหญ่

|                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|----------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ชนิดข้าว       | เป็นข้าวเหนียว                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| ลักษณะพันธุ์   | เป็นข้าวหนัก อายุเก็บเกี่ยวประมาณ 200 วัน ลำต้นแข็งแรงมาก ทรงกอแบนะ โค่นต้น และปล้องมีสีม่วงสูงประมาณ 170-180 ซม. แดกกอประมาณ 9-12 ต้น ใบ กว้างยาว แผ่นใบสีเขียวเข้มมีขนเล็กน้อย มีสีม่วงที่ขอบและปลายใบ ความยาวของ แผ่นใบ 41 ซม. ความกว้างของแผ่นใบ 1.5 ซม. กาบใบสีเขียวมีเส้นสีม่วง ข้อต่อใบ สีเขียวอ่อน ปล้องสีเขียวมีเส้นสีม่วง รวงจับกันแน่นปานกลาง เหนียว ฟาดยาก คอ รวงยาว 10 ซม. ก้านรวงอ่อน การติดเมล็ด 75-90 % เมล็ดใหญ่ ยาว ร่วงยาก นวด ยาก เปลือกสีน้ำตาล มีขนบนเปลือกเมล็ด ข้าวกล้องมีสีน้ำตาลอ่อนเป็นมัน มีกลิ่น หอม รสหวาน เป็นข้าวนิ่ม |
| สภาพการปลูก    | ที่ลุ่มมีน้ำขังตลอด ดินเหนียวปนทราย                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| ข้อเด่น        | ผลผลิตดี ทนน้ำ ถอนกล้าง่าย โตเร็ว ข้าวมีกลิ่นหอม เหนียวนุ่ม<br>อ่อนแอต่อโรคหนอนกอ ฟาดยาก                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
| การใช้ประโยชน์ | ใช้ทำข้าวเม่า ขนมนางเล็ด ข้าวต้มมัด ข้าวเกรียบ ทำสาโทให้รสชาติดี                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |

### ข้าวงาช้าง

|              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|--------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ชนิดข้าว     | เป็นข้าวเจ้า                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| ลักษณะพันธุ์ | เป็นข้าวหนัก อายุเก็บเกี่ยวประมาณ 150 วัน ลำต้นแข็งแรงมาก ทรงกอตั้ง สูงประมาณ 160 ซม. แดกกอประมาณ 6-8 ต้น ใบเรียวยาว แผ่นใบสีเขียวมีขนเล็กน้อย ความ ยาวของแผ่นใบ 36 ซม. ความกว้างของแผ่นใบ 1.2 ซม. กาบใบสีเขียว ข้อต่อใบสี เขียวอ่อน ปล้องสีเขียว รวงจับกันแน่นปานกลาง คอรวงยาว 7-9 ซม. ก้านรวงอ่อน การติดเมล็ด 75-90 % ข้าวเมล็ดเหนียว ร่วงยาก ฟาดยาก เมล็ดเรียวยาวเปลือกสีฟาง มี ขนสั้น ข้าวกล้องสีขาวใส มีกลิ่นหอม |
| ข้อเด่น      | มีกลิ่นหอม ทนโรคและแมลง                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |

### ข้าวมะลิคำ

|              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|--------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ชนิดข้าว     | ข้าวเจ้า                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| ลักษณะพันธุ์ | เป็นข้าวกลาง อายุการเก็บเกี่ยว 135 วัน ความสูงประมาณ 145 ซม. การแตกกอ ประมาณ 9-13 ต้นตอก ทรงกอแบนะ แผ่นใบสีเขียวอ่อนกว้าง 2 ซม. ยาว 74 ซม. มี ขนบนแผ่นใบเล็กน้อย กาบใบสีเขียวมีเส้นม่วง ข้อต่อใบสีเขียวอ่อน ปล้องมีสีเขียว เส้นม่วง ยอดเกสรตัวเมียสีม่วงอ่อน ยอดเกสรตัวผู้สีขาว ระแงะจับแน่นปานกลาง เมล็ดจับที่ปานกลาง ร่วงง่าย ฟาดง่าย เมล็ดยาวเรียวยาว เปลือกสีม่วงอ่อน มีขนบน เปลือกเมล็ดเล็กน้อย ข้าวกล้องสีม่วงดำ มีกลิ่นหอม รสชาติดี |
| สภาพปลูก     | ดินเหนียวปนทราย                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
| ข้อเด่น      | ไม่มีโรคแมลง                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| หมายเหตุ     | เป็นข้าวอีกสายพันธุ์หนึ่งในตระกูลข้าวหอมมะลิ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |

|              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|--------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| ข้าวขาวใหญ่  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| ชนิดข้าว     | ข้าวเหนียว                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| ลักษณะพันธุ์ | เป็นข้าวหนัก อายุเก็บเกี่ยวประมาณ 185 วัน ลำต้นแข็ง สูงประมาณ 171 ซม. แดงกอประมาณ 12 ต้น แผ่นใบสีเขียวมีขนเล็กน้อย กาบใบสีเขียวมีเส้นม่วง ความยาวของแผ่นใบ 74.5 ซม. ความกว้างของแผ่นใบ 1.2 ซม. ข้อต่อใบมีสีม่วง ปล้องสีเหลืองอ่อน ยอดเกสรตัวเมียสีเหลือง ยอดเกสรตัวผู้สีขาว ใบธงเป็นแฉกตอน รวงจับกันแน่น คอรวงยาว 12-18 เซนติเมตร การติดเมล็ดมากกว่า 90% จำนวนเมล็ด 205 เมล็ดต่อรวง เปลือกเมล็ดสีฟางกระน้ำตาล มีขน รูปร่างเมล็ดค่อนข้างป้อม ข้าวกลี้ยงสีขาว |
| ข้อเด่น      | ลำต้นแข็งแรง นิ่งขึ้นหม้อ                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| สถานะ        | มีปลูกเฉพาะถิ่น                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |

### 1.3 การสร้างเครือข่ายเรียนรู้ของชาวนาเรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

การเรียนรู้เรื่องพันธุ์พื้นบ้านของชาวนาเกิดขึ้นภายใต้กิจกรรมกลุ่มในชุมชน ในระยะที่ดำเนินงานโครงการนำร่อง มีกิจกรรมหลายกิจกรรมที่สนับสนุนให้ชาวนาได้เรียนรู้ถึงความสำคัญของการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน โดยผ่านกลุ่มหลักๆ ของบ้านใจคือกลุ่มพัฒนาอาชีพสตรีบ้านใจ ซึ่งมีสมาชิกจำนวน 40 คน โดยมีนางเยาวภา พรหมวงศ์เป็นประธานกลุ่ม พบว่าสมาชิกอย่างน้อย 20 ราย มีการปลูกข้าวพื้นบ้านกันครัวเรือนละ 2 พันธุ์ คือ พันธุ์ข้าวเหนียวเจ้าแดง และพันธุ์ข้าวเจ้าแดง

ภายหลังจากสิ้นสุดงานภายใต้โครงการนำร่องในปี 2547 กิจกรรมระหว่างชาวนาภายใต้กลุ่มพัฒนาอาชีพในเรื่องการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของชุมชนยังดำเนินงานมาอย่างต่อเนื่อง โดยให้ความสำคัญกับการค้นหาพันธุ์ข้าวที่เคยมีอยู่ในชุมชนแล้วนำกลับมาปลูกใหม่ เพื่อให้ในชุมชนมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และการพัฒนาการแปรรูปข้าวพื้นบ้านให้หลากหลายมากยิ่งขึ้น

กลุ่มยังมีกิจกรรมให้ความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เน้นการหนุนเสริมกันระหว่างเครือข่ายชาวนาด้วยกันโดยมีองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นผู้อำนวยความสะดวกให้กิจกรรมดำเนินไปได้ อาทิในช่วงที่ดำเนินงานโครงการนำร่อง มีการจัดงาน “กินปลาค่อนนอนนา” ซึ่งเป็นเวทีในชุมชนที่ให้สมาชิกในโครงการและชาวบ้านที่สนใจร่วมแลกเปลี่ยนสถานการณ์ที่กระทบต่อชาวนา การฟื้นฟูลงแขกเกี่ยวข้าว พร้อมกับการเย็บมุงปล่องนาของชาวนาที่ปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านอีกด้วย ซึ่งเป็นการกระตุ้นให้

สมาชิกของโครงการและคนอื่นๆ ในชุมชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และความสำคัญของการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชน

นอกจากนี้แล้วในระยะ 4-5 ปีที่ผ่านมากลุ่มยังมีการไปร่วมงานแลกเปลี่ยนพันธุ์กรรมพื้นบ้านของสมาชิกโครงการนำร่องภูมิภาคอื่นๆ อีก 8 ภูมิภาคทั่วภาคอีสาน เพื่อให้มีโอกาสแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การติดตามสถานการณ์ที่จะกระทบกับพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน และการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างเครือข่ายแล้วนำกลับไปปลูกยังแปลงนาของตน

กิจกรรมระหว่างเครือข่ายชาวนาด้วยกันนี้ได้ทำให้ผู้นำกลุ่มและชาวนาในชุมชนเกิดความมั่นใจในการที่จะฟื้นฟูพันธุ์พื้นบ้านให้กลับคืนมาในชุมชนอีกครั้งหนึ่ง

#### 1.4 การแปรรูปข้าวพื้นบ้าน

จากการที่พบว่าเงื่อนไขหนึ่งของการคงอยู่ของพันธุ์พื้นบ้านจำเป็นที่จะต้องตอบสนองการใช้ประโยชน์ที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น กลุ่มพัฒนาอาชีพสตรีบ้านโจดจึงมีความพยายามในการฟื้นฟูการแปรรูปข้าวพื้นบ้านให้เป็นกิจกรรมที่สามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิก นอกเหนือจากกิจกรรมด้านอื่นๆ ที่กลุ่มทำมาอย่างต่อเนื่อง อาทิ การเพาะเห็ด การแปรรูปแหนมเห็ด การทอเสื่อกก และการทอผ้า เป็นต้น

จากภูมิปัญญาเดิมของชาวนาในเรื่องการแปรรูปข้าว ชาวนารู้ว่าการทำเส้นขนมจีนให้อร่อยและสามารถเก็บได้นานนั้นข้าวพันธุ์ข้าวเจ้าแดงเป็นข้าวที่เหมาะสมสำหรับการทำเส้นขนมจีน ซึ่งก่อนที่จะกลุ่มจะทำขนมจีนจากข้าวเจ้าแดงกลุ่มได้ทำขนมจีนจากแป้งสำเร็จรูปอยู่ก่อนแล้ว จากประสบการณ์ของชาวนาพบว่าการทำเส้นขนมจีนที่ซื้อแป้งสำเร็จรูปมาทำนั้นจะมีคุณภาพด้อยกว่า ได้ปริมาณน้อยกว่า อีกทั้งต้องลงทุนมากกว่าเมื่อเทียบกับการใช้ข้าวเจ้าแดงขณะที่ขนมจีนจากแป้งข้าวเจ้าแดงจะได้ปริมาณมากกว่า สามารถเก็บไว้ได้นาน และได้รับความนิยมมากกว่า ซึ่งในชุมชนอีสานในรอบปีหนึ่งๆ จะมีความต้องการเส้นขนมจีนอยู่เกือบตลอดทั้งปี

เมื่อกลุ่มได้เรียนรู้เรื่องการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านในชุมชน จึงเริ่มต้นกิจกรรมการทำเส้นขนมจีนจากข้าวเจ้าแดงขึ้น มีการสนับสนุนให้สมาชิกปลูกข้าวเจ้าแดงไว้สำหรับทำขนมจีน โดยการรับซื้อข้าวเจ้าแดงจากสมาชิกของกลุ่ม นำมาแปรรูปเป็นขนมจีน จำหน่ายภายในชุมชน กลุ่มกำหนดราคารับซื้อข้าวเจ้าแดงเท่ากับข้าวมะลิ คือราคา 8 บาทต่อกิโลกรัม ปริมาณการใช้ข้าวเจ้าแดงเพื่อทำขนมจีนจะอยู่ที่ประมาณ 200 กิโลกรัมต่อเดือน ซึ่งสามารถนำมาทำเส้นขนมจีนได้

ประมาณ 380-400 กิโลกรัม ซึ่งเป็นการรับซื้อมาจากสมาชิกทั้งหมด ราคาจำหน่ายเส้นขนมจีนภายในชุมชนอยู่ที่ 12 บาทต่อกิโลกรัม ทำให้กลุ่มมีรายได้ประมาณ 8,000-12,000 บาทต่อเดือน สามารถแบ่งปันกำไรให้สมาชิกได้คนละประมาณ 1,500-1,200 บาทต่อเดือน โดยเป็นการแบ่งปันตามสมาชิกที่เข้ามาช่วยกันทำขนมจีนซึ่งใช้เวลาในช่วงเช้าของวันตั้งแต่เก้าโมงเช้าจนถึงเที่ยงวัน ซึ่งจะได้ค่าตอบแทนคนละ 60 บาทต่อวัน กิจกรรมการแปรรูปข้าวพื้นบ้าน การทำเส้นขนมจีนจากข้าวเจ้าแดง ได้เป็นฐานสำคัญที่สนับสนุนการปลูกข้าวพื้นบ้านของสมาชิกในกลุ่ม ปัจจุบันพบว่ากลุ่มมีความต้องการข้าวเจ้าแดงเพิ่มขึ้น ในปีการผลิต 2549 กลุ่มจะสนับสนุนให้สมาชิกปลูกข้าวเจ้าแดงเพิ่มมากขึ้นเพื่อให้พอกับความต้องการของกลุ่ม โดยการที่กลุ่มจะรับซื้อข้าวเจ้าแดงทั้งหมดจากสมาชิก

นอกจากการทำเส้นขนมจีนจากข้าวเจ้าแดงแล้ว กลุ่มยังมีแผนที่จะพัฒนาการแปรรูปข้าวพื้นบ้านให้หลากหลายมากยิ่งขึ้น เช่น การทำข้าวปาดและการทำลอดช่องจากแป้งข้าวเจ้าแดง การทำข้าวโป่งจากข้าวอินทรีย์น้อย และการทำสาโทพื้นบ้านจากข้าวขี้ตมใหญ่ ดังนี้ เป็นต้น

การแปรรูปจึงดูเหมือนว่าจะเป็นการพยายามตอบคำถามให้กับข้าวพื้นบ้าน ที่เมื่อเกษตรกรปลูกหลากหลายพันธุ์แล้ว การสร้างมูลค่าในทางเศรษฐกิจจะเกิดขึ้นได้อย่างไร นอกเหนือจากการผลิตเพื่อกินในครัวเรือนซึ่งมีเพียงพอแล้ว

### 1.5 การฟื้นฟูภูมิปัญญาชาวนา

เมื่อมีการฟื้นฟูการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในชุมชน ภูมิปัญญาเดิมของชุมชน ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้ง โดยเรียนรู้ผ่านการปลูกข้าวพื้นบ้านของสมาชิกในกลุ่ม

ชาวนาได้ปรับเปลี่ยนความรู้การทำนา มีการนำความรู้การทำนาแบบพื้นบ้านมาปรับให้เข้ากับการทำนาปลูกข้าวพื้นบ้าน การปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรยั่งยืนของกลุ่มแกนนำในชุมชน รวมทั้งสมาชิกกลุ่มพัฒนาอาชีพ โดยการเน้นให้ในแปลงมีความหลากหลายของพันธุ์ข้าวมากยิ่งขึ้น จากประสบการณ์เดิมที่เคยเห็นพ่อแม่ เคยปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านมาก่อน เห็นว่าการที่ครอบครัวปลูกข้าวหลายพันธุ์ทำให้ครอบครัวมีข้าวพอกิน การปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านยังกระตุ้นให้ชาวนาอยากเรียนรู้เกี่ยวกับพันธุ์พื้นบ้านที่เคยมีในชุมชน ให้มากยิ่งขึ้น เรียนรู้ข้อจำกัดของข้าวพันธุ์พื้นบ้านแต่ละพันธุ์ และเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับแปลงนาของตนมาปลูก มีการเก็บคัดพันธุ์แบบถอดรวง เลือกเอารวงที่มีลักษณะดีเก็บไว้ปลูก และเป็นการเก็บพันธุ์เองในแต่ละครัวเรือน

การลดการใช้ปุ๋ยและสารเคมี พบว่าชาวนาที่เรียนรู้เรื่องการทำเกษตรยั่งยืน มีการลดการใช้สารเคมีในแปลงข้าวพื้นบ้าน โดยเฉพาะในครัวเรือนแกนนำ ได้เลิกใช้ปุ๋ยและสารเคมีในแปลงนาข้าวพื้นบ้านโดยสิ้นเชิง แต่หันมาใช้ปุ๋ยพืชสด คือ การหว่านถั่วพรี ถั่วเขียวในแปลงนา

นอกจากพื้นความรู้เดิมในการทำนาแบบไม่ใช้สารเคมีแล้ว กลุ่มยังได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนในการทดลองเรื่องการปลูกข้าวเพื่อให้ได้ผลผลิตมากยิ่งขึ้นเรียกว่า การปลูกข้าวต้นเดียว เป็นการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านอย่างประณีต ดำที่ละต้น เพื่อให้กล้าสามารถแตกกอได้มาก ให้ผลผลิตสูงขึ้น ซึ่งกำลังอยู่ในระยะการทดลองในแปลงนาของผู้นำกลุ่ม

ชาวนายังมีการฟื้นฟูความรู้การแปรรูปอาหารจากข้าวพื้นบ้าน โดยเน้นให้เห็นถึงรสชาติดั้งเดิมของอาหารที่แปรรูปจากข้าวพื้นบ้าน ซึ่งจะทำให้ข้าวพื้นบ้านมีที่ทางของตัวเองมากขึ้นในระบบที่ชาวนายังต้องผลิตเพื่อกินควบคู่กับการผลิตเพื่อขาย

#### บุญกุ่มข้าวใหญ่

การปลูกข้าวพื้นบ้านยังนำไปสู่การฟื้นฟูพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการทำนาขึ้นมามากด้วย โดยกลุ่มมีการทำบุญกุ่มข้าวใหญ่ ขึ้นเมื่อวันที่ 25-26 กุมภาพันธ์ 2549 ณ วัดบ้านโจด มีคนเข้าร่วมกว่า 300 คน ทั้งจากบ้านโจด และหมู่บ้านอื่นที่เป็นสมาชิกเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกร้อยเอ็ด มีการจัดกิจกรรมเกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านอย่างหลากหลาย การประกวดต่างๆ และกิจกรรมบันเทิงของชุมชน ซึ่งวัตถุประสงค์ที่สำคัญคือการฟื้นฟูการสูตรขวัญข้าว และการรวบรวมพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่สมาชิกมีการฟื้นฟูขึ้นในชุมชน นำมาให้ชาวนาที่สนใจนำไปปลูกเป็นข้าวพันธุ์ต่อไป

ในความหมายเดิมของการทำบุญกุ่มข้าวนี้เพื่อรวบรวมข้าวจากคนในชุมชนนำมาทำบุญกับวัด ซึ่งส่วนใหญ่วัดจะนำไปขายเพื่อนำเงินมาบำรุงวัด การจัดงานบุญกุ่มข้าวจะจัดในช่วงเดือนสามของปี แต่ความหมายใหม่ที่กลุ่มมีการจัดงานบุญกุ่มข้าวขึ้นนี้ นัยยะหนึ่งที่สำคัญก็เพื่อเป็นการกระตุ้นให้คนในชุมชนได้เรียนรู้เกี่ยวกับข้าวพื้นบ้าน การกระจายให้ข้าวพื้นบ้านให้กับชาวนาได้นำไปปลูกกันให้แพร่หลายยิ่งขึ้น พันธุ์ข้าวที่กลุ่มนำมาร่วมงานมีจำนวนทั้งสิ้น 14 พันธุ์ ซึ่งเป็นข้าวที่มาจากสมาชิกที่ปลูกอยู่ในชุมชน และสมาชิกจากชุมชนอื่นที่เป็นเครือข่ายก็นำมาเพื่อให้นำไปเป็นข้าวพันธุ์ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ชาวนานำมาประกอบด้วย ข้าวมะลิดำ ข้าวเจ้าดำ ข้าวมะลิหอม ข้าวเจ้าแดง ข้าวมะลิ 105 ข้าวงาช้าง ข้าวปิ่นแก้ว ข้าววงช้าง ช้างแม่ผึ้ง ข้าวเจ้าแตก ข้าวเหลืองอ่อน ข้าวขาวใหญ่ ข้าวเหนียวลอย ข้าวแม่ฮ้าง พบว่ามีชาวนาหลายรายให้ความสนใจนำข้าวพันธุ์พื้นบ้านไปปลูกในฤดูที่จะถึงนี้

## 2. เศรษฐกิจแบบพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน

การปลูกข้าวพื้นบ้านของชาวนา นับได้ว่าเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงโดยตัวของมันเอง จากสภาพการผลิตของครัวเรือนชาวนาที่ปลูกข้าวพื้นบ้าน พบว่ามีระบบเศรษฐกิจ 2 ระบบ เกิดขึ้นควบคู่กัน ระบบแรกเป็นการผลิตขาย เพื่อนำรายได้มาหล่อเลี้ยงครอบครัว ระบบที่สองเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเพื่อการพึ่งตนเองคือมีการปลูกข้าวเหนียวพื้นบ้านไว้กิน พร้อมกับนำข้าวพื้นบ้านที่สามารถผลิตได้หลากหลายขึ้น ไปขายสำหรับการแปรรูป แล้วนำมาขายภายในชุมชน

ชาวนาที่ปลูกข้าวพื้นบ้าน เป้าหมายของการปลูกที่สำคัญคือการให้ครัวเรือนมีข้าวกินพอเพียง เพราะชาวนาถือว่าการมีข้าวพอกินเป็นเรื่องสำคัญ "สนใจข้าวกินก่อน มันเป็นข้าวเหนียว กะพังเพิ่มว่าเป็นจิ้งใต้ คุณสมบัติ เพิ่มกะว่าเป็นแต่ข้อดี กะเอามาทดลอง คั้นมันอยู่น่าจะปลูก กข6 กับเล่าแตก พอน้ำท่วม กข6 น้ำมามันก็ลอย เล่าแตกนี้ว่ามันได้หลาย" ซึ่งพบว่าครัวเรือนที่ปลูกข้าวเหนียวเล่าแตกมีข้าวเพียงพอกินแม้ว่าปลูกในพื้นที่ไม่มาก เป็นการลดค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการซื้อข้าวกินของครัวเรือน อีกทั้งสามารถนำข้าวบางส่วนไปแจกจ่าย แบ่งปันให้ญาติพี่น้องได้กินอีกด้วย เป็นการสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบเศรษฐกิจแบบเอื้อเพื่อแบ่งปันกันให้เกิดขึ้น

การปลูกข้าวพื้นบ้านยังนำไปสู่กิจกรรมการแปรรูปข้าวพื้นบ้าน ทำเส้นขนมจีนจากข้าวเจ้าแดงยังสามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิกเพิ่มขึ้นมาอีกทางหนึ่ง จากการขายข้าวเจ้าแดง และขายเส้นขนมจีน การค้าขายของกลุ่มอยู่บนฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน และการสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ด้วยเหตุผลที่ว่า กิจกรรมของกลุ่มมีเป้าหมายที่จะทำแบบ เอื้ออยู่เอื้อกิน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยกลุ่มเน้นการขายภายในชุมชน กระตุ้นให้คนในชุมชนเห็นความสำคัญของข้าวพื้นบ้าน ให้คนในชุมชนได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน และแม้ว่าจะมีการติดต่อจากหน่วยงานรัฐเพื่อให้ติดดาวสินค้าโอท็อป แต่กลุ่มก็ได้ปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่า เป้าหมายหลักเป็นการผลิตเพื่อให้ครัวเรือนอยู่ได้ มีข้าวกิน มีรายได้เสริม และเน้นที่กิจกรรมภายในชุมชนก่อน กลุ่มเห็นว่าการติดดาวสินค้าโอท็อปมิได้มีเป้าหมายของการผลิตเพื่อการมีบริโภคในครัวเรือน และไม่ได้เป็นทางออกของชาวนาแต่อย่างใด

ข้อสังเกตต่อเศรษฐกิจแบบพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน จากการศึกษาพบว่าเงื่อนไขหนึ่งที่มิมีบทบาทต่อการตัดสินใจปลูกข้าวพื้นบ้านของชาวนาคือการที่ข้าวพื้นบ้านจะต้องตอบสนองในเชิงเศรษฐกิจให้กับครัวเรือนชาวนาได้ในระดับหนึ่ง คือทำให้ครัวเรือนมีข้าวเพียงพอต่อการบริโภค รวมทั้งการมี

รายได้เพิ่มขึ้นจากการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งในระยะยาวจะทำให้การปลูกข้าวพื้นบ้านขยายตัวมากยิ่งขึ้น

### 3. การพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวของชาวนา

การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ ได้ทำให้ชาวนาลดการพึ่งตนเองเรื่องพันธุ์ข้าวลงไป อย่างไรก็ตามชาวนาพยายามที่จะหาทางออกในเรื่องนี้ ความพยายามที่จะพึ่งตนเองของชาวนาคือการฟื้นฟูวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านให้มาสนับสนุนการผลิตแบบเอื้ออยู่เอื้อกิน เพื่อให้มีข้าวกิน ซึ่งการปลูกข้าวพื้นบ้านเพื่อบริโภคของชาวนาทำให้ชาวนาสามารถพึ่งตนเองในเรื่องพันธุ์ข้าวได้อย่างอิสระ และมีความมั่นคงในการผลิตเพราะมีพันธุ์ข้าวของตนเองอย่างเพียงพอ การพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้ทำให้ชาวนาสามารถลดรายจ่ายในการซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวลง

การทำนาปลูกข้าวพื้นบ้าน ชาวนาได้เริ่มที่จะเก็บคัดพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้เอง แต่ละครัวเรือน มีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านเป็นของตนเองอย่างน้อย 1-2 พันธุ์ และในครัวเรือนแกนนำมีกว่า 6-7 พันธุ์ ซึ่งสามารถกำหนดการปลูกตามความต้องการของครอบครัว มีการนำความรู้เดิมมาใช้ในการเก็บคัดพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ที่เรียกว่าการถอดรวง ซึ่งจะทำให้ชาวนาสามารถรักษาคุณภาพของข้าวให้คงที่อยู่เสมอ โดยไม่ต้องมีการเปลี่ยนพันธุ์ข้าว

ในระดับครัวเรือนของแกนนำ คือนางเยาวภา พรหมวงศ์ และนางพรรณี เชษฐสิงห์ ได้เป็นต้นแบบให้กับสมาชิกในการเก็บคัดพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน โดยไม่มีการซื้อขายเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน แต่หากใครต้องการพันธุ์ข้าวพื้นบ้านก็สามารถมาแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างกันได้ สมาชิกที่มาแลกเปลี่ยนข้าวกับครัวเรือนแกนนำเพราะเห็นว่าพันธุ์ข้าวที่แกนนำเก็บไว้มีคุณภาพดีแล้ว หรือที่ชาวนาบอกว่า "ข้าวมันนิ่งแล้ว "

ชาวนานำความรู้การแปรรูปมาใช้ให้การปลูกข้าวพื้นบ้าน ทำให้มีทิศทางที่จะสร้างรายได้ให้กับคนในชุมชนเพิ่มขึ้น โดยอยู่บนพื้นฐานของระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง ที่เน้นการบริโภคภายในชุมชน และการสร้างความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันของคนในสังคม

อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตบางประการต่อการพึ่งตนเองด้านพันธุ์ข้าวของชาวนา เงื่อนไขหนึ่งที่สำคัญคือเรื่องของที่ดินทำกิน พบว่าชาวนาที่สามารถปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านจำนวนหลายพันธุ์ จะเป็นชาวนาที่มีที่ดินทำดินหลายแปลง มากกว่าที่จะเป็นชาวนาที่มีที่ดินจำนวนน้อย เช่น

กรณีของนาผู้นำคือ นางพรณี เชนฐสิงห์ มีที่นา 3 แปลง จึงตัดสินใจใช้แปลงหนึ่งจำนวน 14 ไร่ ทำเกษตรแบบผสมผสานและปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้าน ส่วนนาอีก 2 แปลงปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อขาย แต่สำหรับชาวนาที่มีที่ดินน้อยก็เลือกปลูกข้าวหอมมะลิ 105 หรือข้าวเหนียวข 6 มากกว่าที่จะปลูกข้าวพื้นบ้าน

อีกเงื่อนไขหนึ่งที่สำคัญเช่นกันคือ เรื่องของความรู้เกี่ยวกับข้าวพื้นบ้าน เนื่องจากแต่เดิมนั้นการที่ชาวนาจะตัดสินใจเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ชาวนาจะต้องรู้เกี่ยวกับข้าวพันธุ์นั้นๆก่อน และทดลองนำมาปลูกในนาของตน จนเมื่อพอใจจึงจะยอมรับและปลูกต่อเนื่อง แต่ปัจจุบันพบว่าการที่ข้าวพื้นบ้านหายไปจากชุมชนเพราะทำนาปลูกข้าวหอมมะลิมานาน ทำให้ชาวนาขาดความรู้และความมั่นใจเกี่ยวกับข้าวพื้นบ้าน ดังนั้นการที่ชาวนาจะยอมรับข้าวพันธุ์ใดจะต้องมีข้อมูลเกี่ยวกับข้าวพันธุ์นั้นๆ ทั้งในเชิงลักษณะของพันธุ์ข้าว รสชาติ ความเหมาะสมกับสภาพที่นา และเห็นคุณค่าของข้าวพันธุ์นั้นๆ จึงจะยอมรับและปลูกข้าวพื้นบ้านอีกครั้ง

การศึกษาพบว่าชาวนาที่เห็นคุณค่าของข้าวพื้นบ้านหลายรายได้ให้เหตุผลที่สำคัญของการปลูกข้าวพื้นบ้านไว้อย่างน่าสนใจว่า ข้าวพื้นบ้านที่ปลูกไว้หลายพันธุ์นี้แม้ไม่ได้ใช้ประโยชน์หมดทุกพันธุ์แต่ก็เพื่อต้องการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวเหล่านี้ไว้ไม่ให้สูญหายไปจากชุมชน ซึ่งแนวความคิดการมองคุณค่าของข้าวพื้นบ้านในมุมมองนี้จะทำให้ชาวนาสามารถที่จะรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้คงอยู่ต่อไปได้

แต่อย่างไรก็ตามข้อจำกัดของข้าวพันธุ์พื้นบ้านก็ยังมีอยู่ เช่นบางพันธุ์ให้ผลผลิตไม่สูงนัก เพราะพันธุ์พื้นบ้านไม่ตอบสนองต่อปุ๋ย เก็บเกี่ยวยาก ข้อจำกัดต่างๆ เหล่านี้หากชาวนาได้มีการพัฒนาความรู้ในด้านการพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้ตอบสนองต่อระบบการผลิตแบบเกษตรยั่งยืนของตน ก็น่าจะเป็นทางออกหนึ่งที่จะทำให้การปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านของชาวนาเกิดความยั่งยืน

#### 4. สรุป

ความพยายามของชาวนาที่จะพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าว พบว่าการฟื้นฟูพันธุ์ข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชนสามารถตอบสนองต่อการมีข้าวกินของครัวเรือนได้และยังสามารถทำให้ครัวเรือนมีรายได้เสริมจากการปลูกข้าวพื้นบ้าน ซึ่งเป็นการตอบสนองในเชิงเศรษฐกิจที่หลากหลายมากยิ่งขึ้นของข้าวพันธุ์พื้นบ้าน อีกทั้งยังสามารถรักษาความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นบ้านให้คงอยู่ในระดับแปลงนาของชาวนา การศึกษาในชุมชนบ้านโจด ได้แสดงให้เห็นชัดเจนถึงความสามารถ

ของชาวนาอีสานในการปรับตัวเอาภูมิปัญญาเกี่ยวกับข้าวพื้นบ้านมาใช้และรักษาวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านให้คงอยู่

ชาวนามีพันธุ์ข้าวพื้นบ้านของครัวเรือนอย่างต่ำครัวเรือนละ 1-2 พันธุ์ โดยมีได้มีการซื้อพันธุ์ข้าวพื้นบ้านแต่อย่างใด มีการเก็บคัดพันธุ์ข้าวให้มีความสม่ำเสมอ ชุมชนมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชน มีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวระหว่างกัน การช่วยเหลือลงแขกเกี่ยวข้าว การมีกิจกรรมกลุ่มร่วมกันในชุมชน ดังที่เคยทำมาแต่ก่อน ซึ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นฐานที่สำคัญที่จะทำให้วัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านดำรงอยู่ได้ ท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่ในปัจจุบัน

## บทที่ 6

### สรุป

การผลิตของชุมชนชาวนาฮีसानแต่เดิมมุ่งเพื่อการบริโภคในครัวเรือนโดยปัจจัยการผลิตที่สำคัญ อาทิ เมล็ดพันธุ์ข้าว ที่ดิน แรงงาน อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งตนเอง มีการเก็บพันธุ์คัดพันธุ์ข้าวเพื่อรักษาลักษณะที่ตรงตามสายพันธุ์ไว้ปลูกในฤดูต่อไป การเลือกใช้พันธุ์ข้าวชาวนาเลือกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นาเป็นสำคัญ ในระบบเกษตรแบบดั้งเดิมจึงนับได้ว่าการผลิตของชาวนาอยู่บนฐานของการพึ่งตนเอง การช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้านแรงงานของคนในชุมชนยังทำให้วัฒนธรรมข้าวพื้นบ้านดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง

ชาวนามีการสั่งสมความรู้เรื่องพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้อย่างหลากหลาย ดังที่พบในตำราสูตรขวัญข้าวตำราต่างๆ พบกล่าวถึงพันธุ์ข้าวพื้นบ้านจำนวนหลายสายพันธุ์ และจนถึงปัจจุบันการปลูกข้าวพื้นบ้านก็ยังคงมีอยู่ในหลายพื้นที่ของภาคอีสานขณะที่ในบางพื้นที่พันธุ์ข้าวพื้นบ้านได้สูญหายไปจากชุมชน และมีหลายชุมชนที่กำลังฟื้นฟูการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านขึ้นอีกครั้ง

การเปลี่ยนแปลงเข้าสู่วัฒนธรรมข้าวสมัยใหม่เกิดจากปัจจัยหลายประการ เงื่อนไขหนึ่งที่ทำให้การปลูกข้าวหอมมะลิแพร่หลายมากในภาคอีสานเกิดจากนโยบายการพัฒนาของรัฐ โครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเริ่มเมื่อราวกว่า 20 ปีที่ผ่านมา ได้เปลี่ยนแปลงการทำนาของชาวนาให้หันมาปลูกข้าวหอมมะลิกันอย่างแพร่หลาย และการส่งเสริมการปลูกข้าวหอมมะลิเพื่อส่งออกของหน่วยงานภาครัฐก็ดำเนินการต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน แต่ก็พบว่ายังไม่สามารถยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิและเพิ่มผลผลิตตามเป้าที่คาดหวังไว้แต่อย่างใด ซึ่งเกิดจากเงื่อนไขหลายประการดังที่พบในการศึกษาค้างนี้

การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของพันธุ์ข้าวของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่พบว่าชาวนาได้ละทิ้งพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ลดความสำคัญของการเก็บรักษาพันธุ์ข้าว การรักษาคูณภาพของพันธุ์ข้าวลงไป การสูญหายไปของข้าวพันธุ์พื้นบ้านเกิดขึ้นพร้อมกับการส่งเสริมการทำเกษตรแผนใหม่ที่เน้นปลูกข้าวเพียง 1-2 พันธุ์ โดยเฉพาะในภาคอีสานที่พบว่าส่วนใหญ่ชาวนาปลูกข้าวหอมมะลิ 105 และข้าว กข 6 ซึ่งเป็นข้าวที่มีฐานพันธุ์กรรมเดียวกัน

การศึกษาในชุมชนบ้านกุกาสิงห์ การปลูกข้าวในระบบเกษตรสมัยใหม่ชาวนาต้องใช้ปุ๋ย และสารเคมีในปริมาณที่เพิ่มขึ้น อยู่ในภาวะมีหนี้สิน และที่สำคัญคือการทำนาไม่มีการเก็บคัด พันธุ์ข้าวตั้งแต่ก่อน หรือในรายที่เก็บพันธุ์ข้าวก็ไม่ได้ทำพิธีถนอมตั้งแต่ก่อน ทำให้คุณภาพข้าวต่ำลง และชาวนาต้องซื้อพันธุ์ข้าวปลูกแทนการเก็บพันธุ์ข้าว การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาขึ้นอยู่กับ พ่อค้าเป็นผู้กำหนดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวมิใช่กำหนดโดยชาวนาเอง ความสามารถในการพึ่งตนเอง ของชาวนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ได้ลดถอยลงมาก

การพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน จากการศึกษาในชุมชนบ้านโจด ชาวนามีการปลูก ข้าวพื้นบ้านหลายสายพันธุ์ มีการเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ในแต่ละครัวเรือน และการหาที่ ทางให้กับข้าวพื้นบ้านเพื่อสร้างมูลค่าในเชิงเศรษฐกิจโดยผ่านกิจกรรมการแปรรูปข้าวพื้นบ้าน ได้ ทำให้ข้าวพื้นบ้านมีโอกาสมากขึ้นในเชิงเศรษฐกิจระดับชุมชน

การทำนามีการเก็บรักษา และคัดพันธุ์พันธุ์ข้าวไว้เองเพื่อรักษาคุณภาพของสายพันธุ์ ปลูกข้าวหลากหลายพันธุ์มากขึ้นโดยเน้นข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับพื้นที่และระบบการผลิต มีการ นำความรู้เดิมมาปรับใช้เพื่อรักษาระบบการผลิตแบบพึ่งตนเองให้ดำรงอยู่ได้ การฟื้นฟูความรู้เกี่ยว กับข้าวพื้นบ้านขึ้นในชุมชน การปรับระบบการผลิตเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน รวมทั้งการเปิดพื้นที่ เศรษฐกิจชุมชนให้กับข้าวพื้นบ้าน เหล่านี้ถือเป็นเงื่อนไขที่จะสนับสนุนการพึ่งตนเองและความเป็น อิสระของชาวนา

ส่วนเงื่อนไขหรือปัจจัยที่กระทบต่อการพึ่งตนเองของชาวนาประกอบขึ้นด้วยหลายปัจจัย นับตั้งแต่ การส่งเสริมการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของหน่วยงานด้านการเกษตรภาครัฐ เป็นแรงผลักดัน ที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของชาวนาจากการปลูกหลายสายพันธุ์มาปลูกข้าวหนึ่งหรือ สองพันธุ์เท่านั้น ภาวะการขยายตัวของตลาดค้าข้าวหอมมะลิก็เป็นเงื่อนไขสำคัญ ดังที่พบว่า ปัจจุบันการส่งออกข้าวหอมมะลิมิปริมาณเพิ่มขึ้น ข้าวหอมมะลิมิราคาสูงขึ้น ชาวนาการเน้นปลูก ข้าวตามที่ตลาดต้องการมากกว่าจะเป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน การอยู่ในระบบเกษตร สมัยใหม่มาเป็นเวลานานทำให้ชาวนาสู้ภัยเสียการพัฒนาความรู้ที่อยู่บนฐานของการพึ่งตนเองแต่ ต้องอาศัยความรู้การทำนาที่ต้องพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอก ทำให้ชาวนาไม่มีความมั่นใจที่จะปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของตน จึงยังคงทำนาในระบบเกษตรสมัยใหม่ต่อไป เพราะยังมั่นใจ ว่าข้าวหอมมะลียังคงขายได้ราคาดี ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศนาที่ผ่านการทำนา แบบใช้สารเคมีมานานทำให้การปลูกข้าวพื้นบ้านทำได้ยากยิ่งขึ้น เพราะข้าวพันธุ์พื้นบ้านไม่ ตอบสนองต่อระบบการผลิตแบบเกษตรเคมี

การที่หน่วยงานภาครัฐได้พยายามพัฒนาให้เขตทุ่งกุลาร้องไห้เป็นเขตปลูกข้าวหอมมะลิ คุณภาพดีเพื่อการส่งออกตามแนวทางเกษตรสมัยใหม่ พบว่ากลับส่งผลกระทบต่อชาวนามากขึ้น ทั้งในด้านต้นทุนการผลิตและคุณภาพของข้าวหอมมะลิ ภายใต้เกษตรสมัยใหม่การรักษาคุณภาพของเมล็ดพันธุ์ข้าวชาวนามีได้เคร่งครัดเช่นดังแต่ก่อน และมีแนวโน้มที่จะหันไปซื้อเมล็ดพันธุ์ข้าวปลูกกันมากขึ้น จึงเป็นการเสื่อมถอยของระบบการพึ่งตนเองในด้านพันธุ์ข้าวของชาวนาลง และทำให้การพยายามที่จะยกระดับคุณภาพข้าวหอมมะลิของหน่วยงานภาครัฐทำได้ยากยิ่งขึ้น การฟื้นฟูความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวตามแนวทางข้าวพื้นบ้าน และการสนับสนุนการทำนาตามแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืนเพื่อลดต้นทุนการทำนา และรักษาระบบนิเวศนาจะเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่จะสามารถช่วยยกระดับคุณภาพการผลิตข้าวหอมมะลิได้

## เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการเกษตร 2546 ข้าวและธัญพืชเมืองหนาวพันธุ์ดี กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์
- กรมส่งเสริมการเกษตร ม.ป.ป. การปลูกข้าวหอมมะลิในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กรุงเทพฯ : ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย
- คณะทำงานพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน คู่มือการอนุรักษ์และพัฒนาพันธุ์กรรมพื้นบ้าน "เรื่องทางเลือกในการพัฒนาพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ภาคอีสาน" เอกสารอัดสำเนา
- เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกภาคอีสาน 2543 รายงานการศึกษา "พันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน" (ข้าวนา) เอกสารอัดสำเนา
- เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกและชมรมศิษย์เก่าบูรณชนบทและเพื่อน 2548 ฐานข้อมูลเบื้องต้นพันธุ์ข้าวพื้นบ้านอีสาน เอกสารประกอบงาน มหกรรมเมล็ดพันธุ์พื้นบ้านอีสาน 25-26 เมษายน 2548 เอกสารอัดสำเนา
- เดชา ศิริภัทรและคณะ 2546 รายงานวิจัยโครงการสิทธิเกษตรกรในประเทศไทย:กระบวนการเรียนรู้กับการพัฒนาระบบเกษตรกรรม ชุดโครงการสิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล เอกสารอัดสำเนา
- จ.เปรี๊ญ 2535 ตำราสูตรขวัญโบราณต่างๆ กรุงเทพฯ: อำนวยการสำนักพิมพ์
- จารุวรรณ ธรรมวัตร มปป. คติชาวบ้านอีสาน เอกสารทางวิชาการศูนย์ศิลปและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม
- ชมรมศิษย์เก่าบูรณชนบทและเพื่อน 2542 รายงานการศึกษา เสวนาพันธุ์ข้าวไร่ เอกสารอัดสำเนา
- ฐิรุฒิ เสนาคำ และ พรพนา กิ้วยเจริญ 2539 พันธุ์กรรมข้าว บทบาทการอนุรักษ์และพัฒนาโดยชุมชน หนังสือประกอบงานสมัชชาเกษตรกรรมทางเลือกครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก
- นันทา สิทธิราช 2547 พันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านของชาวนาอีสาน นนทบุรี: มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) (เอกสารอัดสำเนา)
- บุญยงค์ เกศเทศ 2538 บุญเบิกฟ้า:ภูมิปัญญาเกษตรกรอีสาน ใน ชีวิตไทยชุดบูชาพญาแถน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ
- ประสงค์ สีสะอาด และคณะ 2546 งานวิจัยพันธุ์กรรมท้องถิ่นสุรินทร์ โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย ภูมิภาคสุรินทร์ เอกสารอัดสำเนา
- สาร สารทัศนันทน์ 2538 บุญคุณลาน ใน ชีวิตไทยชุดบูชาพญาแถน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ
- สุวิทย์ อิศาศวัต 2545 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2542 สถิติการเพาะปลูกข้าวนาปี แยกรายพันธุ์ 2540/2541 : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

วิทยุर्थ เลียนจำรูป 2535 ไปให้พันยุคลปฏิวัติเขียว ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก

วิทยุर्थ เลียนจำรูป และ นิรมล ยวนบุรณ์ 2545 หอมกลิ่นข้าวหอม นนทบุรี : มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน

วิทยุर्थ จำรัสพันธุ์ และ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ 2543 ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคอีสาน ใน  
อานันท์ กาญจนพันธุ์ พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย  
กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

รายงานการศึกษารวบรวมพันธุกรรมพื้นบ้านในเขตพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ 2546 โครงการนำร่องเพื่อพัฒนา  
เกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย ภูมิภาคทุ่งกุลาร้องไห้ เอกสารอัดสำเนา

สุกัญญา สุจายา 2544 ข้าวในคติชนของคนไทย-ไท ใน ข้าวในศิลปและวัฒนธรรม เอกสารเผยแพร่  
ลำดับที่ 1 ของมูลนิธิข้าวไทย กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน

สำนักงานเกษตรและสหกรณ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและคณะ 2525 การสัมมนาโครงการพัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ครั้งที่ 1 ขอนแก่นไฮเดิล อ.เมือง จ. ขอนแก่น 27-29 กันยายน 2525

ศิลปวัฒนธรรม 2546 เสวนากุลา-อีสาน ทุ่งกุลาร้องไห้จักรกลือ 2,500 ปี ภูมิภาคหลังทางนิเวศวัฒนธรรมของ  
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ: บริษัทมติชนจำกัด

ศูนย์สารสนเทศการเกษตร 2541 สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์

อนุสรณ์ อุณโณ 2546 ขบวนการเกษตรกรรมยั่งยืนในประเทศไทยและการเมืองของงานเขียน  
เกษตรกรรมยั่งยืน นนทบุรี : มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย)

เอี่ยม ทองดี 2538 ข้าว วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน

เอกวิทย์ ณ ถลาง 2546 ภูมิปัญญาอีสาน หนังสือชุดภูมิปัญญาชาวบ้านกับกระบวนการเรียนรู้และ  
ปรับตัวของชาวบ้านไทย กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน

อารีวรรณ คูสันเทียะ 2547 สถานภาพการคงอยู่และสูญหายของพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านภูมิภาค  
กาฬสินธุ์-นครพนม งานวิจัยในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรราย  
ย่อย นนทบุรี : มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย)

อุษณีย์ คະบุตร 2547 การศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่องพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่  
ทุ่งกุลาร้องไห้ งานวิจัยในโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย  
นนทบุรี : มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย)

เอกสารจากอินเทอร์เน็ต

[www.isangate.com/local/sukwan15.htm](http://www.isangate.com/local/sukwan15.htm)

[www.production.doae.go.th/service/news/detail.php?news\\_id=160](http://www.production.doae.go.th/service/news/detail.php?news_id=160)

[www.idd.go.th/showcase/Tongkula.htm](http://www.idd.go.th/showcase/Tongkula.htm)

## ภาคผนวก

## สัมภาษณ์บุคคล

บ้านโจด หมู่ 9 ต.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางเยาวภา พรอมวงค์ บ้านโจด หมู่ 9 ต.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางพรรณณี เซษฐะสิงห์ บ้านโจด หมู่ 9 ต.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นายอุดม โคตรมูล บ้านโจด หมู่ 9 ต.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นายพงสาร ชันทรลักษณ์ บ้านโจด หมู่ 9 ต.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางคำผาย รามูรี บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางแพง ทองมา บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางส่วย นาบองสี บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางทองดี อรัญ บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นางบุญ สัจจา บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด

นายสุริยา แจ่งสนาม บ้านกู่กาสิงห์ หมู่ 2 ตำบลกู่กาสิงห์ อ.นาเมือง อ.เสลภูมิ จ.หัวดร้อยเอ็ด